

TANULMÁNYOK / ARTICLES

A hibrid társadalmi terek és a vallásos tapasztalat individualizációja a nyugati civilizációban.

A vallásosság térbeli aspektusai a posztmodern társadalomban

Hybrid social spaces and the individualisation of religious experience in the Global North.

Spatial aspects of religiosity in postmodern society

BOGNÁR BULCSU

BOGNÁR Bulcsu: PhD, habilitált egyetemi docens; Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK-TÁTK, Média- és Kommunikációtudományi Intézet; 1111 Budapest, Bertalan Lajos u. 2.; bognar_bulcsu@yahoo.com; <https://orcid.org/0000-0002-5169-9400>

KULCSSZAVAK: térbeli fordulat; vallásosság; vallásos tapasztalat; szakrális és szekuláris terek; hibrid társadalmi terek; individualizáció; globalizáció; transzcendens értelemadás

ABSZTRAKT: A tanulmány a térbeli fordulat perspektívájából értelmezi a vallásosság jelgyeinek változását a modern és a posztmodern társadalomban. Az elemzés azt a kérdést járja körül, hogy a társadalmi tapasztalat és a cselekvés változásai miképpen hatnak a térszerkezetre, illetve a térszerkezet utóbbi évtizedekben végbement változásai miként formálták az egyének cselekvéseit és tapasztalatait, különös tekintettel a transzcendenshez fűződő viszonyra. Az elemzés ekképpen a társadalmi terek és a cselekvések kölcsönhatásának vallásosságra gyakorolt hatását vizsgálja, hogy ezzel a valláskutatásban újszerű megközelítéssel új belátásokat hozzon a vallási jelenségek értelmezésébe. A tanulmány kiemelten foglalkozik az individualizáció, a hibridizáció és a globalizáció következményeivel, és részletesebben elemzi, hogy ezek a folyamatok miképpen formálják a jelenbeli vallásosságot a nyugati civilizációban.

A tanulmány mellett érvel, hogy a térszerkezeti változások a vallásosság individualizáltabb, sok esetben a hagyományos intézményesült vallásosságtól elszakadó formáit erősítik meg. Ugyanakkor nagyobb teret ad a szubjektum által megszervezett „patchwork-vallásosságnak”, amely óhatatlanul a vallási szinkretizmus új típusát erősíti.

A gondolatmenet újszerű módon fejt fel ennek az átalakulásnak a térbeli vonatkozásait. A tanulmány azt a folyamatot is bemutatja a társadalom térszerkezetének vizsgálatával, hogy a posztmodern társadalomban miképp válik az immár a nyilvános térben is teret nyelő vallásosság – ha megfigyelték a jelentőségével is, de – a társadalom integrációjában szereppel rendelkező tényezővé. Az elemzés azt is ábrázolja, hogy a vallás a társadalom új típusú térszerkezetében miképp tud a különbözőség hangsúlyozásával identifikációs ponttá alakulni. Mindezeket a változásokat a társadalom térszerkezetének módosulásai mentén értelmezi, bemutatva azt, hogy a térviszonyoknak milyen fontos szerepe van a vallásosság új formáinak kialakulásában.

Bulcsu BOGNÁR: PhD, habilitated associate professor, Institute of Communication and Media Studies, Faculty of Social Sciences, Pázmány Péter Catholic University; Bertalan Lajos u. 2.; H-1111 Budapest, Hungary; bognar_bulcsu@yahoo.com; <https://orcid.org/0000-0002-5169-9400>

KEYWORDS: spatial turn; religiosity; religious experience; sacred and secular spaces; hybrid social spaces; individualisation; globalisation; transcendental sense making

ABSTRACT: The study employs a spatial turn perspective to examine the evolving characteristics of religiosity in modern and postmodern societies. The analysis examines the impact of changes in social experience and action on the spatial structure, and in turn, how changes in the spatial structure over the last decade have shaped the actions and experiences of individuals, with a particular focus on the relationship to transcendence. In this way, the analysis explores the impact of the interaction of social spaces and actions on religiosity, with the aim of providing new insights into the interpretation of religious phenomena through a novel approach in the study of religion.

The paper initially addresses the shift in perspective brought by the spatial turn, emphasising the potential of spatial analysis for social scientific analysis. It then traces the changes in the spatial structure of society, which result in a dissolution of the sharply segregated spatial structure of modern society and a more fluid structure of spaces in postmodern society. Conversely, the study also interprets the transformations in the hierarchy of society, which permit a greater scope for interpretations of reality that are not directed from above or, when appropriate, more individualised. The principal narrative of the analysis is an examination of the impact of this series of changes on religiosity and religious experience. In this way, the paper examines the impact of individualisation, hybridisation and globalisation on contemporary religiosity in Western civilisation, offering a detailed analysis of the ways in which these transformations are shaping religious practices and beliefs.

The paper argues that these spatial structural changes are reinforcing the growth of more individualised forms of religiosity, which are often divorced from traditional, institutionalised forms of religious practice. Conversely, it allows for the emergence of subject-organised 'patchwork religiosity', which inevitably gives rise to a new type of religious syncretism. In a novel way, the reflection provides an analysis of the spatial aspects of this transformation. In capturing these features, the paper posits that the transformation of the social spatial structure and individual agency has given new content to religious experience. Furthermore, the religiosity of postmodern society differs from that of the modern era not only in its content but also in its social role. The strengthening of secular identities in the modern era undermined the previously existing integrative function of religion, thereby creating space for non-religious forms of integration to emerge and gain prominence in this context.

The study also shows the process of how, in postmodern society, religiousness, which is now also present in public space, becomes a factor - albeit of diminished importance - in the integration of society. On the other hand, the analysis illustrates how religion can become a point of identification in the new type of spatial structure of society by emphasising difference. It interprets all these changes in terms of the modifications of the spatial structure of society, showing how spatial relations play an important role in the emergence of new forms of religiosity.

Kutatási hagyomány és elméleti perspektíva

A vallásosság kutatása közismert módon sok diszciplínára terjed ki, mivel e jelenség komplex megragadása különböző tudományterületek perspektíváját igényli. A sokféle nézőpontban mégis közös vonás, hogy a kutatók a vallási jelenségek értelmezésekor elsősorban az időbeli változásokra fókuszálnak. Kevésbé elemzik

azt, hogy a térbeliség milyen szerepet játszik a vallásos tapasztalatban, és hogy a térvizonyok struktúrái miképp formálják a vallásos élményeket. Ez a tanulmány a térbeli elemzés szempontrendszerével vizsgálja a vallásosság és a vallásos tapasztalat alakváltozásait az elmúlt évtizedekben, hogy ezáltal differenciáltabb képet alkossunk a jelenkor vallásosságának jellemzőiről, és hogy megjelenítsük a térbeliség vallásra gyakorolt hatását. Ennek érdekében az írás a térbeli fordulat perspektívájából értelmezi a vallásosság jegyeinek változását a modern és a posztmodern társadalomban. Ugyanakkor a tanulmány azt is elemzi, hogy a társadalmi tapasztalat és a cselekvés változásai miképpen hatnak a térszerkezetre. Az elemzés ekképpen a társadalmi terek és a cselekvések kölcsönhatásának vallásosságra gyakorolt hatását vizsgálja, hogy ezzel a valláskutatásban újszerű megközelítéssel új belátásokat hozzon a vallási jelenségek értelmezésébe.

A tanulmány először a térbeli fordulathoz kötődő perspektívaváltással foglalkozik, hogy a térbeli elemzésben rejlő lehetőségeket hangsúlyozza a társadalomtudományos elemzés számára. Ezután a társadalom térszerkezetében végbement változásokat követi nyomon, amelyek feloldják a modern társadalom élesebben elkülönülő térszerkezetét, és a terek cseppfolyósabb szerkezetét eredményezik a posztmodern társadalomban. A tanulmány értelmezi a társadalom hierarchiájában történt átalakulásokat is, amelyek nagyobb teret engednek a nem felülről irányított, vagy individuálisabb valóságértelmezéseknek. Az elemzés fő narratívája ennek a változássornak a vallásosságra és a vallásos tapasztalatra gyakorolt hatását értelmezi. Ennek során kiemelten foglalkozik az individualizáció, a hibridizáció és a globalizáció következményeivel, és azt elemzi részletesebben, hogy ezek a folyamatok miképpen formálják a jelenbéli vallásosságot. A tanulmány emellett érvel, hogy mindez a vallásosság individualizáltabb, és sok esetben a hagyományos intézményesült vallásosságtól elszakadó formáit táplálja, emellett nagyobb teret ad a szubjektum által megszervezett „patchwork-vallásoságnak”, amely óhatatlanul a vallási szinkretizmust erősíti.

A társadalom elemzésének ez az iránya a terek szerepét állítja a középpontba, és a tereknek a társadalomra gyakorolt hatását vizsgálja. A tudományterület klasszikusai arra hívják fel a figyelmet, hogy minden társadalmi gyakorlat rendelkezik térbeli aspektussal is, és hogy a tereknek fontos szerepe van a társadalmi viszonyok kialakulásában (Lefebvre 1991; Bourdieu 1985, 1991, 1992; Foucault 1980, 2006; Giddens 1985; Soja 1989, 1996, 2008; Shields 2013). A társadalmi jelenségek megragadása ekképpen nem tekinthet el a térbeliség viszonyainak feltérképezésétől, mint egy olyan tényezőtől, amely sok vonatkozásban maga is formálja a társadalmi cselekvések gyakorlatát. A társadalmi terek ilyen módon az emberi tevékenység következményei, vagyis nem csupán a társadalmi folyamatok passzív lenyomatai, hanem maguk is hozzájárulnak a társadalom konstitúciójához. A *spatial turn* újdonsága, hogy nem csupán a terek formáló szerepére hívja fel a figyelmet, hanem arra is, hogy a társadalmi terek nem abszolút entitások, vagyis nem a társadalmi cselekvőktől független abszolút terek, hanem hogy a térbeli-

ség társadalmilag felépített. A társadalomtudomány feladata tehát ennek a kölcsönhatásnak a megértése és megragadása.

A térbeliség és a társadalom kapcsolatának vizsgálata természetesen számos diszciplínára kihat, amelyek sok aspektusból gazdagították tudásunkat a társadalmi terek konstitúciós szerepéről. Fontos ezért jelezni, hogy a térbeli kutatások nem csupán a térbeliség általános társadalomalakító szerepére tértek ki, miként ez a *spatial turn* fordulata kapcsán híressé vált szerzők munkásságának középpontjában állt. Ugyan vizsgálódásunk fókuszában ez a megközelítés áll, és elsősorban az ebből következő implikációkat kutatjuk, nem tekinthetünk el attól, hogy részint utaljunk a térbeliség kutatásának egyéb aspektusaira, részint elemzésünk részeként foglalkozzunk ezekkel. Ekképpen fontos arra utalni, hogy részben a *spatial turn* szerzőinek hatására, részben saját szaktudományuk fejlődéséből fakadóan a társadalom- és humánföldrajz, illetve a tér antropológiai kutatásai lényeges nézőpontokkal álltak elő, amelyek a vallásos terek és a vallásos identitások kutatása számára is fontosak. Ezek a diszciplínák különösen a területek, a mobilitások, az áramlások és a hálózatok elemzésében hoztak új eredményeket. Noha ezek részletes bemutatása külön elemzést kívánna, a tanulmány a térbeliségnek a vallásosságra gyakorolt hatása vizsgálatában kitér a térbeliség kutatásának nem szigorúan a *spatial turn* fő áramlatához tartozó megközelítésekre is. Az elemzés részeként utalunk az etnotáj (*ethnoscape*) (Appadurai 1996) és a kulturális hibriditás (Burke 2013) megközelítéseire, és a *spatial turn* klasszikus szerzői mellett kitérünk azokra a nézőpontokra is, amelyek a térelmélet újabb értelmezéseit jelentik a határok által meghatározott kultúráktól (*border cultures*) (Canclini 2004) a többhelyű területeken (*multi-sited territory*) (Giraut 2013) át a hiperhelyekig (*hyper-place*) (Lussault 2017).

A fentiek értelmében a társadalmi viszonyok megfelelő értelmezése feltételezi, hogy szem előtt tartsuk, a társadalmi folyamatok éppúgy képeznek térbeli formákat, miként a terek is alakítják a társadalmi folyamatokat. Ez a vallásszociológiában kevésbé érvényesített, de már Maurice Halbwachs munkásságában (Halbwachs 1980, 1992) megjelenő belátás adhat új szempontot a kortárs vallási jelenségek leírásához. A terek és a társadalmiság összefüggése ugyanis nyilvánvalóan hatást gyakorol a vallásos tapasztalatokra és a vallási terek létrejöttére, illetve átalakulásukra is. A *spatial turn* perspektívájából ez azt jelenti, hogy a társadalmi tereknek a vallásosság és a vallásos tapasztalat szempontjából is jelentősége van, mivel a terek konstitúciója meghatározhatja a vallásosság tartalmait, illetve a vallásos gyakorlat maga is szerepet játszik a terek létrejöttében és változásaiban. A továbbiakban tehát a vallásos cselekvéseket és a társadalmi tereket (köztük a vallási tereket is) meghatározó folyamatok kölcsönhatását rajzoljuk meg.

A modern társadalom terei és a vallásosság pozíciója

A modernitás létrejöttében a vallásnak abban a tekintetben kitüntetett szerepe volt, hogy a szakrális rend és világértelmezés jelentette azt az ellenpontot, amellyel szemben a modern társadalom meghatározta magát. A modernitás ugyanis a szekuláris értékeket állította a középpontba, és idővel ez a perspektíva megmutatkozott a társadalom szerkezetében is (Taylor 2007). A korábbi szakrális nézőpontot felváltotta a társadalmi részrendszerek, mezők (a gazdaság, a jog, a politika, a tudomány, az oktatás stb.) szerkezete, amely alapvetően ábrázolta a társadalmi tereket is (Luhmann 1998; Bourdieu 2013). A létrejövő önálló területek ugyanis egyaránt szekuláris értékeket képviseltek, amelyek a vallási nézőpont transzcendens-immanens megkülönböztetését negligálva formálták a társadalmi területek kommunikációját (Luhmann 2017a, 2022). A modernitás egyik legfőbb jellemzője ekképpen az, hogy a demokratikus jogállam liberális modelljének megfelelően a nyilvános terek neutralizálására törekedett. Ez nem csupán alapvetően kérdőjelezte meg a vallásos világmagyarázat korábbi primátusát, hanem a szekuláris értékek dominanciája miatt egyre inkább kiszorította a vallási nézőpontot a társadalom nyilvános diskurzusaiból, vagy azokat alkalmazkodásra készítette (Willaime 2004; Preyer 2010; Berg 2019). A modernitás egyfelől a vallásos és nem-vallásos meggyőződés egyenlő megítélését hirdette, másfelől azonban ez a látszólag neutrális perspektíva a vallásos értelemadás háttérbe szorítását jelentette. A vallásos meggyőződések ugyanis csak annyiban lehettek legitimek a nyilvánosság számára, amennyiben nézőpontjuk a diskurzus számára megfelelő szekuláris alapokkal, érvekkel rendelkezett. A világnézeti semlegesség mögött tehát valójában a vallásos nézőpontot kiszorító társadalmi gyakorlat alakult ki.

Ez a perspektívaváltás határozza meg a modernitás társadalmi tereit is. A szekuláris értékek által meghatározott társadalomszerkezetben (Taylor 2007) a nyilvános és a privát terek dichotómiája alakul ki. Természetesen a vallásos ember sincs kizárva a nyilvános terekből, de zömében azok szekuláris tartalmai határozzák meg a bennük folyó diskurzus alapvető természetét. Vagyis a vallásos embernek többnyire zárójelbe kell tennie alapvető vallásos meggyőződését, ha a közéleti diskurzusban egyenrangú félként szeretne részt venni. A társadalmi terek ábrázolódása ebből fakadóan kevesebb teret kínál a vallásos nézőpont megjelenésére, amennyiben lényegesen lecsökkenti annak nyilvános artikulációját. A társadalmi terek átrendeződése azonban nem csupán a nyilvános terek szekuláris orientációját hozza magával, hanem óhatatlanul hatást gyakorol a vallásosság megélésére is.

A korábban a vallásos nézőpontot a társadalmiság minden vonatkozásában érvényesíteni tudó személy (vö. Gurevich 1985) a modernitás körülményei között azzal szembeül, hogy vallásos nézőpontja csak bizonyos társadalmi kontextusokban mutatkozhat meg, és nem vagy kevéssé tarthat számot a köz figyelmére. A fenti átalakulás eredményeképpen a vallásosság elsősorban a személyek privát

szférájában tud megmutatkozni (Luckmann 2003). Az osztársadalmi súlyától megfosztott, vagy az ebben a tekintetben korlátozott vallásos perspektívát ebből fakadóan új jegyek jellemzik. Már nem annyira osztársadalmi nézőpontot, hanem legfőképpen a megélt hit személyességét, a vallásosságnak az egyén életvezetésére gyakorolt hatását állítja a középpontba. (Vizsgálódásunk keretét szétfeszítené, ha ezt a jelenséget részletesebben is tárgyalnánk, de érdemes arra utalni, hogy a XIX. századi vallásos irodalom klasszikusai (Schleiermacher, Kierkegaard stb.) többek között a fenti strukturális változásnak megfelelően fordulnak az egyén vallásos perspektívája felé, és elemzésük határozottan az átélt, megélt vallásos tartalmakra fókuszál, és kevésbé ennek a vallásosságnak az osztársadalmi vonatkozásaira.)

Mindenesetre a modernitás egy, a szekuláris értékeket középpontba állító, és a modernitás előrehaladásával azt legfőbb tájékozódási elvként tételező perspektívát jelent. Ez a társadalom térszerkezetében is megmutatkozó változás a társadalom dichotóm szerkezetét eredményezi, amelyben a nyilvános diskurzus és a magánszféra korábban ilyen élességgel nem elkülönülő területei jönnek létre. A modernitás tereinek kettős szerkezete köszön vissza Habermas dichotóm társadalomelméletében (Habermas 1995) és Bryan Wilson úttörő vallásszociológiai munkásságában (Wilson 1966, 1982). Habermas komplex társadalomelméletének, a kommunikatív cselekvés elméletének újdonsága az volt, hogy különbséget tett a modern racionalitás által szervezett társadalmi terek, a rendszerszerű szerveződések és a társadalmi szereplők nagyrészt ettől független személyes tere, az életvilág között. Míg előbbi a célracionális cselekvés alapján működő munka és az igazgatás társadalmi tereit foglalta magában, addig az életvilág habermasi koncepciója az interszubjektivitásra fókuszálva írta le a személyes kapcsolatok szerkezetét és ennek sajátos értékrendjét (Habermas 2018). Ezek az újszerű belátások azonban elsősorban a társadalmi struktúra időbeli változásaira fókuszáltak, és nem bontották ki a térbeli elemzés szempontjait. Ez magyarázza Davis Harvey bírálatát is, aki Habermas teljesítményének nagyra értékelése mellett azt is megjegyzi, hogy „Habermasnak [...] nincs koncepciója arról, hogy a tér-időbeliségeket és a „helyeket” hogyan hozzák létre, és hogy ez a folyamat szerves része a kommunikatív cselekvés és az értékelés folyamatának” (Harvey 1996, 354.).

A térbeliség konstitúciós szerepe határozottabban jelenik meg Bryan Wilson koncepciójában, aki a társadalmi struktúraváltás időbeli aspektusa mellett a térszerkezeti változásoknak a társadalmi tapasztalat új formáira gyakorolt hatását is erőteljesebben kiemeli. Wilson elmélete a modernitás térszerkezetének tárgyalásakor hangsúlyosan foglalkozik a vallás megváltozott pozíciójával is. Gondolatmenetünk szempontjából ezért Wilson belátásai fontosabbak, aki – részint Ferdinand Tönnies (2004), részint Talcott Parsons munkásságára (Parsons 1971) visszautalva – a modernitás leírásában megkülönbözteti a „racionális társadalom” és a „morális közösség” színtereit. A „racionális társadalom” képezi a modernitás szekuláris szféráját, ahol a termelés, az igazgatás, a közéleti diskurzus

világa alapvetően a szekuláris értékek talaján szerveződik, míg a „morális közösség” inkább az életvilág szféráját, a személyes viszonyok, az erős kötések viszonyrendszerét jelenti, ahol a morális mérlegelésnek nagyobb súlya van.

A közéleti befolyását veszítő vallás elsősorban az utóbbi társadalmi térben érvényesülhet, a Wilson által „morális közösségnek” nevezett életvilág területe az, ahol a vallásos világmagyarázat nagyobb súllyal rendelkezik. A szekuláris nyilvánosság racionalitása ugyanis kevésbé tud domináns lenni ebben a társadalmi térben, hiszen annak fő fókuszát – a liberális jogállam ideológiájának megfelelően – a közélet, az igazgatás és az állami intézményrendszer területei jelentik. A személyes világ, a kisközösség területe kínálja a nyilvános társadalmi tértől különböző orientációk, így az egykor primátussal rendelkező vallásos világlátás számára azt a közeget, ahol a saját nézőpontja inkább kibontakozhat. A privatizált vallásosság ugyanakkor még nem feltétlenül individualizálódik a modernitás korszakában, mivel a vallásosság évezredes intézményes keretei tág teret biztosítanak a közösségi vallásosság megélésére (Lenski 1963). A felekezeti vallásosság intézményei ekképpen továbbörökítik a vallásosság és a vallásos tapasztalat közösségi formáit, mivel magának az egyháznak a térvesztése ezt az intézményi struktúrát ekkor még nem erodálja. Ezzel összefüggésben a modernitás korszakában a felekezeti vallásosság még őrzi identifikációs szerepét, vagyis változatlanul komoly szerepet játszik az egyének és csoportok önmeghatározásában (Davie 2000, 2001, 2005).

A vallásos értelemadás szerepének csökkenése a nyilvánosság szféráiban nem jelenti egyúttal a vallási intézményrendszer erőteljes visszaszorulását. Ez azal függ össze, hogy a modernitás korszakában megmaradnak azok az intézményi struktúrák, amelyek a vallásosságot és a vallásos tapasztalatot nem csupán az életvilág területeihez kapcsolják, hanem – a fentebb tárgyalt megszorítások mellett – nyilvános társadalmi terekben is jelen vannak. A szekularizált nyilvános térben ugyanis változatlanul megtalálhatók az intézményes vallásosság terei a központi helyeken lévő székesegyházak, templomok, egyházi intézmények formájában. Ezek ugyan a korábbinál kisebb súllyal, de képesek a vallásosság közösségi tapasztalatait közvetíteni. A szekuláris nyilvánosságban való szerepcsökkenés tehát nem számolja fel a vallásos közösségeket, sőt intézményrendszerén keresztül változatlanul olyan identifikációt biztosít, amely sajátos csoporttagságot, közösségi tudatot eredményez a vallásos csoportok tagjai számára. Ebből fakad, hogy a vallásosság és a vallásos tapasztalat is olyan értékközösséget fejez ki a modernitásban, amely az értékekhez kötődő sajátos viszonyban fejeződik ki (Lenski 1963; Rokeach 1969 a,b). A vallásosság ekkor elsősorban morális közösségek formájában, csoportviszonyként jelenik meg, amely a csoportok tagjainak közös világlátását, értékrendjét fejezi ki (Schwartz, Huismans 1995).

A vallásosság sajátoszerűségét a vallásos értékek melletti elköteleződésben, vagy az ennek mentén való orientációban találja meg. Természetesen a „morális közösség” társadalmi terében ekképpen létrejövő vallásos közösségek nem

mondtak le arról, hogy értékorientációjukat a modern társadalom nyilvános térben is képviseljük. Ezt a szándékot nem csupán a szekuláris térben jelenlévő intézményes vallásosság szakrális terei fejezik ki, hanem a kereszténydemokrácia modern ideológiája is. A liberális jogállam szekuláris értékrendje és a nyilvános terek folyamatos neutralizációja azonban kevés lehetőséget kínál ennek megvalósítására. A vallásos közösség politikai cselekvése így immár nem a társadalom szakrális rendjének visszaállítását célozhatja meg, hanem az alapvetően szekularizált politikai térben egy morális közösség értékrendjét fejezheti ki, amely korlátozottan tudja formálni a közbeszéd tartalmait (Davie 2000).

A posztmodern társadalmi terei

A modern társadalom kettős szerkezetű, nyilvános és privát szférára bomló struktúrája azután maga is lassan átalakult. A modernitás nyilvános és privát szerkezetét, amely alapvetően a polgári társadalom éthoszáat fejezte ki (vö. Habermas 1990), olyan hatások érték az utóbbi évtizedekben, amelyek ennek az éles elválasztásnak a lassú feloldódását eredményezték. A soktényezős változássorban fontos szerepe van a tömegmédia átalakulásának, amely egyre inkább eltávolodott a polgári kultúra értékeitől, és annak a populáris kultúrának a szerepét növelte meg, amely a privát tartalmak gyakran bulváros megjelenítésével éppen a magán – nyilvános határmegvonással szemben határozta meg magát (Fiske 2010). A „nép szemiotikai hatalmaként” aposztrofált változás mindenestre a magánélet nyilvános megélésének, az önreprezentáció különböző nyilvános formáinak az előtérbe helyezésével elmosta, de legalábbis relativizálta a modernitás korábbi kettős szerkezetét, és az önmeghatározás újabb formáinak kínált tágabb teret. Ez a változás a nyilvánosság jegyeit is átformálta, amelyben már nem a középosztály közéleti orientációja és a magaskultúrát előnyben részesítő szemantikája, hanem a szélesebb társadalmi csoportok érdeklődésére számot tartó populáris tartalmak domináltak (Jameson 2012).

Ezek a változások nem hagyták érintetlenül a modern társadalom részterületeit sem. A „nép szemiotikai hatalma” alapvetően átformálta a társadalmi részterületek (a gazdaság, a jog, a politika, a tudomány, az oktatás, a tömegmédia stb.) egymáshoz fűződő viszonyát. A polgári társadalom ideológiáját megrajzoló, korábban jól pozicionált középosztály (vö. Bourdieu 2010) által preferált társadalmi részterületek (a tudomány, a művészet) szerepe folyamatosan csökkent, míg a szélesebb társadalmi csoportok tájékozódásában kitüntetett szerepet játszó tömegmédia jelentősége egyre növekedett, és immár döntő szerepre tett szert a társadalom önleírásának részterületeként (Boltanski 2009; Luhmann 2017b). A gazdaság rentabilitásra törekvő racionalitása is egyre inkább a tömeges, populáris igények kiszolgálására összpontosított. A politika területén is tetten érhető a változás, amennyiben ez a társadalmi részterület is azt tartja legfőbb feladatának,

hogyan ennek a tömeges igénynek a gazdasági feltételeit biztosítsa a GDP folyamatos növelésével, valamint egy olyan gazdaságpolitikával, amely már nem a középosztály polgári értékeit, hanem a tömeges fogyasztás materiális javait kínálja fel a politikai szavazatokért cserébe (Galston 2018). Ezzel párhuzamosan zajlott a digitális technika fejlődése és globális elterjedése, amely a tömegkommunikáció intézményrendszerének átalakulását, a lokális, nemzeti keretek súlyvesztését és a globális tendenciák erősödését eredményezte (McQuail, Deuze 2020).

Mindez pedig hatást gyakorolt a társadalom térszerkezetére és értelemszerűen az egyének pozíciójára is. A modernitás korábbi, stabil struktúrái egyre inkább cseppfolyóssá váltak (Bauman 2000), és a korábban egymástól élesebben elváló társadalmi egységek lassú összemosódása vált jellemzővé (Burke 2013). A posztmodern társadalomban a nyilvános és magán szférái immár nem magától értetődően elváló, az egyes terekben egyértelműen kanonizált cselekvésekre bomlanak, ahol az egyes tevékenységek az adott terekhez kapcsolódnak, és ahol a térhez rögzített cselekvések a normatív viselkedés szabályait is kijelölik. A posztmodern korszakban megindul ezeknek a társadalmi tereknek a diffúziója (Schroer 2019; Knoblauch, Löw 2017, 2020; Knoblauch 2021). Ez számolja fel a korábbi élesebb elkülönülést, és mindkét térben megengedi a korábban tiltott vagy nem jóváhagyott cselekvéseket is (pl. a közösségi médiában magántermészetű közlések, képek, videók nyilvános megosztását). Vagyis a korábbi határozott szembeállítások (magán – nyilvános, munka – szabadidő, itt – ott, közel – távol, saját – idegen stb.) helyett kevésbé kontrollálható terek szerkezete jön létre.

A társadalom strukturális átalakulása mutatkozik meg az egyre intenzívebb és gyakoribb kulturális sokféleségben is. Ez is szerepet játszik abban, hogy a cselekvők egyre inkább kimozdulnak a saját kulturális hagyományukból, és ezáltal a saját tradíciójuktól különböző kulturális hatások is formálják őket. A Peter Burke által leírt kulturális hibriditás (Burke 2013) azután nemcsak a lokális közösségek identitást adó szerepét relativizálja, hanem a nemzet és az osztály dekonstrukcióját is magával hozza. A globális kultúra térnyerése ekképpen a térszerkezet és a térlélmény változásával is együtt jár, amely Appadurai értelmezésében globális kulturális áramlást eredményez (Appadurai 1996). Ez mutatkozik meg a táj folyékony, szabálytalan formáiban, az egyre inkább mozgásban, változásban lévő cselekvőkben (turisták, migránsok, menekültek, vendégmunkások), a globális tőke diszpozíciójában, a technológia globális konfigurációjában. Mindez pedig a rögzített térfogalmak (állam, nemzet) dekonstrukcióját és a lokalitás termelésének új formáit hozza magával.

A fenti társadalomszerkezeti változások tehát a térbeliség új szerkezetét alakítják ki. Ez leginkább a globalizáció és a digitalizáció hatásával függ össze, amelynek eredményeképpen a globális és lokális terek egyfajta összeolvadása jön létre. Az egyre inkább összekapcsolódó világban pedig a helyek egyre inkább hozzáférhetővé válnak. Mindez többszörös találkozásokat, a különböző térfelfogások keveredését és a hely sokértelmű értelmezését hozza magával. Lussault hiperte-

rekről szóló felfogása (Lussault 2017) ezen belátások mentén a térszerkezet dinamikus értelmezését fogalmazza meg, ahol a terek folyamatosan változó és legfőképpen a cselekvők által különbözőképpen megélt helyekként jelennek meg. Ez a többszörösen megélt valóságok együttes jelenlétében éppúgy megjelenik, mint számos tér- és társadalmi mechanizmus összefonódásában. A hiperterekben a térbeli gyakorlatok és reprezentációk úgy kapcsolódnak össze, hogy minden látogató egyszerre lehet szereplő és néző is. E vonatkozásban tehát a hiperterek kapcsán Lussault nem a lokális és a globális közötti ellentétre, hanem a tér új típusú kisajátításának dialektikus kapcsolatára utal. Ez pedig nyilvánvalóan az egyén új típusú mozgásterét és ebből fakadóan új típusú térélményét eredményezi.

Mindezek a strukturális változások óhatatlanul a kontroll lehetőségének csökkenését eredményezik, amely nagyobb mozgásteret kínál és az alulról jövő szándékok, valóságértelmezések nagyobb lehetőségét hozza magával. E társadalmi változások eredményeképpen ugyanis az egyének egyre inkább kiszakadnak a hagyományos viszonyokból, és több teret kapnak az önmeghatározásra. Ez nyilvánvalóan új identifikációs folyamatot eredményez, ahol nagyobb lehetőség nyílik az egyéni helyzet- és valóságértelmezésekre, akár a személyes életvilágvilág (többek között az otthon) szerepének ártértékelésében, akár az emlékezet átstrukturálódásában és új identifikációs szerepében is (Ratnam 2018; Texeria 2023b). Mindez pedig új viszonyokat és normákat eredményez a vallásosság és a vallásos tapasztalat területén is. A továbbiakban ennek jellemzőire fókuszálunk az individualizáció, a hibridizáció és a globalizáció fogalmai mentén, hogy a megváltozott társadalmi térszerkezet és az új típusú vallásosság összefüggéseit jobban megragadhassuk.

Térhasználat és individualizáció a vallásos tapasztalatban

A posztmodern társadalmat az eddigi fejtegetések során a stabil térvizonyok feloldódásával jellemeztük. Ez az átalakulás azzal is együtt jár, hogy a nyilvános terek egyértelmű hatalmi viszonyai is megváltoznak. Amíg a modernitásban a nyilvánosságot a szekuláris tartalmak dominanciája jellemzi, addig a diffúz társadalmi terek e tekintetben is elmozdulást hoznak és nagyobb teret engednek a vallásos tartalmak nyilvános kifejezésének. Ezt a jelenséget többek között az magyarázza, hogy az individualizáció nagyobb mozgásteret enged a modernizációban rögzített pozíciókból való kilépésre (Inglehart 1997), és ezáltal a vallásos élmény is jobban megjelenhet a szekularizáció által uralt nyilvános térben (Turner 2011). Nem véletlen tehát, hogy az utóbbi évtizedek a vallásosság nyilvános kifejezésének sokféleségével és sokszor az ebből fakadó konfliktusokkal jellemezhetők. Ez összefügg a társadalmi terek szerkezetváltozásával, és legfőképpen azzal a folyamattal, amely a hierarchikus szerkezetek relativizálásával az egyéni vallásosság kibontakozását segíti elő (Wigley 2018; Martínez-Ariño, Griera 2020).

A vallásos élmény individualizációja megjelenik abban a folyamatban is, amelyet a vallásszociológia „spirituális forradalomként” aposztrofált (Heelas, Woodhead 2005; Flanagan, Jupp 2007; Houtman, Aupers 2007; Voas 2009; Lynch 2007, 2012; Cortois, Aupers, Houtman 2018), s amely az alternatív és holisztikus spiritualizmus nyilvános megjelenését is jelentette. Charles Taylor szóhasználatával ezt az átalakulási folyamatot a modern kultúra „szubjektív fordulataként” (Taylor 1991, 26.) is jellemezhetjük, amikor az egyének a külső vagy objektív szerepek (kötelességek és kötelezettségek) helyett a saját szubjektív tapasztalataikra koncentrálnak. Ebben a vallásos élményben az egyéni fókuszaltság lesz egyre meghatározóbb, sőt, sok helyen ez válik mainstreammé azzal, hogy a szubjektív jóllét, a jó közérzet szerepét hangsúlyozza a vallásos tapasztalatban. A spirituális forradalom szerepének megítélése természetesen nem vita nélküli. A pluralizmus és az individualizmus növekedésével együtt járó spiritualizmus térnyerése kapcsán változatlanul kérdés, hogy a vallásosság új formái vajon helyettesítik-e a vallásos identifikáció korábbi módozatait (Bruce 2011). Nem vitatható azonban, hogy a társadalmi térszerkezet változásával a vallásos, spirituális tapasztalat és a jóllét, jó közérzet összekapcsolása immár a nyilvános térben is megtörténik, és képessé válik az egyéni vallásos tapasztalatot e közegben is sikeresen artikulálni. Ez nem csupán a spiritualizmusra irányuló médiafigyelemben, hanem a holisztikus szemléletet kifejező vagy arra hivatkozó termékek növekvő piacában is tetten érhető (Redden 2016; Knoblauch 2009, 2021).

A vallásos élmény individualizációja két vonatkozásban is összefügg a társadalom térvizonyaival. Egyrészt ez az individuális vallásosság a szekuláris nyilvános térrel szemben határozza meg magát. Másrészt az individualizált vallásosság az intézményesült vallásossággal szemben is definiálja magát, és ezek a térvizonyok is nyomot hagynak ennek az új típusú vallásosságnak a jegyein. Mindkét folyamat megértése szempontjából érdemes bevezetni de Certeau-nak, a térelmélet egyik klasszikusának fogalmait a stratégiai és taktikai cselekvésről a további elemzés számára (de Certeau 2011). De Certeau értelmezésében a stratégiai cselekvés során a társadalmi teret kijelölő, uraló személyek, entitások határozzák meg, formálják az adott tér cselekvéseit, míg a taktikai cselekvés azt jelenti, hogy az adott társadalmi térben kedvezőtlenül pozícionált cselekvők, entitások a tér stratégiaileg kijelölt jelentésétől eltérő módon, saját nézőpontjukat megjelenítve cselekednek, s ezzel a stratégiai perspektívával szembeni ellenállásukat fejezik ki.

Az individualizációval függ össze, hogy a nyilvánosság társadalmi terében korábban csak feltételekhez kötötten megjelenő vallásosság nagyobb teret kap, és a vallásos személy jobban kifejezheti személyes világlátását, mivel a modernitás korszakához mérten kevésbé kell már megfelelnie a külső társadalmi kényszereknek. Ez eredményezi azt, hogy a vallásos nézőpont a nyilvános tér bevett, a hatalmi diskurzus által kijelölt stratégiai jelentésével és cselekvésével szemben is jobban megnyilatkozhat (Beyer 1990; Casanova 1994; Achterberg et al. 2009; Glendinning, Bruce 2011). A vallási értelemadás a technokrata módon szabályozott te-

rekben is egyre inkább megmutatkozik, amelyek az egyének hétköznapi vallási, spirituális tevékenységét és értelemadását egyre határozottabban jelenítik meg. Ez mutatkozik meg abban az egyre gyakoribb jelenségben, amikor a vallásos személy a szekuláris tereknek más jelentést ad, és a nyilvános térben hangsúlyosan kifejezi vallási hovatartozását. Ennek eredményeként az immár a nyilvános térben is látható vallás (pl. az egyes cselekvők spirituális beállítódását megjelenítő munkahelyi ruhaviselet) e társadalmi térben is tényező válik, és szerepet játszik a nyilvánosság rekonpozíciójában (Teixeria 2023a). (Ez a jelenség már a modernitás időszakában is előfordult, de a posztmodern korszak hozza el erőteljes kibontakozását.) Ugyanez érhető tetten egy vallásos közösség nyilvános rendezvényein, amikor a szakrális tartalmak (pl. a vallási szimbólumok, liturgikus elemek) a vallásos nézőpontot jelenítik meg a szekuláris térben. Ezek a taktikai cselekvések egyre gyakrabban és növekvő magától értetődőséggel alakítják át az evilági tereket olyan helyekké, amelyek lehetőséget adnak a vallási, spirituális reflexióra és megnyilatkozásra. Ugyanakkor a nyilvános térben is nagyobb szerepet kapó vallásosság intézményi formáinak is bele kell illeszkedniük a nyilvános városi térbe, sokszor megkövetelve azt is, hogy azok a korábbinál nagyobb rugalmasságot mutassanak (Teixeria 2010).

A fenti strukturális változások eredményeképpen láthatóbbá válik a vallás politikai és kulturális szerepe, és ezért a liberális államnak is válaszokat kell adni erre az átalakulásra (Turner 2011; Grier 2016). A vallási tartalmak ugyanis a vallásos egyének és intézmények nyilvános megjelenését, illetve azok versenyét is magukkal hozzák. A szakrális ezen „deprivatizációja” nem csupán átalakítja a szekuláris teret, de az állam számára is új kihívásokat jelent. Ez a változás az államot egyes radikális csoportok esetében még a vallásos intézmények életébe való beavatkozásra is készítheti, de mindenképpen azt eredményezi, hogy a szekuláris hatalomnak ki kell alakítania a vallásos közösségekkel kapcsolatos inkluzív és exkluzív „politikákat” (Turner 2011), vagy a „rossz” és a „jó” vallásosság meghatározásának szabályait (Martínez-Ariño, Grier 2020).

A szekuláris tér átalakulása, annak sokszínűbbé válása egyúttal arra is rámutat, hogy érdemes a társadalmi tereket olyan komplex, több helyű területeknek (*multi-sited territories*) tekinteni (Giraut 2013), ahol magának az államnak, a politikai hatalomnak is sokféle eszköztárból kell választania, hogy a megváltozott térhelyzetre adekvátan tudjon reagálni, és megfelelően válassza ki az emancipáció vagy az elnyomás eszközeit. Annál is inkább, mivel a társadalmi terek sokszínűsége különböző kulturális igények versenyét jelenti, ahol a hatalommal való rendelkezés vagy a perifériás helyzet eltérő esélyt ad az önmegjelenítésre (Canclini 2004), így a szakrális tartalom képviselőire is. Vagyis Cancliniéknak a határ-kultúrára vonatkozó megközelítése mentén a szekuláris térben megjelenő szakrális tartalmakat is értelmezhetjük a különbözőség, az egyenlőtlenség fogalmai mentén. A szakrális tartalmak nyilvános emancipációja a nyugati civilizációban jelenleg is a szekuláris nézőpont domináns közegében zajlik.

A szakralitás egyre nagyobb súlyú jelenléte (vö. Turner 2011) nem írja ugyan felül a nyilvános terek szekuláris dominanciáját (mivel változatlanul ezek határozzák meg a stratégiai cselekvés tartalmait), de az individualizált vagy közösségi vallásosság egyre inkább szerepet kér a nyilvános terek konstitúciójából. A nyilvános terekben a taktikai cselekvések részeként a vallásos nézőpont is képes egyre inkább megjelenni, beleértve a munkafolyamatok (a gazdasági tevékenység) területét is. Ez leginkább azzal a spirituális beállítódással függ össze, amely mentén a vallásos személy a munkatevékenységet immár nem a stratégiát meghatározók racionalitásával, hanem a személyes, szubjektív vallási értelemadásával végzi (Wigley 2018; Teixeira 2023b). Ezt nem csupán a viselt ruhadarabok, díszek (pl. a vallási, felekezeti hovatartozást vagy az egyénnek a transzcendenshez fűződő személyes viszonyát kifejező ékszerek és testékszerek) jelenítik meg, hanem egy más típusú viszony is a munkatevékenységhez: az a spirituális beállítódás, amely a munkavégzést immár egyfajta teljességre való törekvésként értelmezi. Ennek része a testhez fűződő viszony átalakulása is. A test ebben az individualizált perspektívában a társadalmi tereken átívelő holisztikus nézőpontot jeleníti meg, és a vallásos egyén önértelmezésében ez formálja a munkatevékenységét is (Holloway 2003; McGuire 2008, 2016).

Az individualizáció eredményeképpen ez a vallásos taktikai cselekvés hatványozottan jelenik meg a munkatevékenységen kívüli nyilvános terekben, ahol a szekuláris értékeket kifejező stratégiai cselekvés kevésbé tud érvényesülni. Itt a vallásos egyént determináló, külső hatalmi erők kisebb befolyása miatt tágabb tere van annak a taktikai cselekvésnek, amely az egyén személyes spiritualizmusát, vallásos tapasztalatát igyekszik kifejezni. A munkatevékenységen kívüli nyilvános világ, amely a korábbi, modern korszakhoz mérten jóval toleránsabb az egyéni értékválasztásokkal szemben, tág teret biztosít a vallásos érdeklődésnek, a vallásos értékek és a hit alapján szerveződő szabadidős tevékenységnek. Ez a személyes preferenciákból fakadó vallásos, spirituális kapcsolatkeresés és közösségképződés ebben az értelemben egyúttal lényegesen különbözik a közelségalapú, hagyományos közösségektől, és az egyéni ízlés, a szubjektum által irányított választás jellemzi.

A posztmodern korszak vallási individualizációja érinti a szakrális terekhez fűződő viszonyt is. Mivel az individualizáció az egyéni értékelést, a saját szubjektív jóllét szerinti értelemkeresést állítja a vallásos tapasztalat középpontjába, ez a perspektívaváltás a szakrális tér szerkezetét is átformálja. Ebből következően az intézményesült vallásosság tereinek súlyvesztése következik be, és ehelyett az egyéni vallásos tapasztalat terei kerülnek előtérbe. Tekintettel azonban arra, hogy elemzésünk a kölcsönös függéseket, a kölcsönös egymásra hatás folyamatát hangsúlyozza, ez a változással megragadható olyan folyamatként is, amelyben az intézményes hit (különösen Európában) tapasztalt erőteljes visszaesése, és eképpen az intézményesült vallási terek háttérbe szorulása összefügg a hit individuális formáinak előtérbe kerülésével (Voas, Chaves 2016; Pollack, Rosta 2021;

Koscielniak, Bojanovska, Gasiorowska 2022; Molteni, Biolcati 2023). A változássor mindkét oldalát szem előtt tartva itt is érdemes a jelenséget a stratégiai és taktikai cselekvés fogalmai mentén értelmeznünk. Annál is inkább, mivel de Certeau elemzését továbbgondolva Linda Woodhead megalkotta a stratégiai és taktikai vallásosság fogalmát, amely a vallási tér (mező) hatalommal bíró és hatalommal nem rendelkező cselekvőit, entitásait különbözteti meg, értelemszerűen az intézményesült vallást tekintve a stratégiai, a szubjektív nézőpontot kifejező egyéni vallásosságot pedig a taktikai vallásosság cselekvésének (Woodhead 2013).

A posztmodern korszak individualizmusa tehát nem csupán a nyilvános terek átstrukturálódásával jellemezhető, hanem a társadalom szakrális terének változásával is. A stratégiai vallásos terek, vagyis az intézményes vallás terei (templomok, székesegyházak, egyházi hivatalok stb.) jelentették a modernitás korszakában a vallásos világlátás azon központjait, amelyek az alapvetően a felekezeti vallásosság köré szerveződő hitet megjelenítették, és amelyek évszázadokon keresztül fenntartották a vallásos világlátást az egyre inkább szekuralizálódó társadalomban. A felekezeti vallásosság súlyának csökkenése (Pollack, Rosta 2021, 83-91.) azután folyamatosan relativizálta ezt a központi szerepet, de nem feltétlenül eredményezte a vallásos hit visszaszorulását (vö. Bognár, Kmetty 2023), hanem a vallásosság új formáinak adott teret.

A térszerkezet változásával az egyéni vallásosság, a szubjektum által irányított transzcendens felé törekvés egyre kevésbé igazodott a stratégiai vallásossághoz, mivel a hagyományos hierarchiák megkérdőjelezése a posztmodern korszakban nem csupán a szekuláris, hanem a szakrális hatalmak vonatkozásában is bekövetkezett (Voas 2009; Lynch 2007, 2012; Cortois, Aupers, Houtman 2018). A személyes hitét a középpontba állító vallásos személy ekképpen nem csupán a szekuláris nyilvánosság csatornáin kereste az önkifejezés lehetőségeit, hanem azon a vallási intézményrendszeren kívül is, ahol az őt szintén korlátozó hatalmat érezte. Ebből fakadóan egyre inkább a taktikai vallásosság eszköztárához nyúlt, hogy a maga nyilvános és magán tereiben egyénileg, vagy legalábbis a stratégiai vallásosság szempontrendszerén túllépve építse fel saját vallásos világmépét. Ez nyilvánul meg a hit egyéni rekonpozíciós folyamatában, amelyet a vallási emlékezetet és identitást vizsgáló újabb empirikus kutatások is ábrázolnak (Ratnam 2018; Teixeira 2023b).

Ez a taktikai vallásosság értelemszerűen a hatalmi struktúrákat zárójelbe tévő egyént, és az ő perszonalizált vallásosságát állítja a középpontba. Ennek a személyes vallásosságnak pedig maga a test lesz a legfőbb tere, és azon rítusok, gesztusok köré szerveződik, amelyek ennek a személyes térnek a harmóniáját – az egyre inkább mainstreammé váló holisztikus szemléletnek megfelelően –, a teljességet tudja megteremteni (Giordan 2009; Tiggemann, Hage 2019). Egyrészt azok az egyéni rítusok jellemzik ezt a térhasználatot, amelyek lekövetik a stratégiai vallásosság rítusait, de azt a maguk képére formálják, amikor az imát kiemelik a felekezeti szertartás rendjéből és – a vallás intézményes terein kívül – személyes

tartalmat kölcsönöznek nekik. A taktikai vallásosság másrészt a vallásos stratégiai cselekvésen túlmutató rítusokat alkalmaz, amennyiben a magát kereszténynek valló európai vallásos személy például a joggyakorlatokon keresztül választja el magát a szekuláris világtól, és teremti meg a személyes szakrális terét (Philo, Cadman, Lea 2015). Az ima és a meditáció rítusai ugyanakkor a környezettel való kapcsolat bizonytalanságait is igyekeznek feloldani, és ekképpen a saját személyes hitére fókuszáló egyén számára megteremtik a világ komfortosságát is (Gordan, Woodhead 2017). Vagyis a szélesebb, az egyén számára biztos tájékozódást jelentő társadalmi tér kialakításában is szerepet játszanak. Ezekben a térhasználatokban pedig a cselekvők autonóm tér- és időrendezési stratégiái jelennek meg, ami értelemszerűen a vallásos tapasztalat átstrukturálódását is magával hozza. Ez a vallásosság egyre inkább szakít mind a szekuláris, mind a szakrális hatalmak által kijelölt stabil struktúrákkal, és a társadalom térszerkezetének változásaival együtt olyan cseppfolyós szerkezetet mutat (Lussault 2017), amelyet a folyamatos átalakulás és legfőképpen az egyén önkonstitúciója, a vallásosság individualizált formája jellemez.

Térhasználat és hibridizáció a vallásos tapasztalatban

A stabil társadalmi szerkezetek feloldódása, a cseppfolyós struktúrák létrejötte mutatkozik meg abban a részben már említett folyamatban, hogy a nyilvános terek alapvetően szekuláris közege egyre nagyobb teret kínál a vallásos tartalmak kifejezésére. Ez abból fakad, hogy a korábban erősen normatívan szabályozott terek a cseppfolyósodás folyamatával több lehetőséget kínálnak a korábban egyenmű normatív szabályozástól különböző értékrendek megjelenítésére is (Löw 2016). A térszerkezet ezen változása a korábban élesen elkülönülő terek hibridizációját hozza magával, vagyis azt a társadalmi jelenséget, hogy a korábban határozott kontúrú terek egyre inkább különböző preferenciákat, térértelmezéseket foglalnak magukban (Beaumont 2008; Schroer 2019, 199-216.). Ennek a változás-sornak az egyik pregnáns vonása az, hogy ugyan nem előzmény nélkül, de a korábban egymástól elváló szekuláris és szakrális térben egyaránt erőteljesebben jelennek meg a másik tér jegyei. Vagyis a szekuláris tér szakrális, a szakrális tér pedig egyre inkább szekuláris jegyeket is mutat.

Ez a változás mutatkozik meg a profán terek szakralizációjában, amikor a szekuláris nyilvános tértől korábban elzárt vallásos nézőpont egyre inkább megjelenhet ebben a társadalmi térben. Ez részint spontán folyamatot, részint tudatos marketingpolitikát jelenthet, ahol a szekuláris terek meglehetősen kiürült, vagy csak a gazdasági racionalitást kifejező helyei (pl. autókereskedések, bevásárlóközpontok) elkezdik használni a szakrális tér szimbólumait, mintegy megjelénítve ezzel a vallásos tapasztalatban rejlő hitelességet vagy teljességet. A profán terek szakralizálódása a gazdaság és a munkafolyamat mellett tetten érhető a

szabadidős tevékenységekben is, legfőképpen a szórakoztatás tömeges formáiban, például a rockkoncertek és sportesemények miszerű kulisszáiban, vagy az amerikanizált tömegkultúra monstre-tereiben (akár a Disneylandben) is megjelenő rítusaiban (Lyon 2000). Az áhítat kiváltása érdekében a szakrális tartalmak itt azzal a szándékkal jelennek meg, hogy a befogadók számára erősítsék az üzenet hatását.

Fontos hangsúlyozni, hogy a társadalmi terek hibridizációja nem csupán a szekuláris terek spontán vagy a gazdasági racionalitás által motivált egyéni cselekvéseit foglalja magában, hanem az intézményesült vallásosság határozottabb megjelenését is a szekuláris, nyilvános terekben. Ennek számos példája mutatkozik meg, például amikor a pápalátogatások, a katolikus ifjúsági találkozók vagy a protestáns lelkészek stadionokat megtöltő prédikációja válik közéleti hírré, a nyilvánosságot napokon vagy heteken keresztül foglalkoztató médiaeseménnyé (vö. Dayan, Katz 1994). A posztmodern új tendenciája az is, hogy a laicitást kifejező nyilvános terek a nem szigorúan vett, kanonizált vallásos tartalmak nyilvános reprezentációjára is több lehetőséget kínálnak (Berg 2019), különösen azokban a térségekben, ahol ezek a közösségi rítusok a korábban babonaságnak minősített népi vallásosságot fejezik ki (Da Costa 2018; Knoblauch 2009).

Ez a hibrid térhasználat többféle társadalmi tényezővel hozható összefüggésbe. Egyrészt a vallásosság erős ellenállóképességét mutatja, amelynek eredményeképpen a vallás a több évszázados szekularizációs folyamat és a nyilvános térből való részleges kiszorítottsága ellenére is megőrizte társadalmi jelentőségét. Másrészt a profán terek szakralizációja azt is kifejezi, hogy a modernitásnak a vallással szemben definiált ideológiája, ha kudarcot talán nem is vallott, de legalábbis módosításra szorul. Olyan átformálást igényel, amely erőteljesebben bevonja a vallásos nézőpontot a társadalomról, a tudományról, a demokratikus jogállamról és az univerzális morálról folytatott vitába. Ebben a párbeszédben pedig felsejlik annak a lehetősége, hogy a vallásos és szekuláris nyelv közelítésével egy egymás számára érthető és akceptálható elvet fogalmazzon meg (vö. Habermas, Ratzinger 2006; Habermas 2016). Ez a hibrid társadalmi tér tehát immár egy olyan posztszekuláris perspektívát fejez ki, amelyben a vallásos tapasztalat a szekuláris világ szövetségeseiként jelenik meg a modernitás programja ellen szövetkezőkkel szemben, és a vallás ezáltal a társadalmi integráció szemantikai forrásává válik (Williamme 2004; Schmidt 2012). Akár azzal a premodern vallási fanatizmussal szemben is, amely a fundamentalizmus ideológiájával a plurális demokráciákkal és a liberális jogállammal szemben határozza meg magát.

A vallásosság jelentőségének újraértékelése az utóbbi évtizedekben a tekintetben is megtörténik, hogy a szekuláris és szakrális tartalmak korábban meglehetősen túlfeszített szembeállításával vitatkozó értelmezések fogalmazódnak meg. A kérdés kutatói, mindenekelőtt Hans Joas témába vágó publikációi (Joas 2013, 2021) mutatnak rá arra, hogy a plurális demokrácia forrásául szolgáló emberi jogok sem választhatók le a szakrális tartalmakról. Sőt, a modernitást meg-

alapozó társadalmi változások (az amerikai és a francia forradalom) ideológiája is inkább a keresztény vallási értékek és a felvilágosodás eszméinek gyümölcsöző keveredésének tekinthető, mintsem valami vallásellenes állásfoglalásnak (Joas 2013). A szekuláris és szakrális tartalmak egybefonódásának ezen gondolata értelemszerűen újraértékeli a Max Weber-i varázstalanodás koncepcióját is, és a szakralitás rehabilitációját fogalmazza meg (Joas 2021). Mindez pedig a szekuláris és szakrális tartalmak együttes, sokszor egymásba fonódó jelenlétét mutatja.

A társadalmi terek hibridizációja ekképpen feloldja a szekuláris és szakrális korábbi szembenállását. Ennek értelmében nem csupán a profán terek szakralizációját, hanem az ezzel ellentétes folyamatot, a szakrális terek profanizációját is magában foglalja. A szakrális tér struktúraváltása megjeleníti az intézményszerűült vallásosság visszaszorulását a nyugati társadalmakban, amelyről legfőképpen a hívek számának csökkenése tanúskodik (Voas 2009; Bruce 2011; Pollack, Rosta 2021, 83-91.), és aminek következtében a stratégiai vallásosság egykor legfőbb terrei (templomok, székesegyházak, egyházi hivatalok) részben funkciótlanná válnak. Ez egyrészt a megmaradt szakrális terek multivallásos felhasználását eredményezi, amikor is a korábban egymástól erősen távolságot tartó felekezetek egy központi vallási teret kezdenek el közösen használni. (A vallási hibridizáció ezen formája minden bizonnyal összefüggésben van az ökumené egyre népszerűbb gondolatával, amely részint a hibridizáció ideológiai támaszául szolgál, részint a hívek csökkenő számára adott praktikus válaszként értelmezhető.) Másrészt a funkciójukat veszített szakrális terek, épületek olyan közösségi terekké válnak, ahol a látogatókat immár elsősorban nem a vallásos élmény keresése jellemzi, hanem a kulturális örökségben való osztozás szándéka. Harmadrészt az egyházi terek térvesztésének, a szakrális terek profanizációjának legélesebb formájaként, amikor a vallási terek átalakításuk után más funkciók (könyvtár, koncertterem stb.) szolgálatába kerülnek (Schroer 2019, 199-216.). Ezekben a profanizált terekben azután a látogató, befogadó vagy átéli az egykori szakrális tér spirituális pluszjelentését, vagy kizárólag a társadalmi tér új funkciójának primer jelentése alapján tájékozódik.

A társadalmi terek hibridizációjának fenti vonatkozásai egyrészt jól ábrázolják, hogy a posztmodern társadalom jellegét milyen erőteljesen alakítják a térbeli viszonyok, mintegy igazolva azokat a hangokat, amelyek a térbeliség növekvő súlyát fogalmazták meg (Foucault 1980, 2006; Harvey 1992; Jameson 2012). Másrészt ez a térbeli hibridizáció azt is megmutatja, hogy a korábban stabil jelentéssel rendelkező terek egyre több olyan jelentésréteggel bővülnek, amelyek egymástól akár lényegesen különböző értelmezéseket is megengednek. A társadalmi terek ezen strukturális változása nem csupán az egyes személyek eltérő tudás-készletéből és kéznél lévő szándékából (vö. Husserl 2001), hanem a terek azon hibriditásából is fakad, amely egyidejűleg jelenít meg szakrális és szekuláris (vagy magán és nyilvános, közeli és távoli, saját és idegen stb.) nézőpontokat. A társadalmi terek hibridizációja ekképpen a jelentések egymásmellettiességét és szimul-

taneitását növeli, a hasonlóan a globalizációhoz, amelynek ugyancsak lényeges szerepe van a vallásos tapasztalat átalakulásában.

Térhasználat és globalizáció a vallásos tapasztalatban

A posztmodern korszak egyik jellemző jegye, hogy a modernitás nemzetállami kerete helyett az inter- vagy szupranacionalista keretek szerepe növekszik meg. Ez az Európai Unió esetében pregnánsan megfigyelhető folyamat jól jelzi a térszerkezet azon változását, amely a korábban stabilan rögzített terek helyett új típusú térszerkezetet eredményez. Ebben az átalakulásban a rentabilitás érdekében a nagyobb gazdasági egységek irányába való elmozdulás, s ezzel összefüggésben, a politikai rendszer nagyobb politikai közösségeket generáló változása mellett döntő szerepe van a tömegkommunikáció technológiájának. A digitális átalakulás megteremti a világ egészével való szimultán kommunikáció lehetőségét, és a globális tér egészét bekapcsolja a sokszínű érintkezésbe, társadalomelméleti értelemben megteremtve a világtársadalom egységét (Luhmann 1998, 145-171.; Stichweh 2010). A digitális technika szerepe tehát felértékelődik a valóság értelmezésében. Mindez értelemszerűen formálja a társadalom térszerkezetét és kihat a vallásos tapasztalatra is.

A globalizáció egyik következménye, hogy a korábban lokális és nemzeti szinten tevékenykedő cselekvők globális térbe kerülnek (Appadurai 1996; Burke 2013). Ennek eredményeképpen pedig átalakul a vallásos tapasztalat térszerkezete is, amikor a cselekvők az új típusú társadalmi teret megpróbálják beépíteni korábbi, elsősorban lokális tapasztalataikba, másfelől egyre hangsúlyosabban igyekeznek megjeleníteni magukat a folyamatosan kiterjedő online térben. A cselekvők törekvése az offline és online vallásos tapasztalat konvergenciájára (Campbell 2013) természetesen alapvetően átrajzolja a vallásos tapasztalatot is, mivel az online jelenlét nem egyszerűen az offline gyakorlat kiterjesztését jelenti. Az átstrukturálódás azzal függ össze, hogy az új típusú online tér szerkezete önmagában is formál, az egyén cselekvését meghatározó jellege lényegesen befolyásolja a valóság megragadását (Couldry, Hepp 2018; Berger 2023).

Az online tér sajátos szerkezetét az adja, hogy általa nemcsak a fizikai jelenlét tapasztalata alakítja a cselekvőt, hanem a személy egyúttal a távoli jelenlétben (*Telepräsenz*) is megtapasztalja a világot (Waldenfels 2009). A vallásos cselekvő tehát egyaránt tájékozódik a közvetlenül megtapasztalt világ közegében és az online tér által közvetített tapasztalaton keresztül, amely értelemszerűen új vallásos tapasztalatot eredményez. A virtuális térben ugyanis az egyén egyszerre reflektál a közvetlen fizikai valóságra és a távoli helyek, képek, élmények világára. Ez egyszerre manifesztálódik a mindennapi valóság tereitől való elszakadásban és az ott megtapasztalt (vallásos vagy nem-vallásos) élmények relativizálásában, valamint az új típusú élmények megragadásában, amelyek a cselekvő lokalitásától, személyes kultúrájától is különbözhetnek.

A virtuális tér a vallásos személy számára is sokféle, felettébb heterogén üzenetet közvetít, amelyek legfőbb közös jegye, hogy többnyire különböznek a cselekvő személyes tapasztalataitól, és párhuzamos politikai berendezkedéseket, kultúrákat, életstílusokat, értékeket, divatokat jelenítenek meg. Másfelől a kommunikált üzenetek javarészt nem nemzetállami keretekben, hanem egymásba csúszó, egymásra épülő terekben jelennek meg. Vagyis a virtuális tér olyan transznacionális identitástérként mutatkozik meg, amely a vallásos személy számára elsősorban nem geográfiai térként, hanem egy kiterjesztett térfogalom részeként tapasztalható meg. Ebben az értelemben a virtuális tér önálló térként jelenik meg, amelyben a megélt és az ábrázolt tér összekapcsolódik, és a térbeliség hagyományos formáitól eltérő tapasztalatot közvetít a cselekvő számára. (Ez képez az online térben gyakran olyan, a cselekvők által felépített tereket, amelyekben túlsúlyban vannak az elsődleges szimbolikus (csak a képernyőn létező), nem-materiális elemek (Berger 2020)). Ezek a változások egyfelől kiszabadítják a vallásos cselekvőt a tér- és időbeliség korlátaiból, másfelől olyan sokféleséget, már-már áttekinthetetlen, kaotikus viszonyokat generálnak, amelyek megnehezítik az egyén tájékozódását. Ez pedig óhatatlanul felerősíti azt a vágyát, hogy az online tér által kínált sokféle üzenet közegeben vallásos perspektívájával valamilyen rendet vágjon.

A valóságban és a virtuális térben való eligazodás azonban éppen a fenti folyamatok okán kevésbé tud hagyatkozni a modern társadalom által felkínált formákra, mindenekelőtt a nemzeti identitás elemeire, mert a társadalmi átalakulás folyamata leginkább éppen ezt az entitást, és éppen a virtuális tér csatornáin keresztül relativizálja a legerőteljesebben. A posztmodern társadalom ezen változásai azonban felerősítik a vallási identifikáció lehetőségét is. A posztmodern sokféle identitásának közegeben a vallásos tartalom a saját, a többiekétől különböző identitás megteremtésének eszközévé válik. A vallásos perspektíva ekképpen a világról önállóan, saját logikája alapján gondolkodó egyén önkifejezése, identitásformáló ereje, megkülönböztetése lehet (Schmidt 2012; Bognár 2017); természetesen csak azok számára, akik vagy az intézményes vagy a személyes vallásosság nézőpontjából fontosnak gondolják a transzcendenshez való igazodást.

Az online terek által felkínált vallásos önmeghatározások elsősorban a személyes, individuális vallásosságnak kedveznek. A társadalmi átalakulás folyamata ugyanis háttérbe szorította azokat a modern hierarchiákat, amelyek hatalmi jogosítványai mentén kijelölhetnék az egyén tájékozódását és meghatározhatnák a vallásos élmények konstitúciós folyamatát. A szubjektív, individuális vallási tájékozódást erősíti az is, hogy az online térhasználat eleve individuálisan történik, szemben a korábbi tömegkommunikációs korszakok zömében kollektív tapasztalatával (vö. McQuail, Deuze 2020). Az online térhasználat jelenlegi irányát tehát a cselekvő személyes preferenciái, vágyai, pillanatnyi élethelyzete és az ebből következő választások határozzák meg. A virtuális térben megvalósuló vallásos tapasztalatot ekképpen az intézményes hit helyett elsősorban a transzcendens

személyes keresése, az individuális vallásosság jellemzi. Emellett azoknak az interperszonális kapcsolatoknak lesz fontos szerepe, amelyek folyékony és folyamatosan újra formálódó hálózatokat alakítanak ki (Hervieu-Léger 2002), mintegy újabb impulzusokat adva az egyéni vallásosság tartalmainak.

A tér- és az időbeliség korlátainak megszűnése miatt a virtuális terek arra is hatást gyakorolnak, hogy a vallásos személy az offline tér vallásos, spirituális tapasztalatát folyamatosan újrinterpretálja. Mindez óhatatlanul együtt jár a vallásos élmény nagyobb autonómiájú keresésével és nyilvánossá tételével. Ebből egyúttal az is következik, hogy az individualizáció, a hibridizáció és a globalizáció kölcsönösen hatnak egymásra, és egymásra hatásukban formálják a posztmodern korszak vallásos tapasztalatát. Ez mutatkozik meg abban, hogy az online tér nem lokalitáshoz kötött hatása a tradicionális rítusok helyett a rítusok hibrid formáit erősíti meg. Ez már magában foglalja a nyugati civilizáción kívüli vallások (hinduizmus, buddhizmus, taoizmus stb.) rítusaitól a más kultúrkörök gyógyító technikáin keresztül a transzcendens tartalmú feng shui, ayurveda vagy a jóga alkalmazását is; vagy a kulturális hibriditás formájaként ezek kombinációját (Burke 2013; Toniol, Mossiére, Monnot 2023). Ez pedig olyan vallásos értelmezéseket nyit meg az egyén számára, amelyekkel a lokális közösségben korábban aligha találkozhatott. Másfelől az offline tér tapasztalatának is meglehetősen fontos szerepe marad, mert ez jelenti az online tapasztalat forrását, hiszen kijelöli a virtuális érdeklődés alapjait. Az online tér napi, kiterjedt (jellemzően napi 4 óra) használata (Alblwi et al. 2021) azután olyan módon épül be az egyén vallásos tapasztalatába, hogy idővel már a kétféle térélmény hatása elválaszthatatlan lesz egymástól.

Mindenesetre ebben az átalakulási folyamatban az online tér megerősíti a személyes választásokat és az önmegjelenítés lehetőségét, különösen azok számára, akik az offline térben erre kevés lehetőséget találtak (Campbell 2010, 2013; Campbell, Tsuria 2021). Mindez az intézményi vallásosság stratégiai cselekvésénél nyitottabb megközelítésekre, a tradicionális vallásos identitásokon túllépő önértelmezésekre kínál nagyobb lehetőséget, és magától értetődően megerősíti a taktikai vallásosság szerepét. A vallásos identitás egyéni formáit erősíti a térélmények általánosan érzékelhető átalakulása is. Ez azt az új típusú térszocializációs folyamatot jelenti, amely az euklidészi térélmény fokozatos megszűnését hozza magával (Löw 2016, 65–67.). Az átalakulás során ugyanis a gyerekek immár nem egy központi térélményből kiindulva, fokozatosan tapasztalják meg a társadalmi tereket, hanem szigetszerűen, és az egyes terekre vonatkozó tapasztalatok nem állnak össze egységes térélménnyé. Ez a városi térben leírt tértapasztalat hatványozottan jellemző a virtuális térben, ahol egy olyan, nem egységes térképzet alakul ki, ahol a terek materiálisan már nem is megtapasztalhatók, és ahol eltérő, hálózatosan szerveződő és mozgásban lévő terek jönnek létre. Ezek a sokféleségükben különböző, aligha összerendezhető terek pedig új impulzusokat adnak a vallásos tapasztalatok számára, megerősítve a patchwork-vallásosság jelenségét.

A különböző vallásos tapasztalatok egyéni konstitúciója régóta a vallásszociológiai vizsgálódások középpontjában áll, a jelenséget többnyire a vallási szinkretizmus megerősödéseképpen értelmezik (Luckmann 2003; Leopold, Jeppe 2014). Ez elsősorban a saját kultúrkör vallásosságán túlmutató, más felekezetek, vallások perspektívájának, jegyeinek, rítusainak megjelenését és lassú beépülését jelenti a vallásos tapasztalatba. Fontos azonban kiemelni, hogy a korábbi korszakok vallásos szinkretizmusától lényegileg különbözik a vallásosság ezen új formája. A jelenlegi, a különböző vallási rendszereket ötvöző beállítódás ugyanis immár nem egy kollektív nézőpontú vallásosságot jelent, ahol a különböző vallási irányzatok párhuzamos jelenléte egy új vallási közösséget eredményezett, mint például a gnosztikus vagy manicheista keresztény hagyományban. A posztmodern korszak új típusú vallásossága javarészt egyéni értelmezési folyamatként írható le, ahol az új vallásos világkép az egyén szintjén teremthető meg a különböző kultúrkörökből származó vallásos és elsősorban a virtuális téren keresztül közvetített tapasztalatként (Cheong 2017). Ebből fakad sokfélesége, és magának a személyes vallásos identitásnak is állandó átalakulásban lévő, cseppfolyós jellege.

Ez a cseppfolyósság és az ezzel együtt járó instabilitás ugyanakkor óhatatlanul magával hozza az egyének ontológiai biztonságának hiányát (Giddens 2013), és ebből fakadóan azt a szándékukat is, hogy saját vallásos identitásuk számára külső megerősítést nyerjenek. Mondanunk sem kell, hogy a virtuális terek erre nagy lehetőséget kínálnak, hiszen ebben a térben a csoporttagság számtalan formája tolatkzik elő az egyének számára. Ezek a csoporttagságok jellemzően a transzlokális jegyeket erősítik meg, hiszen a csoportkonstitúciós folyamat tértől függetlenül azokat a személyeket fűzi össze, akiknek személyes preferenciája valami közös jegyet mutat (Campbell, Tsuria 2021). Az online tér lehetőséget kínál azoknak a közvetlen közelségben lévő személyeknek a csoportalkotására is, akiket a virtuális tér kapcsol össze személyes érdeklődés, értékrend, preferenciák mentén. Az online vallási közösségek mindezen csoportképződései azonban – a kutatások tanúsága szerint – jellemzően laza kötésű társadalmi kapcsolatot jelentenek, ahol maguk a közösségek és a résztvevők személyes preferenciái is folyamatos átalakulással jellemezhetők (Campbell 2010, 2013).

Ezzel párhuzamos az a jelenség, amikor a posztmodernitásnak és magának a virtuális térnek a kulturális sokfélesége a vallásos cselekvők egy része számára veszélyezteti a világos tájékozódás lehetőségét, akik ennek kiküszöbölésére szigorúan zárt, a külvilágtól élesen elkülönülő csoporttagságokat alakítanak ki. Ezek a vallásos közösségek gyakran nagyon zártak, a posztmodern sokféleségével szemben bizalmatlanok, illetve abban az autentikus vallásosságot veszélyeztető tényezőt látnak, s ez arra készteti őket, hogy attól élesen elkülönülve alakítsák ki saját vallásos elveiket. Ezek a külvilágtól való határmegvonást szolgáló előírások a vallásos tapasztalat homogenitásának visszaállítását célozzák (pl. az iszlám fundamentalisták vagy a pünkösdiek esetében), és egyúttal az online tér által meg-

erősített új vallási autoritásokat teremtenek meg (Campbell 2013). A vallásosságnak ezek a zárt közösségi formái azonban csak periférikusak a nyugati társadalomban ahhoz a többségi mintához képest, amelyben a hibrid társadalmi terekben a vallásosság egyéni formái erősödnek meg (Campbell, Connelly 2020). Ekképpen a globalizáció folyamata a vallási virtuális térben is a hagyományos narratívák, társadalmi gyakorlatok és struktúrák átalakulását eredményezi, e tekintetben azt is ábrázolva, hogy az individualizáció, a hibridizáció és a globalizáció egyaránt a vallásos tapasztalat megváltozásához vezet a posztmodern társadalomban.

Konklúzió

A tanulmányban a társadalmi terek és a cselekvések kölcsönhatásának a vallásos tapasztalatot érintő következményét vizsgáltuk, hogy a *spatial turn* perspektívájával új szempontokat adjunk a jelenkor vallásosságának elemzéséhez. Az írás rámutatott arra, hogy a társadalmi terek diffúziója, a hagyományos hierarchiák relativizálódása és az individualizálódás alapvetően hatott a vallásosságra is, illetve hogy a vallásosság új formáinak elterjedése maga is befolyásolta a posztmodern társadalom térszerkezetét. Ezek a társadalmi változások kiszabadították a vallásos tapasztalatot a „morális közösségek” nyilvánosságtól elzárt világából, és nagyobb teret adtak a vallásos élmények nyilvános megélése számára. Ez egyaránt vonatkozik az individuális vallásosságra, amely a személyes, spirituális élményt osztja meg a nyilvánosság fórumain, és az intézményes vallásosság hagyományosabb és újabb keletű, népi formáira, amelyek szintén teret találnak a nyilvánosság fórumain, hogy saját identitásukat kifejezhessék.

A posztmodern társadalom vallásosságának új jelenségeként értelmeztük a taktikai cselekvések jelentőségének növekedését. Ez azzal a térszerkezeti változással hozható összefüggésbe, hogy megkérdőjeleződik a szekuláris hatalmi szférák magától értetődő uralmi pozíciója. Ez kínál kibontakozási lehetőséget arra, hogy a vallásosság ebben a hatalmi térben is megmutatkozzon. Az elemzés emellett bemutatta a vallásos társadalmi térnek azt a változását is, amely az intézményesült vallásosság szerepének csökkenését jelentette, és amelyben az alulról jövő vallási törekvések mint a taktikai vallásosság megnyilvánulásai törnek előre. Mindez ismételtelen az egyéni vallásosság önkonstitúciós képességét emeli ki.

A fenti kölcsönhatások megmutatkoznak a társadalmi terek hibridizációjában is, amely értelemszerűen a vallási terek átalakulását hozza magával. A modernitás élesen elkülönülő térszerkezetének feloldódása átjárásokat biztosít a szekuláris és szakrális értékek által meghatározott társadalmi területek között. A profán terek szakralizációja és a szakrális terek profanizálódása jelzi azt, hogy a vallásosság egészen más térszerkezetben mutatkozik meg, amely a vallásos tapasztalat új formáit is óhatatlanul magával hozza. Ezt a változást egyúttal alapve-

tőn meghatározza a tértapasztalatok egymásba fonódása és egymásmellettsége, a társadalmi terek hibridizációja.

Az elemzés rámutatott arra, hogy ezeket a társadalmi tendenciákat tovább erősíti a globalizáció folyamata. A hálózatosan szerveződő és mozgásban lévő terek közege teremti meg a vallási szinkretizmus új típusát, amely elsősorban már az egyének nézőpontját tükrözi, és a személyes preferenciák mentén különböző, időben és térben közeli és távoli kulturális hatásokat foglal magában. Ebben a megváltozott társadalmi térben jönnek létre azok a vallási csoportok is, amelyek a posztmodern társadalom gyakran kaotikusnak érzett sokféleségében próbálnak meg útmutatást adni a hívők számára. Ezek a közösségek ekképpen a jelen társadalom kihívására adott válaszként értelmezhetők, amelyekben ugyanúgy a vallás identifikáló szerepe jelenik meg, mint az egyéni vallásos, spirituális élményt hangsúlyozó személyes vallásosság esetében.

A gondolatmenet a fenti jegyek megragadása mentén amellet érvelt, hogy a társadalmi térszerkezet és az egyéni cselekvések átalakulása új tartalmat adott a vallásos tapasztalatnak. A posztmodern társadalom vallásossága ugyanakkor nem csupán tartalmi jegyeiben különbözik a modernitás korszakától, hanem társadalmi szerepében is. A modernitás idején a szekuláris identitások megerősödése a vallás korábban meglévő integrációs funkcióját ásta alá, és ez adott teret annak, hogy ebben a közegben az integráció nem-vallásos formái kerüljenek előtérbe. A tanulmány azt a folyamatot is igyekezett bemutatni a társadalom térszerkezetének vizsgálatával, hogy a posztmodern társadalomban miképp válik az immár a nyilvános térben is teret nyerő vallásosság – ha megfogyatkozott jelentőséggel is, de – a társadalom integrációjában szereppel rendelkező tényezővé. Az elemzés azt is ábrázolta, hogy a vallás a társadalom új típusú térszerkezetében miképp tud a különbözőség hangsúlyozásával identifikációs ponttá alakulni. Mindezeket a változásokat a társadalom térszerkezetének módosulásai mentén értelmeztük, bemutatva a térvizonyok fontos szerepét a vallásosság új formáinak kialakulásában.

Irodalom

- Achterberg, P., Houtman, D., Aupers, S., de Koster W., Mascini, P., van der Waal, J. (2009): A Christian Cancellation of the Secularist Truce? Waning Christian Religiosity and Waning Religious Deprivatization in the West. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 4., 687–701. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2009.01473.x>
- Alblwi, A., McAlaney, J., Al-Thani, D., Phalp, K., Ali, R. (2021): Procrastination on Social Media: Predictors of Types, Triggers and Acceptance of Countermeasures. *Social Network Analysis and Mining*, 1., 19. <https://doi.org/10.1007/s13278-021-00727-1>
- Appadurai, A. (1996): *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Bauman, Z. (2000): *Liquid Modernity*. Polity, Cambridge
- Beaumont, J. (2008): Faith Action on Urban Social Issues. *Urban Studies*, 10., 2019–2034.

- Berg, A. L. (2019): From Religious to Secular Place-Making: How Does the Secular Matter for Religious Place Construction in the Local? *Social Compass*, 1., 35–48. <https://doi.org/10.1177/0037768618813774>
- Berger, V. (2020): Phenomenology of Online Spaces: Interpreting Late Modern Spatialities. *Human Studies*, 43., 603–626. <https://doi.org/10.1007/s10746-020-09545-4>
- Berger V. (2023): *Az életvilág mediatizálódása*. L'Harmattan, Budapest
- Beyer, P. F. (1990) Privatization and the Public Influence of Religion in Global Society. *Theory, Culture & Society*, 2–3., 373–395. <https://doi.org/10.1177/026327690007002022>
- Bognár, B. (2017): Religious Sensemaking and Social Exclusion in the Western World. *Polish Sociological Review*, 197., 21–34.
- Bognár, B., Kmetty, Z. (2023): The Strength of Religious Lifeworld: The Impact of Social Spaces on Religious Values in Central and Eastern Europe. *Religions*, 1., 1–23. <https://doi.org/10.3390/rel14010025>
- Boltanski, L. (2009): *Distant Suffering. Morality, Media and Politics*. Cambridge University Press, Cambridge
- Bourdieu, P. (1985): *Sozialer Raum und »Klassen«*. *Leçon sur la leçon. Zwei Vorlesungen*. Suhrkamp, Frankfurt am Main
- Bourdieu, P. (1991): Physischer, sozialer und angeeigneter physischer Raum. In: Wentz, M. (ed.): *Stadt-Räume*. Campus, Frankfurt am Main, 25–34.
- Bourdieu, P. (1992): Sozialer Raum und symbolische Macht. In: *Rede und Antwort*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 135–154.
- Bourdieu, P. (2010): *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Routledge, Abingdon
- Bourdieu, P. (2013): *The Outline of a Theory of Practice*. Cambridge University Press, Cambridge
- Bruce, S. (2011): *Secularization. In Defence of an Unfashionable Theory*. Oxford University Press, Oxford
- Burke, P. (2013): *Cultural Hybridity, Cultural Exchange, Cultural Translation: Reflections on History and Theory*. Polity Press, Cambridge
- Casanova, J. (1994): *Public Religions in the Modern World*. University of Chicago Press, Chicago
- Campbell, H. A. (2010): *When Religion Meets New Media*. Routledge, London
- Campbell, H. A. (2013): Religion and the Internet: A Microcosm for Studying Internet Trends and Implications. *New Media & Society*, 5., 680–694. <https://doi.org/10.1177/1461444812462848>
- Campbell, H., Connelly, L. (2020): Religion and Digital Media. In: *The Wiley Blackwell Companion to Religion and Materiality*. John Wiley & Sons, 471–486.
- Campbell, H. A., Tsuria, R. (eds.) (2021): *Digital Religion*. Routledge, London
- Cheong, P. H. (2017): The Vitality of New Media and Religion: Communicative Perspectives, Practices, and Changing Authority in Spiritual Organization. *New Media & Society*, 1., 25–33. <https://doi.org/10.1177/1461444816649913>
- Canclini, G. N. (2004): *Diferentes, desiguales y desconectados: Mapas de la interculturalidad*. Editorial Gedisa, Barcelona
- Cortois, L., Aupers, S., Houtman, D. (2018): The Naked Truth: Mindfulness and the Purification of Religion. *Journal of Contemporary Religion*, 2., 303–317. <https://doi.org/10.1080/13537903.2018.1469276>
- Couldry, N., Hepp, A. (2018): *The Mediated Construction of Reality*. John Wiley & Sons
- Da Costa, N. (2018): Religion and Public Space in the Uruguayan 'Laïcité.' *Social Compass*, 4., 503–515. <https://doi.org/10.1177/0037768618792816>
- Dayan, D., Katz, E. (1994): *Media Events. The Live Broadcasting of History*. Harvard University Press, Cambridge/London
- Davie, G. (2000): *Religion in Modern Europe: A Memory Mutates*. Oxford University Press, Oxford
- Davie, G. (2001): The Persistence of Institutional Religion in Modern Europe. In: Woodhead, L., Heelas, P., Martin, D. (eds.): *Peter Berger and the Study of Religion*. Routledge, London, 101–111.
- Davie, G. (2005): From Obligation to Consumption: A Framework for Reflection in Northern Europe. *Political Theology*, 3., 281–301. <https://doi.org/10.1558/poth.6.3.281.66128>
- De Certeau, M. (2011): *The Practice of Everyday Life*. University of California Press, Berkeley
- Fiske, J. (2010): *Understanding Popular Culture*. Routledge, London

- Flanagan, K., Jupp, P. C. (2007): *A Sociology of Spirituality*. Ashgate Publishing Company, Burlington, VT
- Foucault, M. (1980): Questions on Geography. In: *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. New York, 63–77.
- Foucault, M. (2006): Andere Räume. In: Dünne, J., Günzel, S. (ed.): *Raumtheorien. Grundlagentexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften*. Frankfurt am Main, 317–342.
- Galston, W. A. (2018): The Populist Challenge to Liberal Democracy. *Journal of Democracy*, 2., 5–19. <https://doi.org/10.1353/jod.2018.0020>
- Giddens, A. (1985): Time, Space and Regionalisation. In: Gregory, D., Urry, J. (ed.): *Social Relations and Spatial Structures*. Macmillan, Houndmills, 265–295.
- Giddens, A. (2013): *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. John Wiley & Sons
- Giordan, G. (2009): The Body between Religion and Spirituality. *Social Compass*, 2., 226–236. <https://doi.org/10.1177/0037768609103356>
- Giordan, G., Woodhead, L. (ed.) (2017): *A Sociology of Prayer*. Ashgate, Farnham
- Giraut, F. (2013): Multi-sited Territory, Territorial Complexity and Territorial Postmodernity: A Relevant Conceptual Toolbox for Tackling Contemporary Territorialities? *L'Espace géographique*, 42., 293–305. <https://doi.org/10.3917/eg.424.0293>
- Glendinning, T., Bruce, S. (2011): Privatization or Deprivatization: British Attitudes About the Public Presence of Religion. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 50., 503–516. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2011.01582.x>
- Griera, M. (2016): The Governance of Religious Diversity in Stateless Nations: The Case of Catalonia. *Religion, State and Society*, 1., 13–31. <https://doi.org/10.1080/09637494.2016.1171576>
- Gurevich, A. J. (1985): *Categories of Medieval Culture*. Routledge & Kegan Paul, London
- Habermas, J. (1990): *Die Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Suhrkamp, Frankfurt am Main
- Habermas, J. (1995): *Die Theorie des kommunikativen Handelns I–II*. Suhrkamp, Frankfurt am Main
- Habermas, J. (2016): *Glauben und Wissen*. Suhrkamp, Frankfurt am Main
- Habermas, J. (2018): *Moralbewußtsein und Kommunikatives Handeln*. Suhrkamp, Frankfurt am Main
- Habermas, J., Ratzinger, J. (2006): *The Dialectics of Secularization: On Reason and Religion*. Ignatius, San Francisco
- Halbwachs, M. (1980): *The Collective Memory*. Harper Crow, New York
- Halbwachs, M. (1992): The Legendary Topography of the Gospels in the Holy Land. In: Coser, L. A. (eds.): *Maurice Halbwachs on Collective Memory*. University of Chicago Press, Chicago
- Harvey, D. (1992): *The Condition of Postmodernity. An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Blackwell, Cambridge
- Harvey, D. (1996): *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Blackwell, Oxford
- Heelas, P., Woodhead, L. (2005): *The Spiritual Revolution: Why Religion is Giving Way to Spirituality?* Blackwell, Malden/Oxford
- Hérvieu-Léger, D. (2002): Space and Religion: New Approaches to Religious Spatiality on Modernity. *International Journal of Urban and Regional Research*, 1., 99–105. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.00365>
- Holloway, J. (2003): Make-Believe: Spiritual Practice, Embodiment, and Sacred Space. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 11., 1961–1974. <https://doi.org/10.1068/a3586>
- Houtman, D., Aupers, S. (2007): The Spiritual Turn and the Decline of Tradition: The Spread of Post-Christian Spirituality in 14 Western Countries, 1981–2000. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 46., 305–320. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2007.00360.x>
- Husserl, E. (2001): *Phänomenologie der Lebenswelt*. Reclam, Ditzingen
- Inglehart, R. (1997): *Modernisation and Postmodernisation*. Princeton University Press, Princetown
- Jameson, F. (2012): *Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism*. Duke University Press, Durham
- Joas, H. (2013): *The Sacredness of the Person: A New Genealogy of Human Rights*. Georgetown University Press, Washington, D.C
- Joas, H. (2021): *The Power of the Sacred: An Alternative to the Narrative of Disenchantment*. Oxford University Press, New York, NY

- Knoblauch, H. (2009): *Populäre Religion. Auf dem Weg in eine spirituelle Gesellschaft*. Campus Verlag, Frankfurt am Main
- Knoblauch, H. (2021): Populäre Kultur, populäre Religion und die Refiguration der Gesellschaft. *Zeitschrift für Religion, Gesellschaft und Politik*, 5., 295–306. <https://doi.org/10.1007/s41682-021-00084-y>
- Knoblauch, H., Löw, M. (2017): On the Spatial Re-figuration of the Social World. *Sociologica. Italian Journal of Sociology Online*, 2. maggio-agosto <https://doi.org/10.2383/88197>
- Knoblauch, H., Löw, M. (2020): The Re-Figuration of Spaces and Refigured Modernity: Concept and Diagnosis. *Historical Social Research*, 45., 263–292. <https://www.jstor.org/stable/26897908>
- Koscielniak, M., Bojanowska, A., Gasiorowska, A. (2022) Religiosity Decline in Europe: Age, Generation, and the Mediating Role of Shifting Human Values. *Journal of Religion and Health*, 1–26. <https://doi.org/10.1007/s10943-022-01670-x>
- Lefebvre, H. (1991): *The Production of Space*. Basil Blackwell, Oxford
- Lenski, G. (1963): *The Religious Factor*. Doubleday and Company Inc., New York
- Leopold, M. A., Jeppe, J. S. (2014): *Syncretism in Religion*. Routledge, New York
- Löw, M. (2016): *The Sociology of Space. Materiality, Social Structures, and Action*. Palgrave Macmillan, New York
- Luckmann, T. (2003): Transformations of Religion and Morality in Modern Europe. *Social Compass*, 50., 275–285. <https://doi.org/10.1177/0037768603050300>
- Luhmann, N. (1998): *Die Gesellschaft der Gesellschaft I-II*. Suhrkamp, Frankfurt am Main
- Luhmann, N. (2017a): Die Religion. In: *Soziologische Aufklärung 4. Beiträge zur funktionalen Differenzierung der Gesellschaft*. Springer VS, Wiesbaden, 253–306.
- Luhmann, N. (2017b): *Die Realität der Massenmedien*. Springer VS, Wiesbaden
- Luhmann, N. (2022): *Die Religion der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main
- Lussault, M. (2017): *Hyper-lieux : Les Nouvelles Géographies de la Mondialisation*. Seuil, Paris
- Lynch, G. (2007): *The New Spirituality: An Introduction to Progressive Belief in the Twenty-first Century*. I.B. Tauris, London
- Lynch, G. (2012): *The Sacred in the Modern World: A Cultural Sociological Approach*. Oxford University Press, Oxford
- Lyon, D. (2000): *Jesus in Disneyland: Religion in Postmodern Times*. Polity Press, Cambridge
- Martínez-Ariño, J., Grier, M. (2020): Adapter la religion : négocier les limites de la religion minoritaire dans les espaces urbains. *Social Compass* 2., 221–237. <https://doi.org/10.1177/0037768620917085>
- McGuire, M. (2008): *Lived Religion: Faith and Practice in Everyday Life*. Oxford University Press, Oxford
- McGuire, M. (2016): Individual Sensory Experiences, Socialized Senses, and Everyday Lived Religion in Practices. *Social Compass*, 63., 152–162. <https://doi.org/10.1177/0037768616628789>
- McQuail, D., Deuze, M. (2020): *McQuail's Media and Mass Communication Theory*. SAGE, London
- Molteni, F., Biolcati, F. (2023): Religious Decline as a Population Dynamic: Generational Replacement and Religious Attendance in Europe. *Social Forces*, 4., 2034–2058. <https://doi.org/10.1093/sf/soac099>
- Parsons, T. (1971): *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs: Prentice Hall
- Philo, C., Cadman, L., Lea, J. (2015): New Energy Geographies: A Case Study of Yoga, Meditation and Healthfulness. *Journal of Medical Humanities*, 36., 35–46. <https://doi.org/10.1007/s10912-014-9315-3>
- Pollack, D., Rosta, G. (2021): *Religion in der Moderne. Ein internationaler Vergleich*. Campus, Frankfurt am Main
- Preyer, G. (2010): *Max Webers Religionssoziologie. Eine Neubewertung*. Humanities Online, Frankfurt am Main
- Ratnam, C. (2018): Creating Home: Intersections of Memory and Identity'. *Geography Compass*, 4., e12363. <https://doi.org/10.1111/gec3.12363>
- Redden, G. (2016): Revisiting the Spiritual Supermarket: Does the Commodification of Spirituality Necessarily Devalue it? *Culture and Religion*, 2., 231–249. <https://doi.org/10.1080/14755610.2016.1183690>
- Rokeach, M. (1969a): Value Systems and Religion. *Review of Religious Research*, 1., 3–23. <https://doi.org/10.2307/3510550>

- Rokeach, M. (1969b): Religious Values and Social Compassion. *Review of Religious Research*, 1., 24–38. <https://doi.org/10.2307/3510551>
- Schmidt, T. M. (2012): Reflexive Säkularisierung: Religion als Differenzbewusstsein der Moderne. In: Peter, G., Krauß, R.-M.(ed.): *Selbstbeobachtung der modernen Gesellschaft und die neuen Grenzen des Sozialen*. Springer VS, Wiesbaden, 115–126.
- Schroer, M. (2019): *Räume der Gesellschaft. Soziologische Studien*. Springer VS, Wiesbaden
- Schwartz, S. H., Huismans, S. (1995): Value Priorities and Religiosity in Four Western Religions. *Social Psychology Quarterly*, 2., 88–107. <https://doi.org/10.2307/2787148>
- Shields, R. (2013): *Spatial Questions: Cultural Topologies and Social Spatialisations*. SAGE, Los Angeles
- Soja, E. W. (1989): *Postmodern Geographics*. Verso, London – New York
- Soja, E. W. (1996): *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-imagined Places*. Blackwell, Oxford
- Soja, E. W. (2008): "Vom „Zeitgeist“ zum „Raumgeist“. New Twists on the Spatial Turn" In: Döring, J., Thielmann, T. (ed.): *Spatial Turn: Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*. transcript Verlag, Bielefeld, 241–262.
- Stichweh, R. (2010): *Die Weltgesellschaft. Soziologische Analysen*. Suhrkamp, Frankfurt am Main
- Taylor, C. (1991): *The Ethics of Authenticity*. Harvard University Press, Cambridge, MA
- Taylor, C. (2007): *A Secular Age*. Harvard University Press, Cambridge
- Teixeira, A. (2010): Pour une anthropologie de l' «l'habitat institutionnel» catholique dans le sillage de Michel de Certeau. *Revue d'Histoire des Sciences Humaines*, 23., 117–139. <https://doi.org/10.3917/rhsh.023.0117>
- Teixeira, A. (2023a): Tension and Transaction: Dynamics of Religious Recomposition from a Multiscopic Perspective. *Religions*, 14., 3. <https://www.mdpi.com/2077-1444/14/3/376>
- Teixeira, A. (2023b): "Religion and Cultural Mediations: Perspectives from Contemporary Portuguese Society". *Religions* 14., 4. <https://www.mdpi.com/2077-1444/14/4/534>
- Tiggemann, M., Hage, K. (2019): Religion and Spirituality: Pathways to Positive Body Image. *Body Image*, 28., 135–141. <https://doi.org/10.1016/j.bodyim.2019.01.004>
- Toniol, R., Mossière, G. Monnot, C. (2023): Spirituality in Debates: Politics, Genealogy, and New Movements. Introduction. *Social Compass*, 4., 469–480. <https://doi.org/10.1177/00377686231222326>
- Tönnies, F. (2004): *Közösség és társadalom*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Turner, B. S. (2011): *Religion and Modern Society: Citizenship, Secularisation and the State*. Cambridge University Press, New York, Cambridge
- Voas, D. (2009): The Rise and Fall of Fuzzy Fidelity in Europe. *European Sociological Review*, 25., 155–168. <https://doi.org/10.1093/esr/jcn044>
- Voas, D., Chaves, M. (2016): Is the United States a counterexample to the secularization thesis? *American Journal of Sociology*, 5., 1517–1556. <https://doi.org/10.1086/684202>
- Waldenfels, B. (2009): *Ortsverseibungen, Zeitverseibungen: Modi leibhafter Erfahrung*. Suhrkamp, Frankfurt am Main
- Wigley, E. (2018): Constructing Subjective Spiritual Geographies in Everyday Mobilities: The Practice of Prayer and Meditation in Corporeal Travel. *Social & Cultural Geography*, 8., 984–1005. <https://doi.org/10.1080/14649365.2017.1328527>
- Willaime, J.-P. (2004): The Cultural Turn in the Sociology of Religion in France. *Sociology of Religion*, 4., 373–389. <https://doi.org/10.2307/3712320>
- Wilson, B. (1966): *Religion in Secular Society*. Watts, London
- Wilson, B. (1982): *Religion in Sociological Perspective*. Oxford University Press, Oxford
- Woodhead, L. (2013): Strategic and Tactical Religion. In: Dessing, N. M., Jeldtoft, N., Woodhead, L. (ed.): *Everyday Lived Islam in Europe*. Routledge, London

Vállalati szabályozás és társadalmi feljebb lépés a félperiférián: a magyarországi ruházati ipar esete

Corporate governance and social upgrading in the semi-periphery: the case of the Hungarian garment industry

DOBOS EMESE

DOBOS Emese: tudományos segédmunkatárs, HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Világgazdasági Intézet; 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.; doktorjelölt, Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok és Politikatudomány Doktori Iskola; 1093 Budapest, Fővám tér 8.; dobos.emese@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0002-0170-8997>

KULCSSZAVAK: globális értékláncok; társadalmi feljebb lépés; szabályozás; CSR; félperiféria; ruházati ipar

ABSZTRAKT: A ruházati ipar közismerten kiterjedt és átláthatatlan ellátási láncokkal rendelkezik. Az 1990-es években a fejlődő országok jelentős csoportja lépett be az ágazatba az exportorientált iparosítás révén. A korai globális értékláncelmélet nagy része ezekre az országokra, és különösen a nemzetgazdaságok és beszállítók gazdasági feljebb lépésére összpontosított. Míg a köztudat a sweatshopokat a fejlődő országokhoz köti, addig fejlett országokban is előfordulnak kizsákmányoló munkakörülmények. Mindazonáltal számos, félperiférikus közép- és kelet-európai ország már évtizedek óta részt vett a nemzetközi ruházati termelésben, főként nyugat-európai divatmárkák számára végzett, jelentős bér munkák révén. A ruházati ipar főként nők, megváltozott munkaképességűek körében és periférikus térségekben jelentős foglalkoztató.

A kutatás főként kvalitatív kutatási módszerekkel – dokumentum- és sajtóelemzés, valamint szakértői interjúk segítségével – vizsgálja, hogy a rendszerváltás óta társadalmi feljebb- vagy visszalépés történt-e a magyarországi ruházati iparban. A kutatás tehát a magyarországi ruházati ipar példáját vizsgálja mint egy félperifériás gazdaság leíró esetét. A tanulmány fő következtetése az, hogy még ha a nemzeti jogszabályok egyre inkább sértik is a munkavállalók érdekeit, a helyi vezetés, a közvetlen munkáltató az, amely a legnagyobb hatást gyakorolja a ruhaipari dolgozók társadalmi feljebb lépésének különböző aspektusaira. Ezt támasztja alá például a darabbér gyakorlata, amely lehetővé teszi, hogy a munkáltatók még a nemzeti minimálbért sem fizetik ki a ruhaipari dolgozóknak, és ahogy a szakértők is beszámoltak róla, a munkáltatók gyakran megszegik a magyar munkajogot. A vezető vállalatok, bár alacsonyban tartják a munkaerőköltségeket, nem befolyásolják olyan jelentős mértékben a magyarországi munkakörülményeket, mint azt a korábbi empirikus kutatások állítják.

Emese DOBOS: junior research fellow, Institute of World Economics, HUN-REN Centre for Economic and Regional Studies; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; PhD candidate, Doctoral School of International Relations and Political Science, Corvinus University of Budapest; Fővám tér 8., H-1093 Budapest, Hungary; dobos.emese@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0002-0170-8997>

KEYWORDS: *global value chains; social upgrading; governance, CSR, semi-periphery; garment industry*

ABSTRACT: *The garment manufacturing industry has notoriously fragmented and extensive supply chains. During the 1990s, a significant group of emerging countries have entered the sector through export-oriented industrialization and various international agreements. Much of the early global value chain theory has focused on these countries and, in particular, on the aspect of economic upgrading within national economies and firms. While the global value chain literature now recognizes that buyer governance is ineffective and that achieving social upgrading requires coordinated work by multiple stakeholders. The public opinion however falsely connects sweatshop-like conditions to developing countries and sourcing practices of lower market segment fashion brands, such as fast fashion. However, while the so-called sweatshop scandals have led to both academic and non-profit interest and regulatory attempts by buyer firms to focus mainly on emerging countries, serious labor rights abuses, inadequate working conditions and exploitation are also found in the region's garment production. Nevertheless, a number of Central and Eastern European countries on the Eastern periphery of the European Union had by then been involved in international production for decades through significant contract work for mainly Western European fashion brands. The region also enjoys a special interest due to reshoring tendencies that underpins the importance of working conditions. One of the main contributions of the research is to examine, through qualitative research methods and expert interviews, whether there has been social upgrading or downgrading since the regime change.*

The research examines the example of the Hungarian garment manufacturing sector as a descriptive case for a semi-peripheral economy. The results showed the complexity and the dynamism of the social upgrading concepts as experts gave even opposite perceptions on the issue. The main conclusion of this study is that even if national legislation systematically infringes on workers' interests, it is the local management, the direct employer, that has the greatest impact on various aspects of social upgrading for garment workers. It is underpinned by the piece rate system that allows employers to not even pay the national minimum wage for garment workers, and as the experts have also reported, employers frequently break Hungarian labor law. After an introduction to global garment value chains, describing the concepts of governance and social upgrading, the paper discusses the role of semi-peripheral countries in these. It then describes the complexity of operationalizing the concept of social upgrading through a descriptive case study of Hungary, synthesizing the empirical findings from the interviews. Finally, it concludes with a summary, an outlook and policy recommendations.

Bevezető

A divatipart a jóléti költségcsökkentési verseny (*race to the bottom*) egyik példaként emlegetik, ami során a fejlődő országok a külföldi működőtőke és befektetések érdekében a neoliberális gazdaságpolitika és a dereguláció révén áruba bocsájtják (*trade-off*) a polgári- és munkajogokat és a környezetvédelmet. A minél alacsonyabb munkaerőköltségekből a nagyvállalatok profitálnak (Yimprasert, Hveem 2005). A divatiparban összetett és átláthatatlan ellátási láncok működnek (Beard 2008; Mihm 2010; Partridge 2011; Aspers, Skov 2006). A vállalatok azért is terjesztik ki értékláncaikat a határokon túlra, hogy elkerüljék a saját országukban fennálló intézményi korlátokat, főként a munkaerő költségeit alakítókat (Lane, Probert 2006). Míg az iparági szereplőket kényszer- és gyerekmunkával, romló, nem biztonságos munkakörülményekkel, alacsony vagy stagnáló bérekkel és a

munkajogok súlyos megsértésével vádolják (Pedersen, Gwozdz 2014; Smestad 2009; Esbenshade 2004; Bonacich, Appelbaum 2000), a fenntarthatóbb működésre irányuló kezdeményezésekből rendszerint hiányoznak az emberi jóléttel kapcsolatos vállalások (Thorisdottir, Johansdottir 2020; Henninger, Alevizou, Oates 2016; Karaosman, Morales-Alonso, Brun 2016). Az elmúlt évtizedekben leginkább az ún. sweatshop-botrányokra¹ adott válaszként indultak kezdeményezések a ruhaipari dolgozók problémáinak orvoslására (Bair, Palpacuer 2012), ezek mértéke és hatása azonban korlátozott (Pedersen, Andersen 2015).

Arrighi és Drangel (1986) a félperifériát a centrum és a periféria közti gazdasági „réteggként” jellemezte, Chase-Dunn (2005) pedig a hatalmi aszimmetria meglétét, a félperiféria folyamatos szereposztásban történő részvételét hangsúlyozta. A korábbi szocialista, közép-kelet-európai (KKE) országok már a rendszerváltás előtt bekapcsolódtak a nemzetközi termelésbe, alacsony hozzáadott értékű bér munka révén. A ruházati gyártás nemcsak a fejlődő országokban, hanem Európa félperifériáján; periférikus térségek, nők, bevándorlók és megváltozott munkaképességűek között is nagy foglalkoztatónak számít (Molnár 2021a). Az élmunkaigényes ruházati gyártás köztudottan „kemény munka könnyű bérért”: az ágazatban túlnyomórészt nők dolgoznak, akiket a munkáltatók bérén kívüli juttatásokkal, jóléti intézkedésekkel és rugalmas munkakörülményekkel igyekeznek kompenzálni az alacsony bérekkel párosuló monoton és stresszes feladatokért (Molnár 2021b). A köztudatban a fejlődő országokat inkább a kizsákmányolóknak titulált, tömegpiaci gyártáshoz kapcsolódónak tartják, míg a volt szocialista országokat a magasabb piaci szegmensbe tartozó márkák beszállítóinak tekintik (Thomas 2008). Ez részben magyarázhatja, hogy a munkakörülményeket és a társadalmi feljebb lépést csak korlátozottan kutatják a régióval kapcsolatban. Etikátlan, kizsákmányoló beszerzési gyakorlatok luxusmárkák körében és fejlett országokban is jelen vannak (Kent 2024). A régió ruházati gyártásában uralkodó munkakörülményeket azért is fontos kutatni, mert a hivatalos minimálbér és a minimális megélhetési költségek közötti szakadék Európában nagyobb is lehet, mint Ázsiában (Béládi, Gyulás 2017), és mert számos piacvezető divatmárka keres itteni beszállítót, mivel csökkenteni szeretnék az ázsiai gyártástól való függőségüket.

A tanulmány középpontjában a tőke-munka viszony elemzése, a társadalmi feljebb lépés áll. Ennek keretén belül mutatom be a ruházati iparra jellemző hatalmi aszimmetriát és az ezeket fenntartó mechanizmusokat. A társadalmi feljebb lépés a munkavállalók jogainak és jogosultságainak, valamint foglalkoztatásuk minőségének javulásának folyamatát írja le (Rossi 2013). A kutatás elméleti hátterét is nyújtó globális értékláncok (*global value chains* – GVC) korai, feljebb lépéssel kapcsolatos kutatásai elsősorban a fejlődő országokra, mint a nemzetközi termeléshez az exportorientált iparosítás révén újonnan csatlakozókra koncentráltak (Gereffi 1999; Keesing, Lall 1992). Főként a gazdasági feljebb lépést vizsgálták, középpontban a vállalatok és országok egyre magasabb hozzáadott értékű tevé-

kenységével (Lee, Gereffi 2015). Kevesen vizsgálták, hogy ez mit is jelent a munkavállalók életszínvonalára, így a bérekre, a munkakörülményekre, jogaikra, a nemek közötti egyenlőségre és a pénzügyi biztonságukra nézve (Milberg, Winkler 2011). A fenntarthatósággal kapcsolatos kérdések – beleértve a munkakörülményeket is – (Barrientos, Smith 2007; Barrientos, Gereffi, Rossi 2011), a 2010-es éveket követően kerültek egyre inkább a középpontba.

A tanulmány a társadalmi feljebb lépést empirikus kutatását vizsgáló szakirodalomhoz kapcsolódik. Jelen esetben a társadalmi feljebb lépést értelmezhetjük egy, a félperifériából való kitörési kísérletként. A kutatás a magyarországi ruházati iparra fókuszál, mint a félperiférikus gazdaságok egy tipikusnak tekintett esetére, hogy választ adjon arra a kutatási kérdésre, hogy a rendszerváltás óta társadalmi feljebb- vagy visszalépés történt?

A kutatás főként kvalitatív kutatási módszerekre, dokumentum- és sajtóelemzés mellett szakértői interjúkra támaszkodik. A dokumentumelemzés során tudományos és ún. szürkeirodalmakat is megvizsgáltam, a sajtócikkek tartomelemzéséhez pedig a 2017 óta a magyarul és angolul megjelent, a Google keresőben a magyar és angol „ruházati ipar” + „munkakörülmény” kulcsszavakra kiadott online találatok tartalmát elemeztem, az egyetlen munkáltatóval kapcsolatos és a további szemléletű tartalmak kizárásával (összesen hat db; 1. táblázat). A jelentős médianyilvánosság nyomására számos globális divatcég volt korábban kénytelen közreműködni a társadalmi feljebb lépés biztosításában (Lund-Thomsen Nadvi 2010; Marslev 2019). A tartomelemzéssel a célom az volt, hogy egyrészt megnézzem, a hazai NGO-k mennyire „élnek” a sajtónyilvánossággal, másrészt mennyire látják ezek hatását az interjúalanyok.

Az interjúalanyok kiválasztása kulcsinformátoros módszerrel (*key informant approach*) történt (Kumar, Stern, Anderson 1993). A kiválasztásuk legfontosabb szempontja a magyarországi ruházati ipar munkakörülményeivel kapcsolatos tudásuk, tapasztalatuk volt, továbbá, hogy különböző szakmai háttérrel és szakértelemmel rendelkezzenek. A válaszok anonim kerültek feldolgozásra, és magukban hordozzák a szubjektivitást. A kilenc interjúalannal (2. táblázat) az interjúkat előzetes háttérbeszélgetéseket követően 2024 júniusa és szeptembere között készítettem. Minden alany esetében ennek volt egy Google Form-on keresztül készített írásos formája, ami tartalmazott nyílt kérdéseket és több Likert-skálát. Többekkel előzetes és ún. follow-up, telefonos interjút is végeztem. A kutatási módszerek kiválasztása azon a felismerésen is alapul, hogy a munkaerőpiacokon az informalitás előfordulása, a munkavállalói jogok és a munkaügyi normák olyan szempontok, amelyek nem feltétlenül vizsgálhatóak kvantitatív módszerekkel (Milberg, Winkler 2011). A társadalmi hatásokat csak ismeretek és információk révén lehet értékelni (Božić 2017).

A kvalitatív elemzést deskriptív statisztikával is kiegészítettem. Az adatok forrása a KSH Tájékoztatói Adatbázisa.

1. táblázat: A tartalomelemzés során vizsgált online tartalmak
Online content analysed in the media content analysis

<i>Szerző/Platform</i>	<i>Megjelenés</i>	<i>Cím</i>
Kovács Margit/Dívány	2017. április 4.	Éhbérért varrják a magyar varrónők a nyugati luxusruhát
Pénzcentrum	2017. április 3.	Pokoli környezetben, éhbérért robotolnak a magyar varrónők
Varga Éva/BDSZ	2017. április 13.	A BDSZ reagálása a „Pokoli környezetben, éhbérért robotolnak a magyar varrónők” címmel megjelent sajtócikkre
Vivek Chaudhary/Daily Mail	2019. december 10.	EXCLUSIVE - Revealed: Stella McCartney's £1,545 coat worn by Duchess of Sussex at Remembrance Day service is made by impoverished Hungarian factory workers earning just £2.60 PER HOUR
Vincze Barbara/Telex	2023. szeptember 29.	570 ezres kabátokat varrnak, minimálbéren élnek
Vincze Barbara/Telex	2023. szeptember 27.	Szétfeszlett a magyar textilipar, és nincs már, aki összevarrja

Forrás: a szerző szerkesztése

2. táblázat: A kutatásban részt vevő interjúalanyok
List of interviewees, participating in the research

<i>Titulus</i>	<i>Interjú időpontja</i>	<i>Interjú formája</i>
1. állami ügynökség képviselője	2024. június 22.	írásos, emailkommunikáció
2. szakszervezeti szövetség képviselője 1	2024. július 22., 23. és augusztus 5.	írásban készített és telefonos előzetes és “follow-up” interjú (időtartam: kb. 30 perc)
3. szakszervezeti szövetség képviselője 2	2024. július 30.	írásos, emailkommunikáció
4. divatszövetség vezetője és ruházati cég vezérigazgatója	2024. július 24.	írásban készített és telefonos “follow-up” interjú (időtartam: 2x kb. 30 perc)
5. fogyasztói szervezet képviselője	2024. július 31.	írásos, emailkommunikáció
6. könnyűipari (munkaadói) szövetség vezetője	2024. augusztus 1.	írásos, emailkommunikáció
7. fenntartható divathoz kapcsolódó nonprofit magyarországi képviselője	2024. augusztus 12.	írásos, emailkommunikáció
8. újságíró	2024. augusztus 22.	írásos, emailkommunikáció
9. munkáltatói szövetség képviselője	2024. szeptember 10.	írásos, emailkommunikáció

Forrás: a szerző szerkesztése

A vállalati szabályozásra és társadalmi feljebb lépésre fókuszáló szakirodalmi áttekintés után bemutatom a magyarországi ruházati ipar általános jellemzőit, majd elemzem a sajtócikkeket. Ezután a szakértői interjúk eredményeit az empirikus fejezeten belül a munkajogi szabályozás és a közvetlen munkáltatók szerepét, a béremelés és a zugvarrodák jelenségét, az NGO-k és állami intézményeket ismertető alfejezetekben mutatom be. Az interjúalanyok társadalmi feljebb lépést értékelő alfejezete után a tanulmányt összeggel és javaslatokkal zárom.

Szabályozás és feljebb lépés a globális ruházati értékláncokban

A globális ruházati értékláncok

Gary Gereffi vezette be a *fogyasztók vezérelte árláncok* kifejezést, amely leírja, hogyan irányítják a távoli alvállalkozói hálózatokat olyan élőmunkaigényes iparágak, mint amilyen a ruházati ipar is (Gereffi 1994). Az értékláncokat irányító vezető vállalatok egyre koncentrálnak (Montero 2011; Gereffi 1994), tehát egyre kevesebb és egyre nagyobb vállalat van a piacon. A ruhaipar legnagyobb vállalatai több mint 40-50 országban és több mint 1500 beszállítóval működtetik az ellátási láncukat (Duke University é.n.). A láncokon belül pedig a kapcsolatokat ténylegesen a hatalom határozza meg (Pla-Barber, Villar, Narula 2021). Az iparágban belül jelentős egyenlőtlenségek vannak a munkavállalók, a gyártók/beszállítók és a megrendelők között. A megrendelők nem várnak el különösebb szakértelmet a gyártóktól, így könnyen helyettesíthetőek. A gyártók kevés tőkével rendelkeznek, ingadozó kereslettel állnak szemben (Doeringer, Crean 2006), és náluk sokkal nagyobb piaci erővel rendelkező megrendelőktől függenek (Gereffi, Humphrey, Sturgeon 2005). Mindeközben folyamatosan csökkentett termelési költségekkel, valamint egyre nagyobb elvárásokkal kell szembenézniük (Lane, Probert 2006). A korai GVC-irodalom a hatalmat főként a vezető vállalatokhoz kötötte, azonban főként a 2000-es évek közepétől egyre nagyobb figyelmet tulajdonítottak annak, hogy más szereplők és mechanizmusok – így NGO-k, szakszervezetek vagy konvenciók – megingathatják a korábbi *status quo*-t (Dallas, Ponte, Sturgeon 2017).

A szabályozás (*governance*) „felülnézetből”, főként a vezető vállalatok megközelítéséből, a feljebb lépés (*upgrading*) pedig „alulnézetből”, nemzetgazdaságok és beszállítók „szemszögéből” vizsgálja a világ gazdaságot behálózó globális értékláncokat. A korai GVC-irodalom jellemzően a gazdasági és a társadalmi feljebb lépés kapcsolatát vizsgálja. Eszerint a gazdasági feljebb lépés az exportteljesítmény növekedésével és társadalmi feljebb lépéssel jár, miközben a társadalmi feljebb lépés (a magasabb bérek vagy munkaügyi normák értelmében) jellemzően a termelési költségek növekedését eredményezi (Milberg, Winkler 2011). Az empirikus eredmények azonban azt mutatták, hogy a társadalmi feljebb lépés szabá-

lyozással és ellenőrzéssel érhető el, ami megkérdőjelezi a gazdasági feljebb lépést vagy a gazdasági növekedést mint előfeltételt (Locke, Amengual, Mangla 2008). A munkavállalók jogainak biztosítása és foglalkoztatásuk minőségének javulása tehát nem természetes velejárója a GVC-kben való részvételnek (Barrientos 2013; Barrientos, Gereffi, Rossi 2011). Továbbá, a gazdasági feljebb lépés egyre bizonytalanabb munkakörülményeket is eredményezhet (Islam, Stringer 2018), valamint a társadalmi feljebb- és visszalépés akár egy vállalaton belül is előfordulhat (Barrientos, Gereffi, Rossi 2011). A továbbiakban tehát a munkavállalók helyzetére fókuszálok.

A vállalati szabályozás evolúciója

A szabályozás „egyrészt az a folyamat, amelynek révén a lánc egyes szereplői ellenőrzést gyakorolnak a többi résztvevő felett, másrészt, ahogy a vezető cégek ki-sajátítják vagy elosztják a láncban létrehozott értéket” (Bair 2009, 9.). A vezető vállalatok szerepe azért is fontos, mert globális intézmények nem határozzák meg a munkaerő-kölcsönzés feltételeit, és nincsenek olyan nemzetközi szabályozási rendszerek, amelyek biztosítják az elfogadható munkaügyi normák hatékony végrehajtását (Lane 2008). Mindazonáltal a szabályozás fogalma is változott, a vezető vállalatok szerepét hierarchikusan megragadó *irányító*, a különböző vállalatok (főként vezető vállalatok és közvetlen beszállítók) közötti *koordináló*, majd a mindinkább a legkülönbözőbb, a vállalatok sajátosságaira reflektáló normáknak megfelelést a középpontba helyező *normalizáló* megközelítés révén (Gibbon, Bair, Ponte 2008).

A vállalati szabályozás terén megkülönböztetünk megfelelésen alapuló (ilyen a munkakörülmények auditálása és az etikai kódexek) és együttműködésen alapuló paradigmát (ilyen a vállalatok társadalmi felelősségvállalási programja – CSR). A CSR-programok a vállalatok érdekeit képviselik, nem változtatják meg a meghatározó hatalmi viszonyokat, nem javítják a munkavállalók körülményeit (Anner 2013; Lund-Thomsen, Lindgreen 2014). Ez azért van így, mert ezeket a kötelezettségvállalásokat a végrehajtás során általában felhívítják, figyelmen kívül hagyják vagy alig ellenőrzik (Bartley, Egels-Zandén 2016). A programokat a vezető vállalatok önszabályozásához való túlzottan optimista hozzáállásuk miatt is kritizálták (Palpacuer 2008; Lund-Thomsen, Lindgreen 2014). Továbbá, az sem egyértelmű, hogy az esetleges, munkakörülményekben elért javulást a CSR, menedzsmentváltás vagy a nemzeti jogszabályokban bekövetkezett változások eredményezik (Nelson, Martin, Ewert 2007).

Az egyre növekvő társadalmi auditálási ágazat elsősorban olyan, „látványosan bemutatható” aspektusokra fókuszál, mint például a munkavállalók egészsége és biztonsága (Barrientos, Smith 2007). Az auditálást is az a kritika érte, hogy a megrendelő vállalatok hírnevét és nem a munkavállalók jogait védi (Clean Clothes Campaign 2019; Clean Clothes Campaign 2005; Kuruvilla 2021; Le-

Baron, Lister, Dauvergne 2017), és hogy minimális hatást gyakorol a munkaügyi normákra (Locke, Quin, Brause 2007).

Mára konszenzus uralkodik arra vonatkozóan, hogy mindkét paradigma háttalannak bizonyult, vagy minimális javulást hozott (Lund-Thomsen, Lindgreen 2014), és ezek a szabályozási kezdeményezések nem bizonyultak megfelelőnek a nemzetközi termelésben jelentkező társadalmi problémák kezelésére (Locke, Amengual, Mangla 2008). Ennek a fő oka az általános gyártáskiszervezési gyakorlat, ami átláthatatlanná teszi az értékláncokat (Acquier, Valiorgue, Daudigeos 2017; Roberts 2003). Sok esetben a vezető cégek beszerzési gyakorlata ront a munkakörülményeken, mert folyamatosan csökkentik a gyártási költségeket, rövidítik a teljesítési határidőket, és utolsó pillanatban módosítják a megrendeléseket, ami miatt a beszállítók nem tudják tartani az etikai kódexben vállaltakat (Barrientos 2013). A vállalati kezdeményezéseket továbbá azzal is vádolták, hogy „kiszorítják” a nemzeti jogszabályok és a cégek jogi elszámoltathatóságának fontosságát (Bartley 2011; Esbenschade 2004; Wells 2007; Dewey 2018), s emiatt az etikai kódexekre a nemzetközi termelésben a kormányzati szabályozás gyengülő szerepének következményeként tekintenek (Barrientos, Smith 2007).

A GVC-irodalomban is a 2010-es évektől kap hangsúlyos szerepet a több érdekelt közös munkájának hangsúlyozása. A vállalati szintű kezdeményezések után a megrendelők önkéntes, több érdekelt felet tömörítő szervezetek felé fordultak a munkavállalók jogainak nyomon követése érdekében, mivel ezeket legitimebbnek tekintették, mint a vállalati programokat. Ilyen például az Ethical Trading Initiative, vagy a FairWear Foundation. Ezek hatékonysága azonban nagyon eltérő, és a bérekkel, a munkaidővel vagy a munkahelyi egészséggel kapcsolatos normákra helyezik a hangsúlyt a jogvédelemmel szemben (Anner 2012; Barrientos, Smith 2007).

A több, mint ezer ruhaipari munkás halálát okozó Rana Plaza 2013-as tragédiája újból ráirányította a figyelmet a nemzeti szabályozás hiányára (Locke 2013), és hogy a munkaügyi szabályozás végrehajtása és ellenőrzése az állami szervektől, a nem kormányzati szervezetektől vagy mindkettőtől függ (Dewey 2018). Hangsúlyossá vált az intézmények, szabályozó szervek és közösségek közötti többoldalú párbeszéd szükségessége is (Karaosman, Morales-Alonso, Brun 2016). A *szinergikus szabályozás* a magán-, köz- és társadalmi szereplők globális és helyi együttműködését hangsúlyozza (Lee, Gereffi 2015). Ehhez hasonló az *intézményi kettősség* (Kostova, Roth 2002; Bartley, Egels-Zandén 2016) és a *hibrid szabályozás*, amely a munkajogi szervezetek és az állami szervek közötti megállapodásokon alapul (Bair, Anner, Blasi 2020; Fine, Bartley 2018). Az újabb kutatások arra jutottak, hogy a ruhaiparon belüli társadalmi feljebb lépés történhet a piaci keresleten keresztül, a CSR révén, a több érdekelt fél által indított kezdeményezések, a munkavállalók, a klaszterek és állami irányítás által, a gyakorlatban azonban ezek együttesen érnek el eredményt (Gereffi, Lee 2016). Ahogyan pedig a szlovák ruházati dolgozók béremelése és javuló munkakörülményei mutatták: a feljebb lé-

pés a munkáltatók tudatos döntése is lehet, hogy a szűkülő munkaerőpiaci körülmények közepette megtartsák a dolgozóikat (Smith et al. 2014).

A társadalmi feljebb lépés aspektusai

A társadalmi feljebb lépés a munkavállalók jogainak és jogosultságainak, valamint foglalkoztatásuk minőségének javulási folyamatát írja le (Rossi 2013). Ennek egyik legfontosabb aspektusa a foglalkoztatás típusa és a munkabér, valamint a munkakörülmények minősége. A társadalmi feljebb lépés koncepciója leginkább a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) által bevezetett méltányos munka (*decent work*) fogalmán alapul. Ennek az aspektusai a foglalkoztatás, a szociális védelem, a munkavállalók jogai és a társadalmi párbeszéd (Ghai 2003). Ezt a megfelelő kereset és a produktív munka, a tisztességes munkaidő, a munka stabilitása és biztonsága, a munka és a család összeegyeztetése, a méltányos foglalkoztatás, a biztonságos munkakörnyezet és a munkahelyi kapcsolatok mutatójával, valamint a méltányos munka gazdasági és társadalmi hátterével egészítették ki (Anker et al. 2003). Barrientos és szerzőtársai (2011) a koncepciót két részre bontották. Eszerint vannak a mérhető, számszerűsíthető aspektusok, mint például a foglalkoztatás típusa, a munkabér, a szociális védelem és a munkaidő. Továbbá a nehezen mérhető jogok biztosítása, ahova az egyesülési szabadság, a kollektív tárgyalásokhoz való jog, a megkülönböztetésmentesség, és a bátorítás tartoznak (Barrientos, Gereffi, Rossi 2011). A tanulmány a társadalmi feljebb lépés értelmezésében ezt a meghatározást veszi alapul.

Maga a foglalkoztatás a társadalmi feljebb lépés megtévesztő „mérőszáma”, mivel nem veszi figyelembe az informális vagy nem fizetett munka mértékét, a munka minőségét vagy a foglalkoztatás színvonalát (Milberg, Winkler 2011). Előfordulhat azonban visszalépés (*downgrading*) is, például, ha csökkennek a bérek. Bernhardt (2013) a társadalmi feljebb lépés statisztikai vizsgálatára két feltételt határozott meg: ezek az 1) iparágban foglalkoztatottak számának növekedése (vagy legalább nem csökkenése), és az 2) iparági reálbérek növekedése. Fejlődő országok vizsgálata során arra a megállapításra jutott, hogy a társadalmi feljebb lépés ritka, és a regionális mintákat létrehozva a két indikátor sem mozog együtt sok esetben. Rossi (2013) rámutatott arra is, vállalaton belül sem egyenlően jelenik meg a feljebb lépés az állandóan és az ideiglenesen foglalkoztatottak körében.

Félperiférikus gazdaságok és Magyarország a globális ruházati értékláncokban

A KKE régióban az ipari ágazatok nagyobb súlyt képviselnek a termelésben és a foglalkoztatásban, mint az európai átlag (Molnár 2018), mivel az államszocialista időszak decentralizált iparosítása során a munkaerő kiaknázása volt a cél (Molnár

2021a). A rendszerváltás után a munkaintenzív gyártás volt az európai (újra)integráció legegyszerűbb módja (Lux 2017). A ruhagyártás tekintetében Bulgária, a Cseh Köztársaság, Lettország, Magyarország, Lengyelország, Románia, Szlovákia és Szlovénia tartoztak a régió legrepresentatívabb országai közé (Faust 2005).

A posztiszocialista országokban a piacformáló intézmények és szabályozási rendszerek vagy alacsonyan fejlettek, vagy gyengén érvényesülnek (Lane 2008). A régió ruhagyártó vállalatai a nyugati divatmárkák számára a földrajzi és kulturális közelség, a meglévő termelési kapacitások és a képzett munkaerő miatt vonzóak, valamint, mert kevésbé tisztelik, illetve tartják be itt a munkajogi szabályozásokat (Musiolek 2004). A régióban tehát az elmúlt évtizedek során bebiztosított, alacsony munkaerőköltség biztosítja a gyártók versenyelőnyét, amit a szakszervezetek, vagy a munkavállalók béremelésre irányuló törekvései veszélyeztetnek is (Smith 2003).

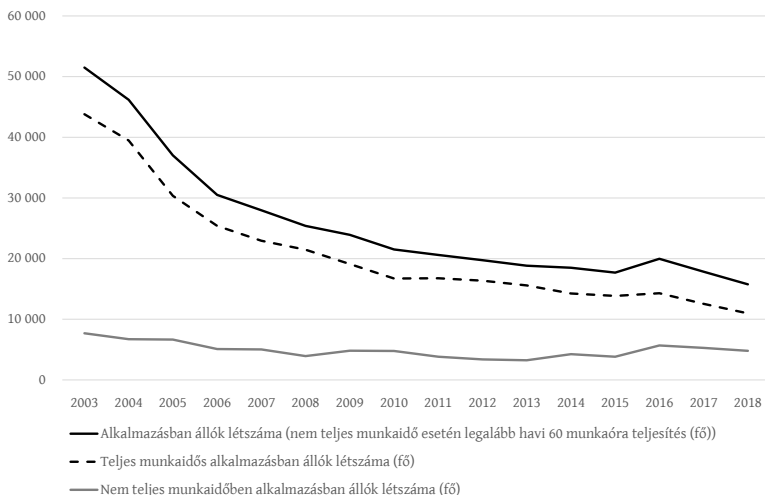
Míg a hazai ruházati ipar sikeresen átvészelte a rendszerváltást, a 2000-es években folyamatosan kihívásokkal szembesült (Hamar 2006). Ez az évtized az EU keleti bővítését és a nemzetközi textilkereskedelemre vonatkozó WTO-egyezmény megszűnését jelentette, ami a kereskedelem liberalizálásához és a kvóták lebontásához vezetett a globális ruházati és textilkereskedelemben. Ezekből kifolyólag a hazai ruházati ipar egyre több országgal volt kénytelen felvenni a versenyt. Magyarország a 2000-es éveket követően kezdett az alacsony bérekre alapozva „kiárazódni” a versenyből (Molnár 2018).

A ruházati gyártás foglalkoztatásban betöltött szerepe fontos azokban a megyékben, ahol a munkanélküliség aránya magasabb (Hamar 2006), és periférikus térségekben a foglalkoztatási válság hatásait is tompította (Molnár, Mészáros, Nagy 2023). A ruhaipar gazdasági szempontból azonban egyre marginálisabb szerepet játszik (Molnár 2018). Alacsony az érdeklődés a ruházati gyártás által nyújtott munkalehetőségek iránt, valamint drasztikusan leépültek a specifikus oktatási intézmények is (Molnár, Mészáros, Nagy 2023). A megfelelő munkaerő szűkössége miatt a ruházati gyártók korlátozott humánerőforrással szembesülnek, és több stratégiát is alkalmaznak, mint például a foglalkoztatás periferiáján lévők becsatornázása (az „utcáról behívottak” belső képzése, megváltozott munkaképességűek, nyugdíjasok, ingázók és kelet-európai vendégmunkások foglalkoztatása), rugalmas munkafeltételek és a munkába járás támogatásának biztosítása (a törvényi előírásokon felül) (Molnár et al. 2023).

Ahogy az 1. ábra mutatja, 2003 és 2018 között (egy 2016-os minimális emelkedést leszámítva) folyamatosan csökkent a ruházati iparban dolgozók száma, és hogy ezen belül is folyamatosan nőtt a nem teljes munkaidőben foglalkoztatottak száma.

Ezekon felül a szakszervezetek pozíciója vesztesen meggyengült a rendszerváltás után, mivel a gyárak bezárása és a kapcsolódó szervezeti átalakulások a foglalkoztatottak és a tagok számának csökkenéséhez vezetett. A szakszervezeti tagság alacsony aránya és gyengülő pozíciójuk azonban általánosan jellemző a régióra (Molnár 2021b; Meszmann, Szabó 2023).

1. ábra: A ruházati gyártásban foglalkoztatottak számának alakulása (2003–2018)
Change in the number of employed in garment manufacturing (2003–2018)

Forrás: KSH Tájékoztatási Adatbázis adatai alapján a szerző szerkesztése

Munkakörülmények a magyarországi ruházati iparban: a sajtócikkek tükrében

A hazai ruházati ipar nem csak a nemzetközi, de a hazai sajtó érdeklődésében is marginális figyelmet élvez. 2017-ben a Tudatos Vásárlók Egyesületének (TVE) jelentése kapott nagyobb hazai sajtóvisszhangot, amiben a munkakörülményeket az ázsiai sweatshopokhoz hasonlónak minősítették. A kutatás a Clean Clothes Campaign (CCC) – a vezető európai sweatshop-ellenes szervezet (Bair, Palpacuer 2012) – munkájához kapcsolódott. A CCC végzett korábban kutatásokat a KKE régióban, és az egyik legfontosabb állításuk, hogy a posztszocialista európai országok alacsony munkaerőköltségei miatt a „Made in Europe” egy mítosz, ami a feltételezett, jobb munkakörülményeket illeti (Luginbühl, Musiolek 2014). A sajtócikkek azt hangsúlyozták, hogy a ruházati gyártásban dolgozók olyan nagy nyugat-európai divatmárkák számára varrnak luxusruhákat itthon, mint a Max Mara, Gucci, Kenzo, Kookai, Escada, Stella McCartney és az YSL. A fizetésük azonban még a nemzeti minimálbért sem éri el, 2016-ban 60–120 000 forintot kerestek egy havi munkával, és anyagi nélkülözésben élnek, miközben 35–42 Celsius-fokos melegben dolgoznak nyáron a gyárakban (Kovács 2017), éhbérért (Pénzcentrum 2017). A Bánya-, Energia és Ipari Dolgozók Szakszervezete és a Magyar Könnyűipari Szövetség egy közleményben támadta meg a kutatást. A kritikák között szerepelt, hogy a kutatás csak három ruhagyártó vállalatra terjedt ki, így nem szabadna általánosítani az eredményeket, és egyáltalán nem

reflektált arra, hogy általánosan javulnak a munkakörülmények, sokszor szakszervezeti nyomásra (Varga 2017).

2019-ben a magyar munkakörülmények elérték a nemzetközi mainstream média ingerküszöbét is, amikor Sussex hercegnéje egy 1 545 font értékű Stella McCartney kabátot viselt, amelyet egy ukrán határhoz közeli gyárban készítettek. A cikk szerint a ruhadarabot olyan munkások varrták, akik a szegénységi küszöb közelében élnek (Chaudhary 2019). A cikket mind a hazai, mind a nemzetközi sajtó széleskörűen szemlélte.

A magyar ruhaipari dolgozók aktuális helyzetéről és munkakörülményeiről Vincze Barbara (2023) számolt be részletesen. A többrészes cikksorozat egy EU-s támogatásból valósult meg. A cikkek fő megállapításai, hogy miközben a ruhák készítéséhez magas szintű szépérzék, ügyes kezek, kreativitás és nagyfokú monotonitástűrés szükséges, a ruhaipari dolgozók normarendszer alapján darabbért kapnak. Továbbá a munkavállalók általában zajszenyezéstől és hőségtől szenvednek. Előfordulhat, hogy csak kijelölt szünetekben használhatják a mosdót vagy ebédelhetnek meg, és le kell adniuk a telefonjukat, mielőtt elkezdenék a munkát. A ruházati gyártásban dolgozók körében jellemző a rossz testtartás és a görbe ujjak is. Vincze azonban azt is kiemeli, hogy a magyarországi ruhagyártók-nál nagy a különbség a munkakörülmények tekintetében, továbbá a jelen lévő feketemunka a legálisan működő gyártók árait is lenyomja (Vincze 2023).

Munkajogi szabályozás és a közvetlen munkáltatók szerepe

Magyarország 1955-ben csatlakozott a Nemzetközi Munkaügyi Szervezethez (ILO): az ILO a tagok által benyújtott jelentéseken keresztül ellenőrzi az egyezmények betartását, amelyek a munkajogok olyan minimumait határozzák meg, mint például a kényszermunka tilalma. A hazai rendszerváltás után a munkajog inkább polgári jogi jellegűvé vált, miután az államszocialista korszak adminisztratív jellege és az állami beavatkozás visszaszorult (Halmos, Petrovics 2014). Az ország 2004-ben csatlakozott az Európai Unióhoz a keleti bővítés révén. Az uniós jogszabályok elsősorban a munkafeltételekre, a munkavédelemre és a diszkriminációmentességre összpontosítanak, azonban nem várják el a munkaügyi jogszabályok teljes egységesítését a tagállamok között.

A közelmúlt legjelentősebb reformját az új Munka Törvénykönyv jelentette, amit a magyar kormánypárt, a Fidesz, 2010-ben vezetett be. Ezt 2012-ben fogadták el, és a magyar közbeszédben a „rabszolgatörvény” becenevet kapta. Bár a régió országai a 2008-as gazdasági válság után munkajogi reformokat vezettek be, a munkaalapú állam gyors és széleskörű bevezetésével, és a (nemzet)állam növekvő hatalmával fémjelvezhető magyar reformok nagyrészt példa nélküliek (Czirfusz 2017). Bár a párt diskurzusában a jólétivel szemben a munkaalapú állam fontosságát hangsúlyozzák, a Fidesz csökkentette a szociális célú kiadásokat, és úgy módosította a munkajogokat, hogy azok rontják a munkavállalók munkáltatókkal szembeni jogait.

Az új Munka Törvénykönyve a deregulációk széles körét vezette be, korlátozta a kollektív munkajogokat, és minimalizálta a munkanélküli ellátásokat. A reformok továbbá a munkaviszony megszüntetésével, a munkaidővel, a munkáltatók kártérítési felelősségével, a kollektív szerződések szabályozó szerepével és a szakszervezetek hatásköréről is rendelkeznek. Míg a főbb változások rugalmasabb munkavégzést biztosítanak, növelik a munkaadók és a munkavállalók közötti egyenlőtlenségeket, miközben visszaszorítják a szociális védőhálót (Hungler 2022). A magyarázatok szerint az új szabályozással azt akarták, hogy a hazai munkajogi környezet jobban megfeleljen a nagy külföldi multinacionális vállalatok – főként a német autóipari cégek – piaci igényeinek.

Míg a hazai szakszervezetek 2010-ig viszonylagos intézményi stabilitást élveztek, az új szabályozás radikálisan meggyengítette ezt (Meszmann, Szabó 2023). A jogszabálmódosítások ráadásul a 2010-es évektől kezdve a foglalkoztatás ellenére relatív jövedelmi szegénységet eredményeztek, mivel a munkaerőpiaci részvétel még nem garantálja a szociális biztonságot (Illéssy, Huszár, Csizmadia 2023). A reformok leginkább azokat érintették hátrányosan, akik amúgy is a legkevesebb erőforrással rendelkeznek, és hagyományosan rosszabb helyzetben vannak a munkaerőpiacon, mint például a nők, a fiatalok és az idősek (Illéssy, Huszár, Csizmadia 2023). Ahogy Czirfusz és szerzőtársai (2019, 145.) összegezték: „Az utóbbi évek munkaerőhiányos környezetében inkább a bérfejlesztés, semmint a munkabérek leszorítása mutatható ki, a munka jellege azonban mindeközben egyre rugalmasabbá, egyre bizonytalanabbá, illetve egyre intenzívebbé vált – nem utolsósorban a 2010 utáni állami intézkedéseknek köszönhetően.” A hazai törvények tehát lehetővé teszik a napi 10-12 órás és szombati munkavégzést. Az újonnan bevezetett bérszámítási módszer nem teszi kötelezővé a túlóra vagy éjszakai műszak utáni pótlékfizetést (Hungler 2022). Ezt a szakértők elmondása alapján alkalmazák is a ruházati iparban. Mivel a ruházati termékek gyártása a bér munka révén szezonális jellegű, a csúcsideőszakot (és túlórákat) „lecsúsztatják” a megrendelésekben szűkölködő időszakban.

A munkáltatók azonban a jogszabályokban előírtakon túlmenően nyújthatnak további juttatásokat. Az Európai Unió jogharmonizációja által kezdeményezett (2023. január 1-jétől hatályos) változások alapján a munkáltatónak a munkavállaló gyermekének négy éves koráig lehetőséget kell kérésre biztosítaniuk a részmunkaidős foglalkoztatásra. A szakszervezet képviselője szerint vannak olyan munkáltatók, akik lehetővé teszik a munkavállalók számára, hogy napi hat órát dolgozzanak, amíg a gyermekeik hat vagy akár 10 évesek nem lesznek. „Mindenne láttam már példát. Vannak kizsákmányoló munkáltatók, akik megfélemlítik a munkavállalókat, de vannak olyanok is, akik előtt bármikor megemelem a kalapom” – állította. Ugyanúgy az országon, sőt megyén belüli jelentős különbségeket hangsúlyozza az újságíró is, aki kutatómunkája során tapasztalta, hogy nem minden munkáltató tartja be a jogszabályokat.

Az állami ügynökség képviselője a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatását a vállalatok adóterheinek csökkentésére irányuló lehetőségként említette, implicit megoldásként az élőmunkaigényes, összeállító műveletekkel járó tevékenységek adóterheinek csökkentésére. A 2011. évi CXCI. törvény alapján a 25 főnél több embert foglalkoztató cégeknek biztosítaniuk kell, hogy alkalmazottaik 5%-a megváltozott munkaképességű legyen. Amennyiben ez nem teljesül, a vállalatnak a minimálbér kilencszeresének megfelelő összegű rehabilitációs hozzájárulást kell fizetnie évente, a hiányzó megváltozott munkaképességű munkavállalónként (Csj 2017). Bár a jogszabály egyaránt tartalmazza a befogadó foglalkoztatásra való pénzügyi ösztönzés és a nem teljesítés esetén alkalmazandó ellenőrző-irányító típusú szabályozás elemeit, az ágazati szakértők a jogszabályt sokkal inkább az állami tulajdonban lévő gyártó vállalatok „helyzetbe hozásaként értékelték”, akik a megváltozott munkaképességűek legnagyobb foglalkoztatói. „Sok vállalat egyszerűen kénytelen befizetni ezt a hozzájárulást, mert egyszerűen nem tud, például a meglévő munkakörökben megváltozott munkaképességűeket foglalkoztatni” – összegezte a szakszervezeti képviselő.

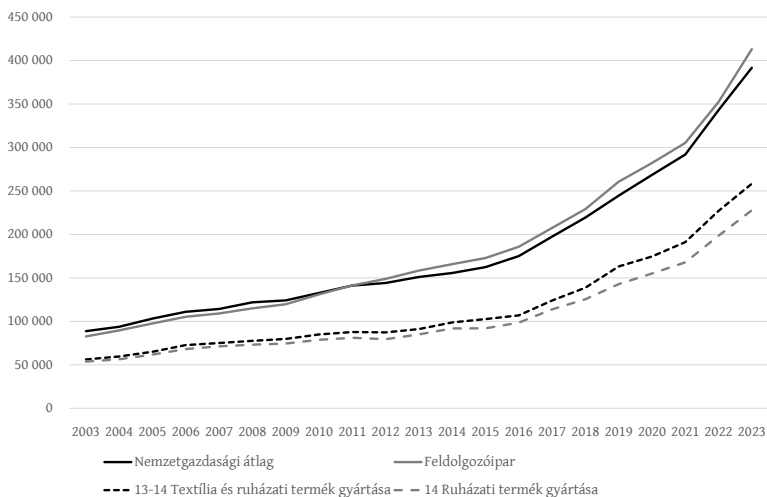
Emelkedő bérek és zugvarrodák

A munkabér a társadalmi feljebb lépés egyik aspektusa, és a bérek az ágazat versenyképességének legfontosabb hazai meghatározói. A minimálbér radikális emelése negatívan érinti az alacsony béreket nyújtó gyártókat, mert ezeket komoly bérköltségek és többletjárulékok sújtják (Hamar 2006). Míg a ruhaiparban dolgozók alacsony fizetést kapnak, sokszor hangsúlyozzák, hogy szeretnek varrni és a ruhagyártást méltányos munkának tekintik (Nagy 2020; Vincze 2023). A „könnyű bérek” jelentősen hozzájárulnak a könnyűipari munkahelyek alacsony presztízséhez, és ahhoz, hogy a munkaerőhiány az ágazatban azok zsugorodása ellenére is fennáll (Molnár, Mészáros, Nagy 2023).

A vonaldiagramon jól látszik, hogy 2003 és 2023 között a ruházati gyártásban dolgozók nettó átlagkeresete bár nő, de elmarad mind a feldolgozóipari, mind a textil- és ruházati iparban együttesen foglalkoztatottakétól.

A hazai jogszabályok lehetőséget adnak a munkáltatónak arra, hogy a minimálbér kifizetését teljesítményhez kössék. Ha a munkavállaló csak a meghatározott norma 80%-át teljesíti, akkor a minimálbér 80%-át fizetik ki neki. „Ez mindig is így volt” – mondta a rendszer kezdetéről a magyar divatszövetség képviselője. Hozzátette, hogy teljes mértékben a munkáltatók felelőssége azonban, hogy alkalmazza-e ezt vagy sem, és hogy milyen termékekre: „meg kell találniuk az egyensúlyt aközött, hogy ne lazsáljon a munkavállaló, ne is gányolja össze a terméket, és ne is mondjon fel”. Ahogy azt a szakszervezetek képviselője hozzátette: „sokszor úgy állítják be a normát, hogy az ne legyen teljesíthető, így tervezi meg a munkáltató. Ha valaki ezt eléri, a munkáltatók egyszerűen megemelik a normát”.

2. ábra: Átlagkeresetek (2003–2024)²
Average wages (2003–2024)

Forrás: KSH Tájékoztatói Adatbázis alapján a szerző szerkesztése

Az élőmunkaigényes ruházati iparban a bérjellegű költségek elviselhetetlenül magassá váltak a munkáltatók számára, miközben a munkavállalóknak nem tudnak megfelelő átlagkeresetet biztosítani. Ennek az a veszélye, hogy a bérek utáni rendkívül magas adó a foglalkoztatás ellen, az informalitás irányába hat (Cseh 1997). Az informális munka rendszerszintű, és stabilizáló ereje van a magyar társadalomban, mivel egy megélhetési stratégia, ami a formális munka lehetőségeinek hiányát kompenzálja (Böröcz 2019). A sweatshop helyi formája, az iparági zsargonban ún. zugvarroda általános, és a szakértők szerint országos jelenség. Nehéz megbecsülni ezeknek a zugvarrodáknak a számát: „nem legálisan foglalkoztatnak embereket, rossz munkakörülményeket biztosítanak, és teljes mértékben kizsákmányolják a dolgozókat. Azonban még a nagyobb munkaadók is ezt teszik” – állította a szakszervezeti szövetség egyik képviselője.

A teljes munkaidős foglalkoztatás alacsony aránya a kisgyermekes nők, a nyugdíjasok és a megváltozott munkaképességűek gyakori foglalkoztatásával függ össze (Molnár 2021b). Az interjúk eredményei megerősítették, hogy a munkáltatók így is próbálják csökkenteni a járulékfizetést: elterjedt gyakorlat, hogy „papíron” négy órára vannak a dolgozók bejelentve, a többit „zsebbe kifizetik a hó végén”. Ily módon a magasabb fizetést, mint rövidebb távon keletkező eredményt váltják át a munkavállalók a társadalombiztosításra és a későbbi nyugdíjra való jogosultság hosszú távú előnyére. A szakszervezetek képviselője nagy problémának tartja a munkáltatók illegális gyakorlatát, mivel előfordulhat, hogy a munkavállalók nem is tudnak illegális foglalkoztatásukról, ami súlyosan sérti a szociális biztonságot: „Több munkáltató csak élőszködik a dolgozókon. Találkoz-

tam már olyan nővel, aki közvetlenül a nyugdíjkorhatár előtt jött rá, hogy sosem volt bejelentve, így nyugdíjat sem fog kapni”.

A szakszervezeti szövetség képviselője hangsúlyozta a gyártók egyre alacsonyabb bevételét (és hasznát): „Egy körülbelül 50 embert foglalkoztató ruhagyártó cég még a minimálbér-emelést sem tudja kihozni”. Több interjúalany is hangsúlyozta, hogy a folyamatosan emelt országos minimálbér is „visszavághat”, és a (legálisan működő) magyar beszállítók versenyképességének elvesztéséhez vezethet. A bérnövekedést az infláció is felemésztetheti, ami így a reálbérek csökkenését eredményezi.

Az állami ügynökség említette, hogy tapasztalatai alapján a bérek között különbség van az ország nyugati és keleti része között, ezt mások is kiemelték. „Vannak olyan régiók, ahol a munkaadó csak akkor talál munkaerőt, ha eljön értük [a műszak előtt], és utána saját maga viszi haza őket. A varrónők inkább bevásárlóközpontokba mennek takarítani, vagy pénztárosként dolgoznak. A fővárosban viszont nem találsz olyan varrónőt, aki nettó 500-600 ezer forintnál kevesebbet keres”. A szakszervezeti szövetség képviselője szerint igazán magas bérek csak a gyártó cégek szűk körében vannak, „Ráchelhez közel”.³ Egyébként „a szakmunkás minimálbérnél⁴ kevesebb az általános” – tette hozzá.

NGO-k és állami intézmények a hazai ruházati iparban

A szakirodalom alapján a nemzeti intézményrendszer és a helyi politikai kultúrák eltérő hatással vannak a szereplők munkajogi aktivizmusára (Bair, Palpacuer 2012). A megfelelésen alapuló paradigma feltételezi is, hogy a szakszervezetek, a különböző nem kormányzati szervezetek és a média elegendő nyomást tud gyakorolni a megrendelőkre (Lund-Thomsen, Lindgreen 2014).

Az alábbi (3. táblázat) az európai ruházati iparban jelen lévő, munkakörülményekben érdekelt szervezeteket (NGO-k és több érdekeltet tömörítő szervezetek) mutatja be. A hazai jelenlétet, aktivitást a hazai (tag)szervezet, hivatalos partner és a szervezetek honlapján a Magyarországgal kapcsolatos tartalmak megléte alapján ítélt meg. Ahogy korábban bemutattam, a CCC-vel együttműködésben a TVE volt aktív a hazai ruházati gyártásban dolgozók munkakörülményeinek feltárásában. A globális FR-szervezetnek van magyarországi ága, azonban a helyi munkakörülményekre összpontosító tevékenységük csekélynek mondható. A helyi érdekérvényesítésre példa egy online kerekasztalbeszélgetés 2022-ben, ami a hazai ruhaiparra fókuszált, valamint egy – a honlapjukon közzétett, sajtó által nem szemlészett – kétrészes interjúsorozat volt a COVID-19 járvány idején: az elsőben egy ruhagyártó üzem vezérigazgatóját mint felelős munkaadót mutatták be, a másodikban interjút közöltek Kruspán Rozáliával, a szakszervezeti szövetség képviselőjével (Zahorján 2020). Az LBTL egyetlen bejegyzésben említi Magyarországot, ahol a megélhetési és a minimálbér közötti különbséget tárgyalják: itthon 22%-át fedezi csak a megélhetésének a hivatalos minimálbér, míg Romániában és Sri Lankán nagyobb, Kambodzsában és Indiában kisebb a kettő közötti különbség (LBTL é.n.).

3. táblázat: A ruházati gyártásban uralkodó munkakörülményekkel kapcsolatos főbb szervezetek
List of main organizations, related to the working conditions of garment manufacturing

Szervezet neve	Fő profil	Hazai jelenlét, aktivitás a ruházati iparban
Worker Rights Consortium (WRC)	Munkajogi megfigyelő szervezet, amely az USA piacán jelen lévő ruházati termékek gyártóira fókuszál	-
Fashion Revolution (FR)	Divataktivisták mozgalom	✓
Clean Clothes Campaign	NGO és szakszervezeti szövetség a ruházati iparban dolgozók munkakörülményeinek javítására	*együttműködés a TVE-vel
Global Labor Justice - International Labor Rights Forum (GLJ - ILRF)	Munkajogi civilszervezet	-
Fair Wear Foundation (FWF)	Márkákat, gyártókat, szak- és civilszervezeteket összefogó NGO	✓
The Ethical Trading Initiative (ETI)	Vállalatok, szakszervezetek és nem kormányzati szervezetek közötti kezdeményezés a munkavállalók jogaiért	✓
European Coalition for Corporate Justice (ECCJ)	Vállalatok elszámoltathatóságáért dolgozó civil szervezeti koalíció	-
Labor Behind the Label (LBTI)	Ruházati iparban dolgozókért kampányoló szervezet	-

Forrás: a szerző gyűjtése

A több érdekeltet tömörítő kezdeményezések (*multi-stakeholder initiatives*) vállalatokat, kormányzati és nemkormányzati szereplőket is egyesítenek (Tanimoto 2019). Ilyen kezdeményezések, mint például a FairWear Foundation, vagy az Ethical Trading Initiative bejegyzett gyártók révén jelen vannak Magyarországon, auditot a bejegyzett gyártóknál végeznek csak. Mivel egy gyártó három-négy vevőnek is dolgozhat egyszerre, előfordulhat, hogy teljesen eltérő az elkötelezettségük, vállalásuk a munkakörülményekkel kapcsolatban, miközben a termékeiket ugyanazok az emberek készítik, ugyanolyan munkakörülmények között (Gulyás, Dobos, Mengyán 2018).

Évtizedekig tartó, az ágazatra szakosodott intézmény(ek) hiánya után 2019-ben megalakult a Magyar Divat & Design Ügynökség (HFDA). Tevékenységüket átfogóan még korai lenne értékelni, az iparági szereplők körében azonban ellentmondásos megítélés alá esnek. A háttérbeszélgetések során az ügynökségnél dolgozók inkompetenciája, a tudás és a szakértelem hiánya, valamint a politikailag megosztónak tartott mivoltuk hangzott el, hogy „előnyben részesítik a csókosokat”. Ezek miatt számos iparági szereplő elzárkózik az ügynökséggel való együttműködéstől. Egyébként gyártói mentor és exportfejlesztési, továbbá szak-

képzésfejlesztést programokat és különböző kerekasztal-beszélgetéseket, valamint workshopokat is szerveztek korábban. A HFDA-t amiatt is bírálták, hogy sokkal inkább a magyar divattervezők képviselőtét célozták meg az országimázs építése céljával. 2021-ben fogadta el az országgyűlés a Nemzeti Divatipari Stratégia 2020-2030-at: a stratégia a ruházati ipart főként a szélesebb divatipar égisze alatt tárgyalja, így sok esetben a divatipari KKV-kat említi, amibe a tervezéssel, gyártással és értékesítéssel foglalkozó vállalkozások is beletartoznak. A stratégiai pillérek között szerepel a „Minőségi és elérhető gyártás”. A gyártási területtel kapcsolatos kihívások között a dokumentum a technológiai és üzleti nehézségek mellett a nagyfokú bér munka-orientációt és a szakemberutánpótlást, az alacsony kereseteket is említi, és bár kifejti a divatipar jelentőségét a foglalkoztatásban, a konkrét megoldási javaslatok elmaradnak. Mint azt Molnár, Mészáros és Nagy (2023) is megállapították, a stratégia hangsúlyt fektet a magyar feldolgozóipari környezet fejlesztésére és a humánerőforrás megújítására. Ahogy azonban képviselőjük elismerte: „van erről szóló rész, de nem sok konkrétumot állít azon kívül, hogy javítani kell a helyzetüket, presztízs-növeléssel például”.

A társadalmi feljebb lépés értékelése a hazai ruházati iparban

A meglévő szakirodalom eredményeinek összegzése és a szakmai interjúk alapján jelöltem ki a társadalmi feljebb, illetve visszalépés különböző aspektusait, valamint a különböző érdekelt feleket/szereplőket. Bár természetesen van átfedés az egyes szereplők között (így például az EU-s direktívák hatnak a hazai jogszabályokra, illetve a szakszervezetek is a munkavállalók kezdeményezéseire), azonban az interjúk során ezek külön jelentek meg.

4. táblázat: A társadalmi feljebb lépés aspektusai
Aspects of the social upgrading

<i>A társadalmi feljebb lépés aspektusai</i>
Munkaidő meghatározása
Foglalkoztatás típusa
Munkabér összege
Egyéb juttatások
Szociális védelem
Női munkavállalók aránya
Szakszervezetek megléte, aktivitása
Egyesülési szabadság
Kollektív tárgyaláshoz való jog
Diszkriminációmentesség
Bátorítás (empowerment), érdekképviselő és "hang" (voice)

Forrás: Barrientos, Gereffi, Rossi 2011, 324-325.

5. táblázat: A társadalmi feljebb lépés különböző aspektusait befolyásoló szereplők
List of stakeholders, effecting the different aspects of social upgrading

<i>A koncepciót befolyásoló szereplők, entitások</i>
Helyi menedzsment, munkáltató
Megrendelő divatcég (vállalati szabályozás)
Megrendelő és szállító közötti összekötő („ügynök”)
Hazai jogszabályi háttér
Munkavállalók kezdeményezése
Szakszervezet, ill. szakszervezeti szövetség
Több érdekelt felet tömörítő érdekképviselői szervezet
EU-s direktíva, előírás

Forrás: interjúk alapján a szerző szerkesztése

Először arra kértem a szakértőket, sorolják fel, melyek azok a külső sokkok vagy események, amelyek leginkább hatottak a hazai ruházati iparban dolgozók helyzetére. Pozitív ösztönzőként az állami ügynökség képviselője, az újságíró és a divatszövetség vezetője a HFDA programjait, a szakszervezeti és munkáltatói szövetség képviselője a minőségi gyártás Ázsiából történő ideszervezését, szintén a szakszervezeti és a könnyűipari szövetség képviselője az uniós stratégiák és a készülő irányelvek, valamint a helyi és nemzetközi partnerségek és a legjobb gyakorlatok integrálását említették. Itt érdekes egyébként, hogy a divatszövetség vezetője említette a kereskedelmi vásárokon és divatbemutatókon való részvételt, behozva a ruházati gyártás presztízs növelését mint szempontot. A visszalépést a fogyasztói szervezet képviselője szerint leginkább a 2004-es keleti EU-bővítés, a csökkenő szakszervezeti képviselet és a változó makrogazdasági feltételek, például a magas infláció hatásai, továbbá a koronavírus-járvány befolyásolták (utóbbit a szakszervezeti szövetség, a fenntartható divathoz kapcsolódó nonprofit és a munkáltatói szövetség képviselője is kiemelték). Szintén a fogyasztói és a szakszervezeti képviselő szerint a délkelet-ázsiai gyártók térnyerése (az olcsó termékek általános importja révén), a globalizáció gyakoroltak negatív hatást. Mind a pozitív, mind a negatív események között vannak makro-, valamint regionális, továbbá globális hatások is.

Ezután arra kértem az interjúalanyokat, hogy határozzák meg, hogy melyik szereplő van a legnagyobb hatással a felsorolt aspektusokra. A szakértők a társadalmi feljebb lépés összes aspektusánál a helyi menedzsment szerepét tartották a legfontosabbnak, ezután a helyi jogszabályi háttér, valamint a szakszervezetek szerepe emelkedett ki. Bár az utóbbiak szerepe csökkent, az interjúkból az rajzolódt ki, hogy ha valahol van és aktív a szakszervezet, ott hatást ér el. A megrendelők szabályozási tevékenységét a munkaidő meghatározásánál, a munkabér esetében és a további juttatások kapcsán jelölték meghatározónak, azonban jóval kisebb súllyal, mint magát a közvetlen munkáltató szerepét. A munkavállalók saját kezdeményezéseinek, az EU-s direktíváknak, valamint a több érdekeltet tömő-

rító szervezeteknek nem tulajdonítottak fontosságot egyik aspektust illetően sem. Mindazonáltal az állami ügynökség képviselője azt is kihangsúlyozta, hogy a munkakörülmények kapcsán közös felelősségről van szó: „Amíg a megrendelő diktálja az iramot és kihasználja az országban uralkodó piaci munkamorált, a társadalmi felelősségvállalás teljes hiányát, addig nehéz megítélni. Mindenki a másikra mutogat a rendszerben.”

Annak kapcsán már nagy szórás figyelhető meg, hogy az egyes feljebb lépési aspektusok változását a szubjektív percepciójuk alapján pozitívan vagy negatívan értékelték. Bár az eltérő, egymásnak ellent is mondó értékelések lehetséges magyarázataként az eltérő háttérük merült fel (tehát a szakszervezeti, illetve fogasztói érdekképviselők hangsúlyosabban értékelhetik negatívan a jogokkal kapcsolatos aspektusokat, míg a munkáltatói oldalhoz, akár saját példák alapján jobban köthető a mérhető aspektusok pozitívabb megítélése), ezt az aggregált elemzés után a válaszok egyéni, újbóli kielemezése nem igazolta. Annak kiküszöbölésére, hogy ennél a kérdésnél különböző kezdődátum szerint artikulálják a választ, vagy egyes aspektusokat magukban erősebben hangsúlyozzanak, mindenkinek feltettem azt a kérdést is, hogyan értékeli összességében a hazai ruházati gyártásban dolgozók helyzetét, és pontosan mikortól látja azt a tendenciát. Ennél a kérdésnél a szakértők fele számolt be egyértelműen romló tendenciáról (amit a rendszerváltástól és az EU-csatlakozástól datálnak), és ugyanennyien kis mértékben, de javuló helyzetként értékelték (az elmúlt 8-10 év tükrében) a ruházati dolgozók helyzetét. Az az eredmény, hogy a foglalkoztatás típusa, a munkaidő és a munkabér a társadalmi feljebb lépés munkavállalók szempontjából legfontosabbnak tartott aspektusai, csatlakozik a meglévő GVC-irodalom eddigi eredményeihez.

Összegzés, kitekintés és javaslatok

A kutatás a GVC-elmélet társadalmi feljebb, illetve visszalépés koncepciójához, illetve annak empirikus vizsgálatához járult hozzá. Egy, a nemzetközi termelésbe mélyen beágyazott félperiférikus gazdaság, Magyarország példáján keresztül az élőmunkaigényes ruházati gyártásban dolgozók helyzetét vizsgálta. A tanulmány egyik fő következtetése, hogy a társadalmi feljebb, illetve visszalépés rendkívül komplex, dinamikusan változó koncepció. Nem lehet egyértelműen választ adni arra a kérdésre, hogy társadalmi feljebb, illetve visszalépésnek lehettünk-e szemtanúi a hazai ruházati iparban dolgozók körében a rendszerváltást követően. A munkavállalók helyzetét mind makro-, mind globális folyamatok befolyásolják, amelyeket – ahogy azt a GVC-irodalom eredményei is hangsúlyozzák – az érdekeltek összehangolt, közös munkája révén lehet javítani.

A tanulmány részben kapcsolódik azokhoz a korábbi megállapításokhoz, amelyek a *nemzeti kormányok felelősségét* hangsúlyozzák a társadalmi feljebb, illetve visszalépés terén (Božić, 2017; Plank, Staritz 2016; Esbenschade 2004; Seidman

2007), és amelyek a munkavállalók jogainak javítására és érvényesítésére irányuló állami kapacitás megerősítésére szólítanak fel, és rámutatnak a helyi intézmények döntő szerepére (Dewey 2018). A kutatásból kirajzolódott, hogy a megrendelő vállalatok szerepe kisebb a munkakörülmények alakításában, mint amit a korai GVC-irodalom is feltételezett. Bár nem a divatipari nagyvállalatok gyakoroltak nyomást a magyar kormányra a munkajogi reformokat illetően, kérésékvül „haszonélvezői” az egyre rugalmasabb munkavégzés lehetővé tételének. Annak ellenére azonban, hogy a hazai munkajogi szabályozás változása gyengítette a munkavállalók pozícióját, s a megrendelő vállalatok érdeke a munkaerő-költség alacsonyan tartása, a kutatás egyik legfontosabb megállapítása az, hogy a *helyi menedzsment*, a *közvetlen munkáltatók* azok, akik a legnagyobb befolyással vannak a társadalmi feljebb lépés különböző aspektusaira. Rajtuk áll, hogy egy munkahely kizsákmányoló vagy méltányos. Ezt részben magyarázhatja a szakszervezetek általánosan meggyengült pozíciója.

Míg a nemzetközi gazdaságban a kormány „csak” egyike a különböző, intézményi érdekeltnek, amelyek korlátozottan képesek szabályozni a multinacionális vállalatok működését, addig ebben a *nonprofit szervezetek* nagyobb szerepet kaptak (Barrientos, Smith 2007). Míg a fejlődő országokban a transznacionális donorkhoz és szervezetekhez kapcsolódó nonprofitok gyakran munkajogi tudatossággal kapcsolatos képzéseket tartanak, munkavállalói érdekképviselőket látnak el, és szükség esetén ösztönzik a sztrájkot emellett, hogy sajtópublicitást generálnak. A TVE korábbi kutatása kapott csupán valamekkora hazai sajtóvisszhangot. A sajtócikkek, bár hasznosak abból a szempontból, hogy rávilágítanak a visszaélésekre, jogsértésekre, a médiaműködés logikája alapján az extrémebb esetek vannak a fókuszban, s még ha említik is, hogy nagyok a különbségek munkahely és munkahely között (ahogy Vincze is teszi), ez az állítás nem kap akkora hangsúlyt. Magyarországon a nonprofitok aktivitása – és eredményei – elenyészőek a ruházati ipar kapcsán, aminek feltételezhetően anyagi és humán erőforráshiány az oka, így a munkajogi aktivizmus meglehetősen korlátozott. Bár a jelentések és az azokat követő sajtószemlék hozzájárulnak a munkakörülményekkel kapcsolatos problémák szélesebb nyilvánosság elé tárásában, érdemi eredményt eddig nem szükségszerűen hoztak. Ennek az egyik oka lehet, hogy míg a nagyobb szervezetek fókuszja „szerteágazóbb”, a Fashion Revolution – más NGO-khoz hasonlóan – korlátozott erőforrásokkal rendelkezik, és tevékenységének középpontjában a fenntartható divattal kapcsolatos fogyasztói edukáció áll. Egyébként az interjúalanyok szinte teljes egyetértést mutattak abban, hogy a sajtóhíreknek és a civil szervezetek jelentéseinek a szakmai diskurzus felpezsdítésén felül nincs érdemi, jelentős, pozitív hatása a munkakörülményekre.

Szakpolitikai javaslatként a foglalkoztatással járó terhek csökkentése lenne a legfontosabb az élőmunkaigényes ágazatokban: mivel ezek magasak, egyfelől az informalitás irányába terelik a hazai ágazatot, másfelől nem biztosítanak megélhetési bért a munkavállalóknak. A társadalmi párbeszéd és egyeztetés is kritikus

fontosságú a megfelelő szakpolitikák kialakításában, így ennek visszaépítésére lenne szükség. A HFDA politikailag megosztott mivoltának áthidalására elismert, párt-politikától független szakértők aktív bevonására lenne szükség az ágazatot érintő stratégiák megalkotásához, amelyet ágazati egyeztetéseknek, párbeszédnek kellene megelőznie, és konkrét cselekvési tervre lenne szükség, allokált forrással. A gyártó vállalatok számára a versenyképességük megőrzése érdekében technológiai beruházásokat, innovációkat meghonosító pályázatokat kellene kiírni, valamint (centralizáltan) szervezett továbbképzési lehetőségeket kellene biztosítani a munkavállalók számára, hogy a hazai ruházati ipar jövője ne az alacsony munkabérekben múljon. Mindazonáltal a helyi menedzsmentkultúra átfogó változására, a munkavállalók érdekeit előtérbe helyező, azokat tiszteletben tartó megközelítésre lenne szükség. A büntetésük azonban kontraproduktív lehet és a foglalkoztatás ellen hathat.

A kutatás számos további jövőbeli irányt is kijelöl: kézenfekvő lenne további szakértői interjúkat készíteni a jelenlegi empiria gazdagítására, árnyalására. Bár a reprezentativitás kihívásokba ütközhet, a munkavállalók körében végzett kutatás jelentősen árnyalhatja a társadalmi feljebb lépés különböző aspektusait, illetve azok fontosságát, így a kérdés társadalmi relevanciáját. További kutatási irányt jelenthet a magyar divatipari stratégia hatása is: összekapcsolhatóak a hazai divatipari ambíciók a társadalmi feljebb lépés ügyével? Hozzájárulhat a társadalmi feljebb lépéshez, ha a megrendelők hazai vállalkozások? Továbbá leíró és összehasonlító esettanulmányok (mint például a hagyományosan jobb munkakörülményekkel jellemzett, korábbi állami tulajdonú vállalatok jogutódjainak vizsgálata, illetve az alanyok által sokszor hangsúlyozott országban, illetve megyében belüli különbségek feltárása), vagy akár a helyi sweatshop-jelenség további vizsgálata, illetve annak nemzetközi kontextusba helyezése is kutatásra érdemes lehet.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom Éltető Andreának és Vigvári Gábornak a kézirat első verziójára adott tanácsokért, valamint a két bírálónak a konstruktív, támogató javaslatokért. Jelen tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

Jegyzetek

- 1 A sweatshopok (magyarul izzasztóműhelyek) olyan kizsákmányoló munkahelyek, ahol jellemzőek a méltatlan vagy akár veszélyes munkakörülmények, rendkívül alacsony bérek, a kifizetetlen túlórák, az illegális gyakorlatok és a súlyos jogsértések, akár a gyermekmunka is (Snyder, 2010).

- 2 2018-tól nettó átlagkereset helyett az adatok elérése miatt a teljes munkaidőben alkalmazásban állók nettó átlagkeresete szerepel, valamint a textil, ruházat, bőr- és bőrtermék gyártása, ez azonban a tendencián nem változtat.
- 3 Az interjúalany Orbán Ráchelre utal, a miniszterelnök lányára, akinek a Magyar Divat & Design Ügynökség vezérigazgatója, Jakab Zsófia a barátnője.
- 4 A garantált bérminimum – köznyelvi kifejezéssel élve: szakmunkás minimálbér - a legalább középfokú iskolai végzettséget, vagy középfokú szakképzettséget igénylő munkakörökben foglalkoztatott munkavállalók részére megfizetendő minimum bérösszeg (Szabó 2022). Ez magasabb, mint a minimálbér, ami a kötelező legkisebb kereset.

Irodalom

- Acquier, A., Valiorgue, B., Daudigeos, T. (2017): Sharing the shared value: A transaction cost perspective on strategic CSR policies in Global Value Chains. *Journal of Business Ethics*, 144., 139–152. <https://doi.org/fspp>
- Anker, R., Chernyshev, I., Egger, P., Mehran, F. and Ritter, J. A. (2003): Measuring decent work with statistical indicators. *International Labour Review*, 2., 147–178. <https://doi.org/d4nc4v>
- Anner, M. (2012): Corporate Social Responsibility and freedom of association rights: The precarious quest for legitimacy and control in Global Supply Chains. *Politics & Society*, 4., 609–644. <https://doi.org/f4d878>
- Arrighi, G., Drangel, J. (1986): The stratification of the world-economy: An exploration of the semiperipheral zone. *Review*, 1., 9–74.
- Aspers, P., Skov, L. (2006): Encounters in the global fashion business: Afterword. *Current Sociology*, 5., 802–813. <https://doi.org/cbv46q>
- Bair, J. (ed.) (2009): *Frontiers of Commodity Chain Research*. Stanford University Press, Stanford
- Bair, J., Anner, M., Blasi, J. (2020): The political economy of private and public regulation in post-Rana Plaza Bangladesh. *ILR Review*, 4., 969–994. <https://doi.org/pmhw>
- Bair, J., Palpacuer, F. (2012): From varieties of capitalism to varieties of activism: The antisweatshop movement in comparative perspective. *Social Problems*, 4., 522–543. <https://doi.org/f4d87d>
- Barrientos, S. (2013): Corporate purchasing practices in Global Production Networks: A socially contested terrain. *Geoforum*, 44., 44–51. <https://doi.org/pmhx>
- Barrientos, S., Gereffi, G., Rossi, A. (2011): Economic and social upgrading in Global Production Networks: A new paradigm for a changing world. *International Labour Review*, 3–4., 319–340. <https://doi.org/gf7s36>
- Barrientos, S., Smith, S. (2007): Do workers benefit from ethical trade? Assessing codes of labour practice in Global Production Systems. *Third World Quarterly*, 4., 713–729. <https://doi.org/bp32wz>
- Bartley, T. (2011): Transnational governance as the layering of rules: Intersections of public and private standards. *Theoretical Inquiries in Law*, 2., 517–542. <https://doi.org/b8c72f>
- Bartley, T., Egels-Zandén, N. (2016): Beyond decoupling: Unions and the leveraging of Corporate Social Responsibility in Indonesia. *Socio-Economic Review*, 2., 231–255. <https://doi.org/f3pc9p>
- Beard, N. D. (2008): The branding of ethical fashion and the consumer: A luxury niche or mass-market reality? *Fashion Theory: The Journal of Dress, Body & Culture*, 12., 447–468. <https://doi.org/bzrwq>
- Béládi O., Gulyás E. (2017): *Munka- és bérkörülmények a magyarországi felsőruházati gyártó szektorban*, Tudatos Vásárlók Egyesülete
- Bonacich, E., Appelbaum, R. (2000): *Behind the Label: Inequality in the Los Angeles Apparel Industry*. University of California Press, California
- Böröcz J. (2019): Kistársadalom – kiskapuk. *Replika*, 112., 123–143. <https://doi.org/pm3f>
- Božić, D. (2017): *From Haute Couture to Fast-Fashion: Evaluating Social Transparency in Global Apparel Supply Chains*. Thesis. Massachusetts Institute of Technology, Cambridge

- Chase-Dunn, C. (2005): *Contemporary semiperipheral development*. Paper presented at the Santa Barbara Global Studies Conference session on "Rising Powers: Reproduction or Transformation?" February 22-23.
- Chaudhary, V. (2017): Revealed: Stella McCartney's £1,545 coat worn by Duchess of Sussex at Remembrance Day service is made by impoverished Hungarian factory workers earning just £2.60 PER HOUR. *Daily Mail* [online: <https://www.dailymail.co.uk/news/article-7688779/Duchess-Sussex-Stella-McCartney-coat-Hungarian-factory-workers-earning-2-60-HOUR.html> (Letöltés: 2024. 08. 26.)]
- Clean Clothes Campaign (2005): *Looking for a quick fix. How weak social auditing is keeping workers in sweatshops*. Clean Clothes Campaign
- Clean Clothes Campaign (2014): *Stitched up: Poverty wages for garment workers in Eastern Europe and Turkey*. [online: https://ecommons.cornell.edu/bitstream/handle/1813/102209/CCC_2014_Report_Stitched_Up.pdf?sequence=1 (Letöltés: 2024. 08. 27.)]
- Clean Clothes Campaign (2019): *Looking for a quick fix. How weak social auditing is keeping workers in sweatshops*. [online: <https://respect.international/wp-content/uploads/2019/07/Looking-for-a-Quick-Fix-How-Weak-Social-Auditing-is-Keeping-Workers-in-Sweatshops.pdf> (Letöltés: 2024. 08. 24.)]
- Clean Clothes Campaign (2019): *Fig leaf for fashion: How social auditing protects brands and fails workers*. [online: <https://respect.international/fig-leaf-for-fashion-how-social-auditing-protect-brands-and-fails-workers/> (Letöltés: 2024. 08. 26.)]
- Cseh J. (1997): *A Textil- és textilruházati ipar helyzete, a versenyképességét meghatározó tényezők*. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem (Műhelytanulmányok)
- CsJ (2017): Könnnyűipari Szakmai Nap 2017. [online: <https://docplayer.hu/47978803-Konnyuipari-szakmai-nap-2017.html> (Letöltés: 2024. 08. 26.)]
- Czirfusz, M. (2017): *Spatiality and the Central and Eastern European workfare state*. Regional Polarisation and Unequal Development in CEE: Challenges for Innovative Place-based Policies. RSA Central & Eastern Europe Conference 2017
- Czirfusz M., Ivanics Zs., Kovai C., Meszmann T. (2019): A magyarországi munkásság a hosszú lejtmenetben. *Fordulat*, 26., 142–170.
- Dallas, M., Ponte, S., Sturgeon, T. (2017): A Typology of Power in Global Value Chains. *Working Paper in Business and Politics* No. 92, Copenhagen Business School <https://doi.org/gkswtz>
- Dewey, M. (2018): Domestic obstacles to labor standards: Law enforcement and informal institutions in Argentina's garment industry. *Socio-Economic Review*, 3., 567–586. <https://doi.org/gd2w4f>
- Doeringer, P., Crean, S. (2006): Can fast fashion save the US apparel industry? *Socio-Economic Review*, 3., 353–377. <https://doi.org/crkr34>
- Duke University (é.n.): *Profiles: Lead firms*. [online: https://sites.duke.edu/sociol342d_01d_s2017_team-7/profiles-of-key-players/ (Letöltés: 2024. 08. 26.)]
- Esbenshade, J. (2004): *Monitoring Sweatshops: Workers, Consumers, and the Global Apparel Industry*. Temple University Press
- Faust, M. (2005): *Reorganization and Relocation in the German Fashion Industry*. Paper prepared for the Conference Organisational Configurations and Locational Choices of Firms: Responses to globalisation in different industry and institutional environments. University of Cambridge, Göttingen
- Fine, J., Bartley, T. (2018): Raising the floor: New directions in public and private enforcement of labor standards in the United States. *Journal of Industrial Relations*, 2., 252–276. <https://doi.org/pmhz>
- Gereffi, G. (1994): *The Organization of Buyer-Driven Global Commodity Chains: How U.S. Retailers Shape Overseas Production Networks*. Praeger
- Gereffi, G. (1999): International trade and industrial upgrading in the apparel commodity chain. *Journal of International Economics*, 1., 37–70. <https://doi.org/cvwhk3>
- Gereffi, G., Humphrey, J., Sturgeon, T. (2005): The governance of Global Value Chains. *Review of International Political Economy*, 12., 78–104. <https://doi.org/bdfk3g>
- Gereffi, G., Lee, J. (2016): Economic and social upgrading in Global Value Chains and industrial clusters: Why governance matters. *Journal of Business Ethics*, 133., 25–38. <https://doi.org/gf7q7q>

- Ghai, D. (2003): Decent work: Concept and indicators, *International Labour Review*, 2., 113–145. <https://doi.org/bfrpsq>
- Gibbon, P., Bair, J., Ponte, S. (2008): Governing Global Value Chains. *Economy and Society*, 37., 315–338. <https://doi.org/ff3g69>
- Gulyás E., Dobos E., Mengyán E. (2018): *Méltányosabb béreket, jobb munkakörülményeket biztosítanak-e a dolgozóknak az „etikuss” ruhagyártók?* Tudatos Vásárlók Egyesülete
- Halmos S., Petrovics Z. (2014): *Munkajog*. Nemzeti Közszerzői Egyetem, Budapest
- Hamar J. (2006): Válságtól válságig? A magyar textil- és ruházati ipar helyzete és kilátásai. *Külgazdaság*, 6., 44–70.
- Henninger, C. E., Alevizou, P. J., Oates, C. J. (2016): What Is sustainable fashion? *Journal of Fashion Marketing and Management: An International Journal*, 4., 400–416. <https://doi.org/gjd7t2>
- Hungler, S. (2022): Labor law reforms after the populist turn in Hungary. *Review of Central and East European Law*, 1., 84–114. <https://doi.org/pmh3>
- Illéssy, M., Huszár, Á., Csizmadia, P. (2023): Flexibility without security: Labour market integration mechanisms in Hungary during the 2010s. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 4., 4–25. <https://doi.org/pmh5>
- Islam, M. T., Stringer, C. (2018): Challenges of achieving social upgrading in Bangladesh's apparel industry. *Society and Business Review*, 2., 77–94. <https://doi.org/pmh6>
- Karaosman, H., Morales-Alonso, G., Brun, A. (2016): From a systematic literature review to a classification framework: Sustainability integration in fashion operations. *Sustainability*, 1., 30. <https://doi.org/gvvgkt>
- Keesing, D. B., Lall, S. (1992): Marketing manufactured exports from developing countries: Learning sequences and public support. In: Helleiner, G. K. (ed.): *Trade Policy, Industrialization, and Development: New Perspectives*. Oxford University Press, 176–193.
- Kent, S. (2024): Inside luxury's Italian sweatshops problem. *Business of fashion* [online: <https://www.businessoffashion.com/articles/sustainability/luxury-sweatshops-italy-investigation-di-or-armani/>] (Letöltés: 2024. 09. 18.)
- Kostova, T., Roth, K. (2002): Adoption of an organizational practice by subsidiaries of multinational corporations: Institutional and relational effects. *The Academy of Management Journal*, 45., 215–233. <https://doi.org/ghn4gq>
- Kovács M. (2017): Éhbérért varrják a magyar varrónők a nyugati luxusruhát. *Dívány* [online: http://divany.hu/offline/2017/04/04/ehberert_varrjak_a_borsodi_varronoka_nyugati_luxuruhat/] (Letöltés: 2024. 08. 26.)
- Kumar, N., Stern, L. W., Anderson, J. C. (1993): Conducting interorganizational research using key informants. *Academy of Management Journal*, 36., 1633–1651. <https://doi.org/gg22k4>
- Kuruvilla, S. (2021): *Private Regulation of Labor Standards in Global Supply Chains: Problems, Progress, and Prospects*. Cornell University Press
- Lane, C. (2008): National capitalisms and Global Production Networks: An analysis of their interaction in two global industries. *Socio-Economic Review*, 2., 227–260. <https://doi.org/dmxx4h>
- Lane, C., Probert, J. (2006): Domestic capabilities and Global Production Networks in the clothing industry: A comparison of German and UK firms' strategies. *Socio-Economic Review*, 1., 35–67. <https://doi.org/cfgnhs>
- LBTL (é.n.): *Living wage*. [online: <https://labourbehindthelabel.org/living-wage/>] (Letöltés: 2025. 02. 06.)
- LeBaron, G., Lister, J., Dauvergne, P. (2017): Governing Global Supply Chain sustainability through the Ethical Audit Regime. *Globalizations*, 14., 958–975. <https://doi.org/gf83fj>
- Lee, J., Gereffi, G. (2015): Global Value Chains, rising power firms and economic and social upgrading. *Critical Perspectives on International Business*, 3–4., 319–339. <https://doi.org/ghqmbf>
- Locke, R., Amengual, M., Mangla, A. (2008): Virtue out of necessity? Compliance, commitment and the improvement of labor conditions in Global Supply Chains. *Politics & Society*, 37. <https://doi.org/fzqmsb>
- Locke, R. M. (2013): Can global brands create just supply chains? *Boston Review*, 3., 12.
- Locke, R., Qin, F., Brause, A. (2007): Does monitoring improve labor standards? Lessons from Nike. *Industrial and Labor Relations Review*, 1., 3–31. <https://doi.org/ghw2s5>

- Lund-Thomsen, P., Lindgreen, A. (2014): Corporate Social Responsibility in Global Value Chains: Where are we now and where are we going? *Journal of Business Ethics*, 123., 11–22. <https://doi.org/gc3f3g>
- Lund-Thomsen, P., Nadvi K. (2010): Clusters, chains and compliance: Corporate Social Responsibility and governance in football manufacturing in South Asia. *Journal of Business Ethics*, 2., 201–222. <https://doi.org/bjc4kg>
- Lux G. (2017): A külföldi működő tőke által vezérelt iparfejlődési modell és határai Közép-Európában. *Tér és Társadalom*, 1., 30–52. <https://doi.org/gbgb>
- Marslev, K. (2019): *The Political Economy of Social Upgrading*. PhD Dissertation. Department of Social Sciences and Business, Roskilde University
- Marslev, K., Staritz, C., Raj-Reichert, G. (2022): Rethinking social upgrading in Global Value Chains: Worker power, state–labour relations and intersectionality. *Development and Change*, 4., 827–859. <https://doi.org/pmjib>
- Meszmann, T., Szabó, I. (2023): Hungary: After the end of illusions, trade unions on the brink of marginality. In: Waddington, J., Torsten, M. Vandaele, K. (eds.): *Trade Unions in the European Union: Picking up the Pieces of the Neoliberal Challenge*. Peter Lang, Brussels, 543–584.
- Mihm, B. (2010): Fast fashion in a flat world: Global sourcing strategies. *International Business & Economics Research Journal (IBER)*, 6. <https://doi.org/pmjic>
- Milberg, W., Winkler, D. (2011): Economic and social upgrading in Global Production Networks: Problems of theory and measurement. *International Labour Review*, 3–4., 341–365. <https://doi.org/pmjid>
- Molnár E. (2018): A zsugorodás térbeli anatómiája: Élőmunka-igényes iparágak földrajza az ezredforduló utáni Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 2., 41–60. <https://doi.org/dvtx>
- Molnár E. (2021a): A félperiféria ipara és a globális termelési hálózatok. A bőrfeldolgozó ipar átalakulása Magyarországon. Didakt Kiadó, Debrecen
- Molnár E. (2021b): A szociális partnerek és együttműködésük fejlesztésének lehetséges útjai a ruhaiparban, a konvergencia régiókban / *The Social Partners in the (Hungarian) Clothing Industry and the Possible Ways of Developing Their Cooperation in the Convergence Regions*. Magyar Könnyűipari Szövetség
- Molnár E., Mészáros M., Nagy Cs. (2023): Egy hagyományos iparág átalakulásának humán dimenziói: A magyar könnyűipar esete. *Educatio*, 2., 286–303. <https://doi.org/nspj>
- Molnár E., Mészáros M., Szabó K., Nagy Cs. (2023): Kelet-Közép-Európa változó szerepe a textil-, ruha-, bőr- és lábbeligyártó ipar termelési hálózataiban. *Magyar Textiltechnika*, 7., 68–74.
- Montero, J. (2011): *Neoliberal Fashion: The Political Economy of Sweatshops in Europe and Latin America*. Durham e-Theses, Durham University
- Musiolek, B. (2004): *Made in... Eastern Europe. The New 'Fashion Colonies'*. Clean Clothes Campaign
- Nagy G. M. (2020): „Jó lenne visszaaludni hajnali 3:20-kor, de nem tudok” – így kerültek utcára a vásárosnaményi varrónők. 24.hu [online: <https://24.hu/belfold/2020/07/23/vasarosnameny-ruhagyar-varrono-bezaras/> (Letöltés: 2024. 08. 26.)]
- Nelson, V., Martin, A., Ewert, J. (2007): The impacts of codes of practice on worker livelihoods. *Journal of Corporate Citizenship*, 2007., 4. <https://doi.org/pmjih>
- Palpacuer, F. (2008): Bringing the social context back in: Governance and wealth distribution in Global Commodity Chains. *Economy and Society - ECON SOC*, 3., 393–419. <https://doi.org/fps8tw>
- Partridge, D. J. (2011): Activist capitalism and supply-chain citizenship: Producing ethical regimes and ready-to-wear clothes: With a Comment by Bená Burda. *Current Anthropology*, S3., S97–S111. <https://doi.org/c33jrh>
- Pedersen, E., Gwozdz, W. (2014): From resistance to opportunity-seeking: Strategic responses to institutional pressures for Corporate Social Responsibility in the Nordic fashion industry. *Journal of Business Ethics*, 119., 245–264. <https://doi.org/gjpn6f>
- Pedersen, E. R. G., Andersen, K. R. (2015): Sustainability innovators and anchor draggers: A global expert study on sustainable fashion. *Journal of Fashion Marketing and Management*, 3., 315–327. <https://doi.org/pmjim>
- Pénzcentrum (2017): Pokoli környezetben, éhberért robotolnak a magyar varrónők. [online: <https://www.penzcentrum.hu/karrier/20170403/pokoli-kornyezetben-ehberert-robotolnak-a-magyar-varronok-1054337#> (Letöltés: 2024. 08. 26.)]

- Pla-Barber, J., Villar, C., Narula, R. (2021): Governance of Global Value Chains after the Covid-19 pandemic: A new wave of regionalization? *Business Research Quarterly*, 3., 1–10. <https://doi.org/gpgn9h>
- Plank, L., Staritz, C. (2016): Social up- and downgrading of apparel workers in Romania: Fast fashion, post-socialist transformation, europeanization, and the global economic crisis. *Transfer: European Review of Labour and Research*, 2., 233–248. <https://doi.org/pmjg>
- Roberts, S. (2003): Supply chain specific? Understanding the patchy success of ethical sourcing initiatives, *Journal of Business Ethics*, 2., 159–170. <https://doi.org/bwxx7k>
- Rossi, A. (2013): Does economic upgrading lead to social upgrading in Global Production Networks? Evidence from Morocco. *World Development*, 46., 223–233. <https://doi.org/gf7s35>
- Seidman, G. W. (2007): *Beyond the Boycott: Labor Rights, Human Rights, and Transnational Activism*. Russell Sage Foundation
- Smestad, L. (2009): The sweatshop, child labor, and exploitation issues in the garment industry. *Fashion Practice*, 2., 147–162. <https://doi.org/bdqsh6>
- Smith, A. (2003): Power relations, industrial clusters, and regional transformations: Pan-European integration and outward processing in the Slovak clothing industry. *Economic Geography*, 1., 17–40. <https://doi.org/d6vn38>
- Smith, A., Pickles, J., Bucek, M., Pástor, R., Begg, B. (2014): The political economy of global production networks: Regional industrial change and differential upgrading in the East European clothing industry. *Journal of Economic Geography*, 6., 1023–1051. <https://doi.org/f6pjr6>
- Snyder, J. (2010): Exploitation and sweatshop labor: Perspectives and issues. *Business Ethics Quarterly*, 2., 187–213. <https://doi.org/fz5nzw>
- Szabó G. (2022): *Mikor jár a garantált bérminimum?* Kocsis és Szabó Ügyvédi Iroda
- Tanimoto, K. (2019): Do multi-stakeholder initiatives make for better CSR? *Corporate Governance: The international Journal of Business in Society*, 4., 704–716. <https://doi.org/g6x342>
- Thomas, D. (2008): *Deluxe. How Luxury Lost Its Luster*. Penguin Books, New York
- Thorisdottir, T. S., Johansdottir, L. (2020): Corporate Social Responsibility influencing sustainability within the fashion industry. A systematic review. *Sustainability*, 21., 9167. <https://doi.org/gk822x>
- Varga É. (2017): A BDSZ reagálása a „Pokoli környezetben, éhbérért robotolnak a magyar varrónők” címmel megjelent sajtócikkre. *Szakszervezetek.hu* [online: <https://szakszervezetek.hu/kozlemenyek/9796-a-bdsz-reagalasa-a-pokoli-kornyezetben-ehberert-robotolnak-a-magyar-varronok-cimmel-megjelent-sajtocikkre> (Letöltés: 2024. 08. 26.)]
- Vincze B. (2024): 570 ezres kabátokat varrnak, minimálbéren élnek. *Telex* [online: <https://telex.hu/komplex/2023/09/29/varroda-varrono-divatipar-medgyessy-ildiko-schlitt-peter-varras-ruha> (Letöltés: 2024. 08. 26.)]
- Wells, D. (2007): Too weak for the job: Corporate codes of conduct, non-governmental organizations and the regulation of international labour standards. *Global Social Policy*, 1., 51–74. <https://doi.org/ftz73z>
- Yimprasert, J., Hveem, P. (2005): *The Race to the Bottom: Exploitation of Workers in the Global Garment Industry*. Occasional Paper Series
- Zahorján I. (2020): Így foglalkoztatunk mi (2. rész): Sulyokné Kruspán Rozália (BDSZ). *Fashion Revolution* [online: https://www.fashionrevolution.org/hungary-blog/igyfoglalkoztatunk-mi-2-resz-sulyokne-kruspanrozaliabdszfbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTEAAR0CjugBn5UxyUfN6Rsg6gWvuOl3NJJQurUh59o6VTRZiTs6kJ0yKG9BtA_aem_DesY4Dsrs7-BptTYl0Hv0A (Letöltés: 2024. 08. 26.)]

Kényszerpályák a hazai nagyvárosok fejlesztési stratégiáiban

Lock-ins in the development strategies of major Hungarian cities

BUZÁSI ATTILA, BESZEDICS-JÄGER BETTINA SZIMONETTA

BUZÁSI Attila: PhD, egyetemi docens, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Környezetgazdaságtan és Fenntartható Fejlődés Tanszék; 1117 Budapest, Magyar Tudósok körútja 2.; buzasi.attila@gtk.bme.hu; <https://orcid.org/0000-0002-4088-9276>

BESZEDICS-JÄGER Bettina Szimonetta: PhD, egyetemi adjunktus, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Környezetgazdaságtan és Fenntartható Fejlődés Tanszék; 1117 Budapest, Magyar Tudósok körútja 2.; jager.szimonetta@gtk.bme.hu; <https://orcid.org/0000-0002-7283-2231>

KULCSSZAVAK: városi fenntarthatóság; lock-in; városfejlesztés

ABSZTRAKT: A városi fenntarthatósággal kapcsolatos tudományos diskurzus több évtizedre nyúlik vissza, melyet a jelenkori kutatások jellemzően interdiszciplináris mederben folytatnak a hazai és a nemzetközi tudományos térben. Az egyik legnagyobb szakmai érdeklődést kiváltó terület a városok klímaváltozással szembeni sérülékenységének elemzése, mely során a hangsúly az értékelni kívánt urbánus területek belső társadalmi és gazdasági tulajdonságain van. E tudományos ismereteket bővíti a hosszú távú berögzülések, kényszerpályák, az úgynevezett lock-in hatások feltárása is, melynek során a városfejlesztési célok és beavatkozások tovaggyűrűző, nehezen megváltoztatható potenciálját helyezük a vizsgálat középpontjába. Tanulmányunkban Debrecen, Győr, Kecskemét, Miskolc, Nyíregyháza, Pécs és Szeged fenntartható városfejlesztési stratégiáinak rész céljait az infrastrukturális, az intézményi és a viselkedési lock-in hatások szempontjából értékeltük. Eredményeinket összevetettük egy korábbi, a hőhullámokkal szembeni sérülékenységet középpontba helyező tanulmánnyal és megállapítottuk, hogy azon városok esetében, ahol magas negatív lock-in potenciál párosul magas érzékenységgel vagy alacsony alkalmazkodási képességgel, a helyi döntéshozóknak fokozott óvatossággal és körültekintéssel kell eljárni a stratégiák végrehajtása során. Az alkalmazott módszertan hozzájárul a kvalitatív stratégiaelemzések módszertani háttérének színesítéséhez, egyben olyan megoldást kínál a stratégiaalkotók számára, amely ex-ante elemzések elvégzése is lehetővé teszi.

Attila BUZÁSI: PhD, associate professor, Department of Environmental Economics and Sustainability, Budapest University of Technology and Economics; Magyar Tudósok körútja 2., H-1117 Budapest, Hungary; buzasi.attila@gtk.bme.hu; <https://orcid.org/0000-0002-4088-9276>

Bettina Szimonetta BESZEDICS-JÄGER: PhD, assistant professor, Department of Environmental Economics and Sustainability, Budapest University of Technology and Economics; Magyar Tudósok körútja 2., H-1117 Budapest, Hungary; jager.szimonetta@gtk.bme.hu; <https://orcid.org/0000-0002-7283-2231>

KEYWORDS: urban sustainability; lock-in; urban development

ABSTRACT: Scientific activity on urban sustainability goes back several decades, while contemporary urban research is carried out in an interdisciplinary framework in both the Hungarian and international scientific communities. One of the most intensively analyzed areas is

currently focused on climate vulnerability assessment, paying particular attention to the internal characteristics of urban areas and a specific focus on their social and economic subsystems. This topic is expanded by examining long-term path dependencies, the so-called lock-in effects, which focus on the difficult-to-change potential of urban development goals and interventions. In this study, we analyzed the sub-goals of sustainable urban development strategies for the cities of Debrecen, Győr, Kecskemét, Miskolc, Nyíregyháza, Pécs and Szeged in terms of infrastructural, institutional and behavioral lock-in effects. Moreover, our findings were compared to a previously published study focusing on heatwave sensitivity and the adaptive capacity of selected cities. Our results show that local decision-makers in cities where a high negative lock-in potential is associated with high sensitivity or low adaptive capacity should pay increased attention to the implementation phase of strategies. The applied methodology contributes to widening the methodological background of the qualitative strategic analyses while providing a solution for policy-makers that allows ex-ante assessments to be carried out.

Bevezetés

Az alkalmazott városkutatások területén az utóbbi évtizedekben szinte a végtelelhez közelít a városi fenntarthatósággal (Sharifi 2021b), néhány éve pedig a klímaváltozás egyes aspektusaival foglalkozó tudományos közlemények száma. Utóbbi esetben a kezdetektől hangsúlyos mitigáció (Solecki et al. 2015) mellett a városok alkalmazkodóképessége, vagyis a klímaadaptáció témája is egyre nagyobb népszerűsége tesz szert (Kythreotis, Jonas, Howarth 2020). Az alapvetően erőforrások felhasználásához kapcsolódó fenntarthatósági kihívások mellett a klímaváltozás által kiváltott negatív hatásokhoz történő alkalmazkodás képessége, a városi rendszerek működőképességét támogatni tudó reziliencia is központi helyet foglal el a városkutatásokban (Wardekker 2021). A fókusz a fenntarthatóság és a klímaadaptáció területén is egyre inkább a társadalmi-gazdasági kihívások, hatások, illetve megoldások vizsgálatára helyeződik. A tudományos folyóiratok szerkesztői, illetve szerzői egyre nagyobb figyelmet szentelnek a társadalmi és gazdasági fenntarthatóság kérdésének, mely trendbe tökéletesen illeszkednek a klímaváltozáshoz kapcsolódó ismeretkörök (Ribeiro, Gonçalves 2019).

Az első kutatások mindkét területen alapvetően kvantitatív jellegűek voltak, vagyis statisztikai, térinformatikai vagy kérdőíves felmérésekből származó adatok alapján önmagában, álló vagy több várost összehasonlító fenntarthatósági és sérülékenységi elemzések készültek (Corredor-Ochoa et al. 2020; Kim et al. 2019; Schaefer, Thinh, Greiving 2020; Verma, Raghubanshi 2018). Megfigyelhető azonban, hogy a 2010-es évektől egyre nagyobb számban jelennek meg a kvalitatív stratégiaelemzések. Ezek többek között általános városi fejlesztési, vagy éppen tematikus klímastratégiákat céloznak meg (Hughes 2015; Reckien et al. 2018), így jutva közelebb a fenntartható és alkalmazkodóképes városok jellemzőihez. A szakirodalomban a klímaváltozással kapcsolatos kvalitatív értékelések területi fókusza eltérő. Paz és szerzőtársai (2016) a mediterrán városok egészségügyi kihívásait értékelték, míg Lioubimtseva és da Cunha (2020) a francia és amerikai városok klímastratégiáit és tervezési folyamatait hasonlította össze. Nagy minta-

elemszámú kutatást mutat be Reckien és szerzőtársainak (2018) tanulmánya, melyben a kutatók 885 európai város stratégiáját vizsgálták egységes módszertan alapján, megágyazva ezzel a következő évek hasonló munkáinak. Reckien és szerzőtársai (2023) több száz európai város klímaadaptációs stratégiáját elemezték azok tartalmi megfelelősége szempontjából. Grafakos és szerzőtársai (2020) közel 150 európai klímastratégiában vizsgálták a mitigációs és adaptációs szempontok érvényesülését, míg egy másik földrészt görcső alá helyezve, Hunter és szerzőtársai (2020) a meglehetősen ritkán kutatott afrikai kontinensre koncentrálnak tárták fel a helyi területi tervezési folyamatokat. A lista természetesen nem lehet teljes, hiszen a 2010-es évektől egyre nagyobb népszerűségnek örvendő terület teljes számbavétele külön áttekintő és értékelő tanulmányt kívánna.

A nemzetközi trendek mellett a hazai városokkal kapcsolatosan is megjelennek a klímasérülékenység, illetve fenntarthatóság egyes kérdésköreire fókuszáló kutatások (ld. például Buzási, Jäger 2020; Buzási, Jäger 2021; Lennert, Koós, Vasárus 2024; Szilávik, Csáfor, Szép 2016; Uzzoli, Szilágyi, Bán 2019). Külön kiemelendő, hogy a magyarországi városok kormányzásának hatékonyságára is egyre több publikáció reflektál. Jäger és Buzási (2023), illetve Óvári, Kovács és Farkas (2023) egyaránt a klímaváltozást középpontba helyező stratégiákat elemzi kiválasztott magyar városok példáján. Óvári, Farkas és Kovács (2024) a Tér és Társadalom hasábjain veszi számba azokat a jellegzetességeket, amelyek a hatékony helyi klíma-kormányzást viszik előre Magyarországon is. Beszedics-Jäger és Buzási (2024) pedig a legnépesebb hazai városok példáján keresztül vizsgálja a fenntarthatósági, klímaadaptációs és mitigációs szempontok megjelenését. A lista ebben az esetben sem teljes, hiszen kimaradtak – többek között – az alkalmazott városkutatásokhoz sorolható városklimatológiai elemzések, a városi fenntarthatóság egy speciális aspektusát vizsgáló smart city tanulmányok, vagy éppen a térségi fenntarthatóságot, továbbá klímasérülékenységet vizsgáló hazai publikációk.

A kapcsolódó hazai szakirodalom fellendüléséhez a klímaváltozás negatív hatásainak növekvő mértékű felismerése szükséges, mely a regionális klímamodellek (Simon, Kis, Torma 2023; Torma 2019) ismeretében nem okozhat nehézséget. Az egyre gyakoribb extrém légköri jelenségek nemcsak a tudományos élet, hanem a döntéshozók figyelmét is felkeltették (Muth 2022), ezért egyre több magyarországi város rendelkezik klímastratégiával vagy ún. SECAP-pal (Sustainable Energy and Climate Action Plan: Fenntartható Energia és Klíma Akcióterv). A tematikus policy dokumentumok sokasodása egy érdekes elemzési területet is megnyitott, ugyanis a városi stratégiai dokumentumok (integrált településfejlesztési stratégiák, illetve fenntartható városfejlesztési stratégiák) célrendszerei akár a városok között, akár az egyes városokon belüli különböző fejlesztési tervek esetében is részben átfednek. A gyakorlatban azonban ez nem minden esetben történik így: az egyes részterületek keresztelemzése (Pilogallo, Pietrapertosa, Salvia 2024) ráirányíthatja a figyelmet az egymást erősítő hatások mellett az egymást kioltó beavatkozásokra is (Sharifi 2021a). Sajátos vizsgálati területként jele-

nik meg a párhuzamos hatások között az ún. lock-inek, vagyis berögzülések, kényszerpályák kérdése, melynek első vizsgálatában az üvegházhatású gázok kibocsátása volt a középpontban (Seto et al. 2016; Unruh 2000). A lock-in hatás során egy fejlesztési cél olyan nem várt útfüggőséget okoz, mely a legtöbb esetben éppen ellene hat a fenntarthatósági vagy egyéb városfejlesztési törekvéseknek (Cecere et al. 2014). Klasszikus példa lehet a városi úthálózat fejlesztése, mely akár a gépkocsiforgalom hosszú távú stabilizálását, sőt, növekedését biztosíthatja, ami ellene hat a legalapvetőbb városi fenntarthatósági céloknak. Ezen útfüggőségek azonban nem csak negatívak lehetnek: a klímatudatosság növelését célzó városfejlesztési eszközök például hosszú évtizedekre előre biztosíthatják az érintett lakosság bevonódási és elfogadási hajlandóságának alapjait, ezzel is hozzájárulva többek között az inkluzív és igazságos tervezési folyamatokhoz.

Az átgondolt infrastruktúrafejlesztés akár az előbb említett úthálózat esetében sem vezet automatikusan negatív tovagyűrűző hatásokhoz. Ürge-Vorsatz és szerzőtársai (2018) a különböző beágyazódási kategóriák között infrastrukturális, intézményi és viselkedési lock-in hatásokat különböztetnek meg, melyeket e tanulmányban mi is alkalmazunk. A szerzők több példát is bemutatnak a mitigációs és adaptációs beavatkozások potenciális kényszerpályái kapcsán: az infrastruktúra-fejlesztések például magukban hordozzák a hosszú távon nehezen megváltoztatható jelleget, ami együtt jár az intézményi döntések nehézségével, illetve a berögzült infrastruktúra-használatból fakadó viselkedési kényszerpályákkal is. Ugyanakkor az egészségtudatosság propagálása, a lakossági egészségi állapot javításának célja hozzájárul a munka- és környezetegészségügy prioritizálásához az infrastruktúra egyes elemeinek építése során, emellett tematikus társadalmi fejlesztési stratégiákhoz vezethet, valamint az egészséges életmódra váltás által kiváltott új viselkedési normák berögzülését eredményezheti.

Jelen tanulmány célja a hazai nagyvárosok fejlesztési stratégiáinak lock-in szempontú elemzése és az eredmények összevetése Farkas és szerzőtársainak (2024) hőhullám-fókuszú városi sérülékenységi vizsgálatával. Ennek érdekében a 100 000 fős népességszámot meghaladó városok fenntartható városfejlesztési stratégiáit egy értékelő mátrix segítségével elemezzük, és feltárjuk azokat a pontokat, amelyek esetében fennállhat a negatív kényszerpályák esete. Farkas és szerzőtársai (2024) a hőhullámokkal szembeni klímásérülékenység helyzetét vizsgálták a legjelentősebb szlovák és magyar városok példáján keresztül. A közép-európai régió egyik kiemelt kockázatát a nyári hőhullámok jelentik (Kohán et al. 2011), így indokoltá válik hangsúlyozott megjelenésük a városi klímásérülékenységi kutatásokban. A hosszú ideig fennálló extrém magas hőmérséklet jelentős egészségügyi kockázatot jelent: egy 2013 és 2017 közötti országos szintű, nyári időszakokat felölelő vizsgálat eredményei alapján a hőhullámos időszakokban megnövekedett a halálozások száma (Páldy, Bobvos, Málnási 2018). A hőhullámos időszak kedvezőtlenül hat a levegő minőségének alakulására is, a PM10 koncentráció és az ózonkoncentráció is növekedést mutat, veszélyeztetve ezzel az egész-

ségügyi állapotot. A 11. Fenntartható Fejlődési Cél egyik kiemelt törekvése a megfelelő levegőtminőség elérése (UN 2015), így a probléma nemcsak éghajlati, hanem fenntarthatósági szempontból is hangsúlyos figyelmet kell, hogy kapjon a várostervezési folyamatokban.

Módszertan

A kutatás során alkalmazott módszertan a kvalitatív stratégiaelemzések kategóriájába tartozik, melynek részeként a 100 000 főt meghaladó lakosságszámmal bíró hazai városok fenntartható városfejlesztési stratégiáit (FVS) vizsgáltuk. Budapest egy nagyságrenddel nagyobb népességszáma alapján nem fért bele a nagyvárosi méretkategóriába, így kizártuk az elemzésünkéből. Ennek értelmében hét város stratégiáit értékeltük, bár Miskolc a vizsgálat időpontjában csak letölthető integrált településfejlesztési stratégiával (ITS-sel) rendelkezett. Az egyes dokumentumok esetében a némileg különböző célrendszeri megfogalmazások és részletezettségek miatt az ún. részcélokat helyeztük a vizsgálat fókuszába (1. táblázat). A vizsgált stratégiák között a részcélok számosságában a két szélsőérték között nagyjából kétszeres szorzót láthatunk, melyet kiegészít a részletezettségben rejlő különbség. A győri dokumentumban például jellemzően átfogó megfogalmazást használtak a stratégiaalkotók, akár két szóból álló részcélokat is meghatároztak, úgymint „Policentrikus város” vagy „Egészséges társadalom”. Ezzel szemben például a szegedi stratégiában olvasható az alábbi rész cél: „A helyi vállalkozások versenyképességének javítása a digitális technológiákhoz kapcsolódó komplex eszközrendszerrel, a körforgásos gazdaságra való átállás érdekében”, mely leírás jobban értelmezhető részcélként, ily módon megkönnyítette a stratégiaelemzés folyamatát.

1. táblázat: A vizsgált városok fejlesztési stratégiáiban szereplő részcélok száma
Number of goals in the analyzed urban development plans

Város	Részcélok száma
Debrecen	26
Győr	13
Kecskemét	16
Miskolc	23
Nyíregyháza	24
Pécs	16
Szeged	12

Forrás: a vizsgált FVS és ITS dokumentumok alapján a szerzők szerkesztése

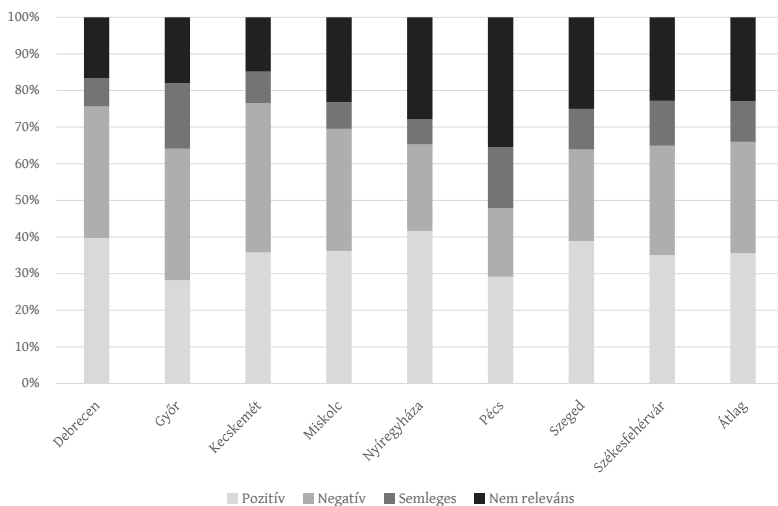
Az alkalmazott módszertan legfontosabb szempontja a klímaszemponútú lock-in hatások feltárása, részcélok szerinti értékelése és átfogó interpretációja. Tanulmányunkban Ürge-Vorsatz és szerzőtársainak (2018) lock-in kategóriáit használjuk annak érdekében, hogy a hazai városok fejlesztési dokumentumait nemzetközi szinten is elfogadott keretrendszer mentén elemezzük. A stratégiaelemzés során az FVS-ekben megtalálható részcélokat négyes skálán értékeltük az egyes lock-in kategóriák (pozitív, semleges, negatív, nem releváns) mentén. A társszerzők egymástól függetlenül vizsgálták és kategorizálták az egyes részcélokat, majd az eredményeket kölcsönösen felülvizsgálva, konszenzusos alapon állapították meg a végső lock-in irányokat. Az elemzés stratégiai mélységének kiválasztásában elsődleges szempontként az összehasonlíthatóság, az alkalmazott módszertan univerzális alkalmazhatósága állt. A vizsgált városfejlesztési dokumentumokban ugyanis a részcélok részletezettsége és kidolgozottsága volt a leghomogénebb kategória, ideális tesztfelületet biztosítva az elemzéshez. Az eredmények kontextusba helyezése érdekében a potenciális lock-in kategóriákat összevetettük Farkas és szerzőtársainak (2024) eredményeivel: írásuk közép-európai keretek között elemzte többek között a jelen tanulmányban is tárgyalt városok hőhullámokkal szembeni sérülékenységet.

Eredmények és diszkusszió

Az elemzés fő tudományos eredménye az 1. ábrán összefoglalt lock-in kategóriák átfogó bemutatása, melynek során az egyes lock-in kategóriák előfordulását a városok által azonosított részcélok teljes számának százalékában adtuk meg. Fontos megjegyezni, hogy a negatív lock-in hatások azonosítása nem jelenti az adott stratégia általános leminősítését, mivel elemzésünk a potenciális kényszerpályákat értékelte. Egyes városokban magas arányban szerepelhetnek a városfejlesztési beavatkozások jellegéből (ld. például infrastruktúra-fejlesztések ismertetése fentebb) adódó lehetséges negatív kényszerpályák, melyek nem feltétlenül járnak a valóságban is negatív berögzülésekkel. A döntéshozók és a stratégiát végrehajtók ugyanakkor fokozott óvatossággal és körültekintéssel kell kezeljék ezeknek a beavatkozásoknak a végrehajtását. A könnyebb viszonyítás érdekében az 1. ábra jobb szélső oszlopában az egyes kategóriák átlagait is ismertetjük. A pozitív lock-in hatások többsége a viselkedési kategóriában realizálódott: főleg azon városok esetében láthatunk átlag fölötti értékeket ebben a kategóriában, ahol a részcélok jelentős részét társadalmi vagy gazdasági célként fogalmazták meg.

Debrecen, Nyíregyháza és Szeged esetében jelentős részt képviselnek azok a részcélok, melyek a helyi közösségek fejlesztését, a tudásipar fellendítését, vagy éppen a digitalizáció előretörését helyezték a középpontba. A „Digitális szolgáltatásfejlesztés” részcel a debreceni FVS-ben jó példa lehet a többi város számára is: ebben az esetben a kötött infrastruktúra digitalizációja útján nő a rendszer rugal-

1. ábra: A részcélok megoszlása lock-in kategóriák szerint az elemzett stratégiákban
Share of goals regarding lock-in categories in the analyzed strategies

Forrás: a vizsgált FVS és ITS dokumentumok alapján a szerzők szerkesztése

massága (infrastrukturális lock-in), az intézményi döntéshozatal ideje is lerövidül (intézményi lock-in), valamint a szolgáltatásokat használók is hozzászoknak a rugalmasabb ügyintézéshez (viselkedési lock-in). Nyíregyháza esetében a „Fejlett egészségügyi ellátás feltételeinek erősítése” és ugyanezen rész cél oktatási „váltózat” rendelkezett valamennyi lock-in kategóriában potenciálisan pozitív hosszú távú hatással. Érdekes, egyben bizonyítéka az előbb jelzett stratégiai minőségtől való függetlenségnek a tény, hogy Debrecen FVS-ében – Győr, Kecskemét és Miskolc stratégiáihoz hasonlóan – átlag fölötti arányban találtunk negatív kényszerpálya lehetőségeket. A kecskeméti FVS-ben azonosítottuk a legtöbb negatív lock-in hatást: ezeket a 2. táblázat mutatja be részletesen, melyben szürke szín jelöli a nem releváns, pipa a pozitív és X a potenciális negatív lock-in hatásokat. A kedvezőtlen képnek az a magyarázata, hogy a dokumentumban nagy arányban jelennek meg olyan infrastrukturális rész célok, melyek sok esetben nemcsak infrastrukturális, hanem viselkedési berögzüléseken keresztül is hathatnak. Az értékelési keretrendszer alapján két rész célt is találtunk, melyek potenciális negatív berögzüléssel járhatnak mindhárom lock-in kategóriában. Az első a városképet és az épített környezetet megújító, turisztikailag vonzó város kialakítása. Ebben az esetben az infrastruktúra átalakítása hosszú távon meghatározhatja a városképet, mely nem megfelelő tervezés és kivitelezés esetén – rosszul felmért stakeholder igények mellett – akár évtizedekkel később is komoly fejtörést okozhat. Az intézményi lock-in a turisztikai szektor túlhangsúlyozásán keresztül jelentkezhet, melyhez az önkormányzati bevételek és intézményi háttér nehézkes változtatása is hozzájárul. A viselkedési lock-in hatás paradox módon éppen a turizmus-orient-

tált területek eltérő használatából fakad, mely azon a jelenségen alapul, hogy a turizmusnak kitett területeket a helyi lakosok nem érzik sajátjuknak, valamint a kialakításuk is kapcsolódik az időszakos területhasználathoz. A klímaváltozás oldaláról értékelve tehát a helyi lakosok igényeinek háttérbe szorítása együtt járhat a városi hőszigethatás erősödésével és e hatás berögzülésével, mivel a helyi lakosok visszajelzési gyakorisága csökkenhet a turizmussal érintett területeken. Ugyancsak három negatív lock-in hatás azonosítható a „Lakhatási igények biztosítása, minőségi lakókönyezet kialakítása, a társadalmi integráció, a közösségfejlesztés és népességmegtartás erősítése” rész céljához. Az infrastruktúra-fejlesztés ebben az esetben lakóparkok kialakítását jelentheti, mely az újonnan kialakított burkolt felületeken keresztül akár évtizedeken keresztül csökkentheti a hőkomfortot. Az intézményi háttér és ezzel kapcsolatban az egyes támogatások ugyancsak erősíthetik ezt a jelenséget, illetve a területhasználattal kapcsolatos berögzülések a helyi építési szabályzatban és a területrendezési tervben is hosszú távú kényszerpályákat eredményezhetnek. Végezetül a viselkedési lock-in a lakóparkokhoz kapcsolódó intenzívebb gépkocsihasználattal függhet össze, mely egyaránt kapcsolatba állítható a klímaváltozás mitigációs és adaptációs oldalával.

Ismét megjegyzendő, hogy az azonosított lock-in hatások a legtöbb esetben csak kényszerpálya-lehetőségeket takarnak. Azonban az elemzés mégis hasznos a tervezői gyakorlat ex-post értékelése szempontjából, mivel a hosszú távú fenntarthatósággal szembeni aggályok is kimutathatóvá válnak általa. Az alkalmazott módszertan gyakorlatba ültetése növelheti továbbá az ex-ante célelemzések módszertani megalapozottságát, hiszen még a városfejlesztési dokumentumok elfogadása előtt rávilágít azokra a célokra, illetve kapcsolódó beavatkozásokra, amelyeknél a szokásosnál is nagyobb figyelmet kell fordítani a végrehajtási fázisra.

Farkas és szerzőtársai (2024) nyilvánosan elérhető gazdaság- és társadalomstatistikai adatok, valamint környezeti információk figyelembevételével a magyar és szlovák városok hőhullámokkal szembeni sérülékenységét vizsgálták az érzékenység és az alkalmazkodóképesség dimenziói mentén. A szerzők a magyarországi megyeszékhelyeket is bevonták kutatásukba, így az általunk elemzett településekkel is foglalkoztak. Munkájuk jelenleg a legidősebb a fellelhető hazai szakirodalomban, így megfelelő referenciaanyagnak tartottuk eredményeink diszkussziójához. A következő bekezdésekben ismertetett, lock-in és sérülékenység dimenzióit érintő páros összehasonlítások során a városok sérülékenységére vonatkozó megállapítások Farkas és szerzőtársainak (2024) eredményein alapulnak.

Átlag feletti pozitív lock-in lehetőséggel bír a korábban említett Debrecen, Nyíregyháza és Szeged. Debrecen a 27 magyar és szlovák város között felállított rangsorban az érzékenységi értékek alapján a tizedik, míg alkalmazkodóképesség tekintetében a nyolcadik helyen zárt, tehát megállapítható, hogy viszonylag magas érzékenysége alacsony alkalmazkodóképességgel társul. Ilyen esetekben problémás lehet a sérülékenység kifejezése egyetlen mutatóval, ugyanis az érzékenység és az alkalmazkodóképesség önmagában történő értelmezése éppoly bo-

nyolult, mint az együttes interpretálásuk. A városi fenntarthatóság kihívásaira reflektálva, az utóbbi években egyre gyakoribb az éles határok alkalmazása helyett a települési jellemzők árnyalására törekvő ún. fuzzy módszertan használata, melyre magyar példát is találunk a szakirodalomban (Buzási, Jäger, Hortay 2022). A fuzzy logika segítségével nemcsak egyféle kimenet határozható meg, hanem több lehetséges halmazvariációt kaphatunk eredményként, ami a várostervezési és -fejlesztési célkitűzések megállapítását is segítheti. Farkas és szerzőtársai (2024) e logika alkalmazásával három csoportba (relatív sérülékeny, közepes, relatív reziliens) sorolták a városokat: eredményeik alapján Debrecen a közepes kategóriába került. A város sérülékenységi besorolása ugyanakkor így sem feltétlenül egyértelmű, mely egyben alátámasztja a határok kvantitatív módszereken alapuló megállapításának nehézségeit is.

2. táblázat: A kecskeméti FVS részscéljainak lock-in központú értékelése
Lock-in centered analysis of the urban development goals of Kecskemét

Részcélok	Infrastruktúra lock-in	Intézményi lock-in	Viselkedési lock-in
Városrészek közötti kapcsolatok erősítése, minőségi javítása, a városrészi alközpontok és szolgáltató területek funkcionális fejlesztése.	X	X	✓
Körforgásos gazdaság élénkítése, nyersanyag-, erőforrás- és energiahatékony városüzemeltetés megvalósítása.	X	✓	X
A városképet és az épített környezetet megújító, turisztikailag vonzó város kialakítása.	X	X	X
Fenntartható városi mobilitás erősítése, a közösségi közlekedés, az elektromobilitás és a lágy közlekedési módok előtérbe helyezése.	X	X	✓
A városi intézmény- és ellátóhálózat, valamint humán erőforrásszükséglet-alapú fejlesztése.		✓	✓
Lakhatási igények biztosítása, minőségi lakókörnyezet kialakítása, a társadalmi integráció, a közösségfejlesztés és népességmegtartás erősítése.	X	X	X
A városi köz- és üzleti szolgáltatások fejlesztése, valamint az ezt kiszolgáló infrastruktúra színvonalának javítása, a város térségi szerepköreinek bővítése.		✓	✓
Kulturális, sport- és rekreációs területek fejlesztése, a programkínálat bővítése.	X	X	✓

Részcélok	Infrastruktúra lock-in	Intézményi lock-in	Viselkedési lock-in
Diverzifikált és klímabarát gazdasági szerkezet erősítésének támogatása, városi szintű energiamenedzsment-rendszer kialakítása.			✓
Zöld- és kék infrastruktúra komplex fejlesztése, a fenntartható zöldfelület- és vízgazdálkodás feltételeinek javítása.	X	✓	✓
Környezet-, klímabarát és karbonsemleges város-fejlesztés erősítése.	X	✓	✓
Energiahatékony, megújuló energiahordozókra építő energiaközösségek kialakításának ösztönzése.	✓	X	X
A helyi gazdaság innovációs képességének növelése, minőségi munkahelyteremtés támogatása, a versenyképes termelés feltételeinek biztosítása.		✓	✓
Városi folyamatok nyomon követése, elemzése, értékelése, digitális adattár és monitoring-rendszer kialakítása.		X	✓
A zöld- és digitális átállást szolgáló szervezeti, pénzügyi és infrastrukturális innovációk támogatása.		X	✓

Forrás: a kecskeméti FVS alapján a szerzők szerkesztése

Nyíregyháza esetében bőségesen átlag fölötti pozitív lock-in potenciált azonosítottunk, mellyel párban áll az alacsony hőhullámokkal szembeni érzékenység és a debreceninel némileg magasabb alkalmazkodási képesség. Ebben az esetben a város által meghatározott társadalmi-gazdasági fókuszú részcélok magas aránya – kihasználva a hosszú távon berögzülő pozitív hatásokat a társadalmi és gazdasági alrendszeren belül – hozzájárulhat a klímaváltozás egyes aspektusaival szembeni sérülékenység csökkenéséhez is.

Szeged FVS-ében számos, a helyi társadalomra reflektáló részcélt találhatunk, mely pozitív lock-in hatásokon keresztül ellensúlyozhatja a város jócskán átlag alatti alkalmazkodási képességét a jövőben bekövetkező extrém hőszélsőségek tekintetében. Ez az állítás persze csak akkor válhat tézissé, ha az említett pozitív hatásokat a konkrét városfejlesztési beavatkozások tudatos megvalósítása során meg is tudják valósítani. A legmagasabb negatív lock-in potenciál Kecskemét stratégiája kapcsán jelentkezett, melyet a szlovák és magyar városok rangsorában legalacsonyabb érzékenység és átlaghoz közelítő, attól némileg elmaradó alkalmazkodási képesség egészít ki. Kecskemét alacsony érzékenységét elsősorban gazdasági és társadalmi mutatók alapján állapították meg, tehát kijelenthető, hogy ez a terület – legalábbis közép-európai léptékben – megfelelő állapotban van a városban. Ebben az értelemben jogosnak látszik az FVS infrastruktúra-köz-

pontúsága. Ettől függetlenül a negatív lock-in hatások 40% fölötti lehetősége fokozott figyelmet követel a stratégia végrehajtásáért felelős szereplőktől.

Végezetül, említést kell tenni Győrről, melynek FVS-ében a meghatározott részcélok több mint egyharmadánál fennáll a negatív kényszerpályák lehetősége. Mindemellett Győr átlagos hőhullámokkal szembeni érzékenységgel, viszont jócskán átlag alatti alkalmazkodási képességgel bír. Tehát a környezeti és társadalmi tényezők, az itt jelentkező negatív hosszú távú berögződések kritikus fontosságúak lesznek a jövőre nézve, annak érdekében, hogy megakadályozzák a város alkalmazkodási képességének további csökkenését a regionális klímamodelllek által prognosztizált növekvő számú hőségnappal szemben.

Összefoglalás

Tanulmányunkban a legnépesebb magyarországi városok fenntartható városfejlesztési stratégiáinak lock-in alapú elemzésére tettünk kísérletet. Debrecen, Győr, Kecskemét, Miskolc, Nyíregyháza, Pécs és Szeged FVS-einek rész céljait infrastrukturális, intézményi és viselkedési kényszerpálya szempontból értékeltük, melynek során a hosszú távú berögzülés lehetőségére koncentráltunk. Mivel a tanulmányban alkalmazott lock-in szempontok erősen kötődnek a klímaváltozás hatásaival szembeni fellépés helyi kérdésköréhez, a feltárt kényszerpálya-irányok és a kvantitatív adatokon nyugvó érzékenységi és klímaadaptációs potenciál párhuzamos értelmezése új nézőponttal járulhat hozzá a városkutatásokhoz. A vizsgálat eredményei alapján egyértelművé vált, hogy a hazai nagyvárosok fejlesztési stratégiái jelentős lock-in hatásokkal rendelkeznek, amelyek hosszú távon befolyásolhatják a fenntarthatósági célok elérését.

Megállapítottuk, hogy a jellemzően épített infrastruktúra fejlesztését előtérbe helyező városok stratégiái jóval nagyobb arányban tartalmaznak negatív lock-in lehetőségeket, mint azok, amelyek a helyi társadalomra helyezik a fókuszot. Mindemellett Győr esetében fokozott figyelmet kell fordítani a negatív kényszerpályák lehetőségére, mivel a város jelenleg mérsékelt alkalmazkodási képességgel bír a hőhullámok tekintetében. Fontos hangsúlyozni, hogy írásunk nem az érintett stratégiák minőségére vagy szerkezetére reflektál, hanem a részcélokhoz köthető hosszú távú kényszerpályák esélyeit járja körül. A feltárt kényszerpályák pedig nem csupán akadályokat, hanem lehetőségeket is jelentenek a helyi döntéshozók számára. A városfejlesztési stratégiák kidolgozása során elengedhetetlen az átfogó ex-ante elemzés, amely már a tervezési szakaszban feltárja a potenciális lock-in hatásokat. Az ilyen jellegű vizsgálatok lehetővé teszik a problémás fejlesztési irányok korrigálását még azok megvalósítása előtt. Az infrastruktúra-orientált fejlesztések mellett hangsúlyt kell helyezni az adaptív, társadalmi-gazdasági fókuszú beavatkozásokra is. Nyíregyháza és Szeged remek példát mutatnak abban, hogy miként lehet a közösségi és

innovációs potenciált erősíteni, csökkentve a negatív lock-in kockázatokat. Minde mellett javasolt folyamatosan figyelemmel kísérni és szükség esetén módosítani a stratégiai dokumentumok végrehajtását az új környezeti, gazdasági és társadalmi kihívások tükrében. Végül, erősen ajánlott a stratégiai célok hatékony végrehajtása érdekében növelni a helyi közösségek és szakmai szereplők bevonását, ezáltal csökkentve a negatív viselkedési lock-in hatások kialakulásának és hosszú távú berögzülésének esélyeit.

Köszönetnyilvánítás

Jelen tanulmány az NKFI Alap támogatásával, az OTKA FK_137595 program keretén belül készült.

Irodalom

- Beszedics-Jäger, B. S., Buzási, A. (2024): Evaluating the effectiveness of urban sustainability and climate objectives: a comparative approach. *Discover Sustainability*, 5., 269. <https://doi.org/10.1007/s43621-024-00475-0>
- Buzási, A., Jäger, B. S. (2020): District-scale assessment of urban sustainability. *Sustainable Cities and Society*, 62., 102388. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2020.102388>
- Buzási A., Jäger B. S. (2021): Hazai megyeszékhelyek városi fenntarthatóságának statisztikai alapú elemzése. *Statisztikai Szemle*, 8., 731–758. <https://doi.org/10.20311/stat2021.8.hu0731>
- Buzási, A., Jäger, B. S., Hortay, O. (2022): Mixed approach to assess urban sustainability and resilience – A spatio-temporal perspective. *City and Environment Interactions*, 16., 100088. <https://doi.org/10.1016/j.cacint.2022.100088>
- Cecere, G., Corrocher, N., Gossart, C., Ozman, M. (2014): Lock-in and path dependence: an evolutionary approach to eco-innovations. *Journal of Evolutionary Economics*, 24., 1037–1065. <https://doi.org/10.1007/s00191-014-0381-5>
- Corredor-Ochoa, Á., Antuña-Rozado, C., Fariña-Tojo, J., Rajaniemi, J. (2020): Challenges in assessing urban sustainability. In: Verma, P., Singh, P., Singh, R., Raghubanshi, A.S. (eds.): *Urban Ecology. Emerging Patterns and Social-Ecological Systems*. Elsevier, 355–374. <https://doi.org/10.1016/b978-0-12-820730-7.00019-7>
- Debrecen Megyei Jogú Város Fenntartható Városfejlesztési Stratégiája 2021–2027. https://www.debrecen.hu/assets/media/file/hu/46598/debrecen_megyei_jogu_varos_fenntarthato_varos-fejlesztési_strategiaja_2021-2027strategiai_munkaresz.pdf (Letöltés: 2025. 05. 30.)
- Farkas, R., Csizovszky, A., Beszedics-Jäger, B. S., Buzási, A. (2024): Heatwave vulnerability and climate policy assessment in Central Europe: A comparative study of Hungarian and Slovak cities. *Urban Climate*, 56., 102073. <https://doi.org/10.1016/j.uclim.2024.102073>
- Grafakos, S., Viero, G., Reckien, D., Trigg, K., Viguie, V., Sudmant, A., Graves, C., Foley, A., Heidrich, O., Miralles, J. M., Carter, J., Chang, L. H., Nador, C., Liseri, M., Chelleri, L., Orru, H., Orru, K., Aelenei, R., Bilska, A., Pfeiffer, B., Lepetit, Q., Church, J. M., Landauer, M., Gouldson, A., Dawson, R. (2020): Integration of mitigation and adaptation in urban climate change action plans in Europe: A systematic assessment. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 121., 109623. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2019.109623>
- Győr Megyei Jogú Város Fenntartható Városfejlesztési Stratégia. https://gyms.hu/wp-content/uploads/2023/11/GYOR_FVS.pdf (Letöltés: 2025. 05. 30.)
- Hughes, S. (2015): A meta-analysis of urban climate change adaptation planning in the U.S. *Urban Climate*, 1., 17–29. <https://doi.org/10.1016/j.uclim.2015.06.003>

- Hunter, N. B., North, M. A., Roberts, D. C., Slotow, R. (2020): A systematic map of responses to climate impacts in urban Africa. *Environmental Research Letters*, 10., 103005. <https://doi.org/10.1088/1748-9326/ab9d00>
- Jäger, B. S., Buzási, A. (2023): Adaptation To Climate Change At District Level in the Case of Budapest, Hungary. *Geographia Polonica*, 2., 221–237. <https://doi.org/10.7163/GPol.0252>
- Kecskemét Megyei Jogú Város Fenntartható Városfejlesztési Stratégiája 2021–2027. [https://kecskem.hu/uploaded_files/files/document/2022-11/171-2022_\(VII_28\)_normativ_hatarozat_melleklet_5_KMJV-FVS_1.pdf](https://kecskem.hu/uploaded_files/files/document/2022-11/171-2022_(VII_28)_normativ_hatarozat_melleklet_5_KMJV-FVS_1.pdf) (Letöltés: 2025. 05. 30.)
- Kim, J. S., Jain, S., Lee, J. H., Chen, H., Park, S. Y. (2019): Quantitative vulnerability assessment of water quality to extreme drought in a changing climate. *Ecological Indicators*, 103., 688–697. <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2019.04.052>
- Kohán, Z., Rideg, A., Péti, M., Dobozi, E., Györe, Á. (2011): A klímaváltozás városi és területi sajátosságai – európai körkép. *Területi Statisztika*, 4., 405–429.
- Kythreotis, A. P., Jonas, A. E. G., Howarth, C. (2020): Locating climate adaptation in urban and regional studies. *Regional Studies*, 4., 576–588. <https://doi.org/10.1080/00343404.2019.1678744>
- Lennert J., Koós B., Vasárus G. L. (2024): A magyarországi klímasevíülékenység területi különbségei. *Tér és Társadalom*, 2., 103–129. <https://doi.org/10.17649/TET.38.2.3525>
- Lioubimtseva, E., da Cunha, C. (2020): Local climate change adaptation plans in the US and France: Comparison and lessons learned in 2007–2017. *Urban Climate*, 31., 100577. <https://doi.org/10.1016/j.uclim.2019.100577>
- Miskolc Megyei Jogú Város Fenntartható Városfejlesztési Stratégia 2021–2027. https://www.miskolc.hu/sites/default/files/onkormanyzat/csatolmanyok/2024-11/miskolc_megyei_jogu_varos_fenntarthato_varosfejlesztési_strategia_2021-2027.pdf (Letöltés: 2025. 05. 30.)
- Muth D. (2022): A klímatudatosságot magyarázó elméletek átfogó elemzése: strukturális, intézményi és egyéni megközelítések. *Tér és Társadalom*, 4., 86–107. <https://doi.org/10.17649/tet.36.4.3426>
- Nyíregyháza Megyei Jogú Város Fenntartható Városfejlesztési Stratégia 2021–2027. http://otrs-nyiregyhaza.hu/lib/fooldal/230222_fvs.pdf (Letöltés: 2025. 05.30.)
- Óvári, Á., Kovács, A. D., Farkas, J. Z. (2023): Assessment of local climate strategies in Hungarian cities. *Urban Climate*, 49., 101465. <https://doi.org/10.1016/j.uclim.2023.101465>
- Óvári Á., Farkas J. Z., Kovács A. D. (2024): A klímavédelem realitásai a hazai városokban. *Tér és Társadalom*, 1., 110–128. <https://doi.org/10.17649/tet.38.1.3512>
- Páldy, A., Bobvos, J., Málnási, T. (2018): A klímaváltozás hatása egészségünkre és az egészségügyre Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 9., 1336–1348. <https://doi.org/10.1556/2065.179.2018.9.7>
- Paz, S., Negev, M., Clermont, A., Green, M. S. (2016): Health Aspects of Climate Change in Cities with Mediterranean Climate, and Local Adaptation Plans. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 4., 438. <https://doi.org/10.3390/ijerph13040438>
- Pécs Megyei Jogú Város Fenntartható Városfejlesztési Stratégia 2021–2027. https://pvfzrt.hu/wp-content/uploads/2024/07/FVS_Pecs_240206.pdf (Letöltés: 2025. 05. 30.)
- Pilogallo, A., Pietrapertosa, F., Salvia, M. (2024): Are we going towards an effective integration of air quality and climate planning? A comparative analysis for Italian regions. *Journal of Environmental Management*, 368., 122138. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2024.122138>
- Reckien, D., Salvia, M., Heidrich, O., Church, J. M., Pietrapertosa, F., De Gregorio-Hurtado, S., D'Alonzo, V., Foley, A. et al. (2018): How are cities planning to respond to climate change? Assessment of local climate plans from 885 cities in the EU-28. *Journal of Cleaner Production*, 1., 207–219. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.03.220>
- Reckien, D., Buzási, A., Olazabal, M., Spyridaki, N-A., Eckersley, P., Simoes, S. G., Salvia, M., Pietrapertosa, F., Fokaides, P., Goonesekera, S. M., Tardieu, L., Balzan, M. V., de Boer, C. L., De Gregorio Hurtado, S., Feliu, E., Flamos, A., Foley, A., Geneletti, D., Grafakos, S., Heidrich, O., Ioannou, B., Krook-Riekkola, A., Matosovic, M., Orru, H., Orru, K., Paspaldzhiev, I., Riznar, K., Smigaj, M., Szalmáné Csete, M., Viguié, V., Wejs, A. (2023): Quality of urban climate adaptation plans over time. *npj Urban Sustainability*, 3., 13. <https://doi.org/10.1038/s42949-023-00085-1>

- Ribeiro, P. J. G., Gonçalves, L. A. P. J. (2019). Urban resilience: A conceptual framework. *Sustainable Cities and Society*, 50., 101625. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2019.101625>
- Schaefer, M., Thinh, N. X., Greiving, S. (2020): How Can Climate Resilience Be Measured and Visualized? Assessing a Vague Concept Using GIS-Based Fuzzy Logic. *Sustainability*, 2., 635. <https://doi.org/10.3390/su12020635>
- Seto, K. C., Davis, S. J., Mitchell, R. B., Stokes, E. C., Unruh, G., Ürge-Vorsatz, D. (2016): Carbon Lock-In: Types, Causes, and Policy Implications. *Annual Review of Environment and Resources*, 41., 425–452. <https://doi.org/10.1146/annurev-environ-110615-085934>
- Sharifi, A. (2021a): Co-benefits and synergies between urban climate change mitigation and adaptation measures: A literature review. *Science of The Total Environment*, 1., 141642. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.141642>
- Sharifi, A. (2021b): Urban sustainability assessment: An overview and bibliometric analysis. *Ecological Indicators*, 121., 107102. <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2020.107102>
- Simon, C., Kis, A., Torma, C. Z. (2023): Temperature characteristics over the Carpathian Basin - projected changes of climate indices at regional and local scale based on bias-adjusted CORDEX simulations. *International Journal of Climatology*, 8., 3552–3569. <https://doi.org/10.1002/joc.8045>
- Solecki, W., Seto, K. C., Balk, D., Bigio, A., Boone, C. G., Creutzig, F., Fragkias, M., Lwasa, S. et al. (2015): A conceptual framework for an urban areas typology to integrate climate change mitigation and adaptation. *Urban Climate*, 1., 116–137. <https://doi.org/10.1016/j.uclim.2015.07.001>
- Szeged Megyei Jogú Város Fenntartható Városfejlesztési Stratégiája 2021-2027. https://www.szegedvaros.hu/storage/document/17/default/331/Szeged_MJV_FVS_2021_2027_TOP_Plusz_131_benyujtott_2022febr.pdf (Letöltés: 2025.05.30.)
- Szlávik, J., Csáfor, H., Sebestyén, Sz. T. (2016): Regional level of sustainability - Two hungarian case studies. *Periodica Polytechnica Social and Management Sciences*, 2., 136–148. <https://doi.org/10.3311/PPso.7803>
- Torma, C. Z. (2019): Detailed validation of EURO-CORDEX and Med-CORDEX regional climate model ensembles over the Carpathian Region. *Időjárás*, 2., 217–240. <https://doi.org/10.28974/idojaras.2019.2.6>
- UN (2015): *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. United Nations. <https://www.un.org/sustainabledevelopment/development-agenda/> (Letöltés: 2025. 05. 30.)
- Unruh, G. C. (2000): Understanding carbon lock-in. *Energy Policy*, 12., 817–830. [https://doi.org/10.1016/S0301-4215\(00\)00070-7](https://doi.org/10.1016/S0301-4215(00)00070-7)
- Ürge-Vorsatz, D., Rosenzweig, C., Dawson, R. J., Rodriguez, R. S., Bai, X., Barau, A. S., Seto, K. C., Dhakal, S. (2018): Locking in positive climate responses in cities. *Nature Climate Change*, 8., 174–185. <https://doi.org/10.1038/s41558-018-0100-6>
- Uzzoli A., Szilágyi D., Bán A. (2019): Az éghajlatváltozás egészségkockázatai és népegészségügyi következményei – A hőhullámokkal szembeni sérülékenység területi különbségei Magyarországon. *Területi Statisztika*, 4., 400–425. <https://doi.org/10.15196/TS590403>
- Verma, P., Raghubanshi, A. S. (2018): Urban sustainability indicators: Challenges and opportunities. *Ecological Indicators*, 93., 282–291. <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2018.05.007>
- Wardekker, A. (2021): Contrasting the framing of urban climate resilience. *Sustainable Cities and Society*, 75., 103258. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2021.103258>

„Szemléletváltás történik” – a közösségi kertek szerepe a fenntartható élelmiszerfogyasztásban

“Shaping Attitudes” – the role of community gardens in sustainable food consumption

BUJÁKY ESZTER, CSUTORA MÁRIA

BUJÁKY Eszter: BSc, Budapesti Corvinus Egyetem; 1093 Budapest, Fővám tér 8.; bujakyeszti@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0002-1798-0036>

CSUTORA Mária: egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem; 1093 Budapest, Fővám tér 8.; maria.csutora@uni-corvinus.hu; <https://orcid.org/0000-0002-0749-3923>

KULCSSZAVAK: közösségi kert; élelmiszerfogyasztás; fenntarthatóság; fogyasztói magatartás

ABSZTRAKT: A városi életmód térnyerésével és az egyre növekvő urbanizációval társadalmunk nagy része folyamatosan távolodik a hagyományos élelmiszertermeléstől. Ez különösen igaz a fejlett országokra, ahol a fenntarthatatlan élelmiszerfogyasztási szokások hatalmas környezeti terhelést jelentenek. A városokban rendelkezésre álló kisebb szabad területek egyik hasznosítási lehetősége a közösségi kertek kialakítása. A közösségi kertek lehetőséget biztosítanak a városi lakosság számára az élelmiszertermelésben való részvételre, aktív kikapcsolódásra és közösségépítésre. A részvétel által passzív fogyasztókból ismét aktív részesei lehetnek az élelmiszerrendszereknek, ami a fogyasztói magatartást és szokásokat befolyásolja.

A tanulmány a közösségi kertben való részvétel magatartásformáló és edukációs hatását vizsgálja a fenntartható élelmiszerfogyasztási szokások kialakításában. A kérdőíves felmérés a közösségi kertekbe belépők motivációit valamint szokásainak megváltozását vizsgálta. A kérdőíves felmérésre 105 érvényes válasz érkezett, amelyeket exploratív faktoranalízissel és egyszerű statisztikai módszerekkel dolgoztunk fel.

Az élelmiszerfogyasztási szokások változásában fennálló belső kapcsolatok azonosítására használt faktoranalízis alapján négy magatartástípus változás azonosítható: tudatosabb élelmiszerfogyasztás, helyi termékek preferálása, egészségesebb étkezés és élelmiszerhulladékok újrahasznosítása. A részvételnek köszönhetően a tagok új ismereteket szereznek a zöldségek és gyümölcsök szezonálisáról, jobban megbecsülik a befektetett energiát és a gazdálkodók munkáját. A kerttagság tehát közelebb hozza a városi lakosságot az élelmiszertermeléshez és a természethez, aminek következtében a résztvevők fenntartható fogyasztási szokásokat vesznek fel. A közösségi kertek így fontos szerepet töltenek be a városi térben. Kikapcsolódásra alkalmas helyszínt biztosítanak a lakosoknak, ahol társaságban, egymástól tanulva a természetben tölthetik szabadidejüket.

Az élelmiszertermelésben való részvétel szemléletformáló hatásának köszönhetően a tagok gondolkodásmódja nem csak elméleti szinten változik meg, hanem a gyakorlatban a fogyasztási szokásaik is fenntarthatóbb irányba változnak.

Eszter BUJÁKY: BSc, Corvinus University of Budapest; Fővám tér 8., H-1093 Budapest, Hungary; bujakyeszti@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0002-1798-0036>

Mária CSUTORA: university professor, Corvinus University of Budapest; Fővám tér 8., H-1093 Budapest, Hungary; maria.csutora@uni-corvinus.hu; <https://orcid.org/0000-0002-0749-3923>

KEYWORDS: *community garden; food consumption; sustainability; consumer behavior*

ABSTRACT: As urban lifestyle continues to evolve and urbanization increases, a significant segment of our society is gradually moving away from traditional food production, and becoming passive consumers of food systems, viewing food mostly as commodity. This is particularly true in developed countries, where the resulting unsustainable, carbon-intensive food consumption patterns place a huge burden on the environment. Community gardens offer urban dwellers an opportunity to participate in food production. By participating, they can move from being passive consumers to active participants in food production.

This article examines the behavioral and educational impact of participation in community gardens on the development of sustainable food consumption habits. The research was conducted using a quantitative questionnaire method, contacting all community gardens in Hungary with publicly available contact details, 22 of which agreed to share the questionnaire with their members. Participants compared their consumption habits before and after becoming a member of the community garden on 15 sustainable food consumption habits. In addition, the research explored the motivations for joining the community garden and the new knowledge and attitudes acquired as a result of membership.

The research suggests that community garden participation plays a crucial role in sustainability by encouraging sustainable food consumption habits. Participation in food production not only shapes the mindset of its members on a theoretical level, but also brings about tangible shifts as it changes the members' food consumption habits towards a more sustainable direction, such as separate collection of food waste and composting, and greater awareness of food expiry dates. Four categories of behavior are identified by the factor analysis used to determine the links in food consumption behavior change: conscious food consumption, preference for local products, healthier eating and recycling of food waste. Through participation, members gain new knowledge about the seasonality of fruit and vegetables, a better appreciation of the energy invested and the work of the farmers. Membership of the garden therefore brings urban dwellers closer to food production and nature, and encourages participants to adopt sustainable consumption habits. Community gardens are therefore an important pillar of urban sustainability and play a crucial role in urban spaces. They offer a recreational space where members can gain new knowledge through gardening, encouraging sustainable food consumption habits. Participants also noted that community gardens serve as a gathering place, fostering connections with neighbors and the formation of friendships.

Bevezetés

A közösségi kertek mára hazánk nagyvárosaiban is egyre népszerűbbek. Lehetőséget biztosítanak a városi lakosság számára, hogy az épített környezetből és mindennapi életükből kiszakadva élelmiszertermelési tevékenységet folytassanak családjuk, barátaik körében. A kertekben az élelmiszerek megtermelése természetes körülmények között zajlik, majd azok lokálisan kerülnek el-fogyasztásra.

A közösségi kertek azonban mégsem emiatt kiemelkedően fontosak a városok fenntarthatóságában. A kertben megtermelt élelmiszerek mennyisége kevés, minden esetben csak kiegészíteni, nem helyettesíteni tudja a háztartás számára a kiskereskedelemben megvásárolt gyümölcsöt, zöldséget. A közösségi kertek a fenntartható városok fontos elemét alkotják. Amellett, hogy zöldterületet, kapcsolódásra és fizikai tevékenységre alkalmas helyszínt biztosítanak a környé-

ken élők számára, közösséget építenek és a kertben végzett tevékenység fenntartható fogyasztói szokások kialakítására ösztönözi a résztvevőket.

A természettől való eltávolodás a lakosság ételviszfozgyasztási szokásain mély nyomot hagyott. Ma a fejlett országokban, így hazánkban is a lakosság nagy része számára az ételviszfozgyasztás egy szupermarketben megvásárolt árucikk, melyből bármikor tudunk újat vagy többet venni, ha az elfogy vagy tönkremegy. Nem figyelünk úgy oda az ételviszfozgyaszterekre, mint ahogyan azt korábban tettük, így fenntarthatatlan fogyasztási szokások nyernek teret. A közösségi kertek ezt a folyamatot ellensúlyozhatják, a városi lakosság számára megteremtik az ételviszfozgyasztás-termelésben való részvétel lehetőségét. A kertben való ételviszfozgyasztás-termelésen keresztül a tagok hasonló gondolkodásmódú emberekkel ismerkednek meg, és egy fenntarthatóbb szemléletmódot sajátítanak el, mely hatással van a fogyasztói magatartásukra is.

Irodalmi áttekintés

Fenntartható ételviszfozgyasztási szokások és a belső motiváció szerepe

Az elmúlt évtizedekben számos kutatás született a fenntartható ételviszfozgyasztás témájában. Leitzmann (2003) szerint a fenntartható ételviszfozgyasztásra jellemzők az alábbi jellemzők: túlnyomóan növényi alapú ételviszfozgyasztás, biogazdálkodásból származik, szezonális és lokális termék, alacsony feldolgozottságú, környezetbarát csomagolásban van, méltányos kereskedelemmel jut el a fogyasztóig, és ízletesen van elkészítve. Moomaw et al. (2012) tanulmányában megjelenik az ételviszfozgyasztásbiztonsághoz való hozzájárulás, valamint a természeti és emberi erőforrások optimális felhasználása a biodiverzitás és ökoszisztéma megőrzésének céljából. A fenntartható ételviszfozgyasztási szokások kialakítása azonban nem csak a környezeti szempontok miatt előnyös. Vetőné Mózner (2014) kutatásában az ételviszfozgyasztás környezeti hatásait összekapcsolja az egészségügyi hatásokkal, hiszen a főként nyugati kultúrára jellemző, magas energiatartalmú, állati alapú étrend mindkét említett megközelítésből káros. Az EAT-Lancet Bizottság által kidolgozott Egészséges Bolygó Étrend a fenntarthatóság és az egészség szempontjából is ideális, hiszen biztosítja, hogy a bolygó lakossága megfelelő minőségű és mennyiségű ételviszfozgyasztáshoz jusson hozzá a környezet megővése mellett (Szakály 2024). A fenntartható ételviszfozgyasztási szokások kialakításának a kisebb környezeti terhelés mellett közvetlen jótékony hatása van az egyénre az egészséges táplálkozáson keresztül.

A magyar lakosság jelenlegi ételviszfozgyasztási szokásait tekintve a fenntarthatóbb, egészségesebb étrendre való áttérésnek jelentős pozitív következményei lennének. Szakály (2024) az Egészséges Bolygó Étrendet a KSH egy főre jutó ételviszfozgyasztásiadataival hasonlította össze. Eszerint egy átlagos magyar felnőtt húsfogyasztása

gyasztása az ajánlott mennyiség több mint négyszerese, míg a zöldség- és gyümölcsfogyasztásunkat 67%-kal növelni kellene. Vetőné Mózner és Szűcs (2024) alapján a Magyar Dietetikusok Országos Szövetsége által ajánlott étrend 19%-kal csökkentheti az ételmiszerfogyasztás ökológiai lábnyomát a jelenlegi tényleges magyar fogyasztáshoz képest. Az eredmények alátámasztják, hogy hazánkban fenntarthatatlan és egészségtelen étrend dominál, így egyértelmű, hogy a magyar lakosság ételmiszerfogyasztási szokásainak változására van szükség.

Az utóbbi években ez a változás elindult hazánkban. Kuslits és Kocsis (2019) kutatása szerint a fővárosi vásárlók öt csoportba sorolhatók, közülük kettőre jellemző a fenntartható élelmiszerek iránti érdeklődés, és hajlandók magasabb árat is fizetni érte. A helyi termékekkel a fogyasztók általában a minőséget, a frissességet, és az egészséget azonosítják (Kovács, Balázsné Lendvai és Beke 2022). Bauerné Gáthy, Kovácsné Soltész és Szűcs (2022) tanulmányukban a Debreceni Egyetem hallgatóinak ételmiszervásárlási szokásokat vizsgálták. A hallgatók között a második legnagyobb csoportot a tudatos ételmiszerfogyasztók jelentik, akikre jellemző a tudatosság a fenntarthatóság és az egészség szempontjából. Ezen eredmények azt mutatják, hogy a magyar lakosság egy része fogékony a fenntartható ételmiszerfogyasztási szokások kialakítására, azonban a hazai adatok alapján a folyamat lassan halad.

A fenntartható ételmiszerfogyasztási magatartás kialakulását számos tényező befolyásolja. Eker, Reese és Obersteiner (2019) a szociális normák szerepét említi, míg Schultz (2014) kiemeli, hogy a különböző külső ösztönzők kialakítása bizonyos helyzetekben jól működhet, azonban a fentről lefelé (top-down) módszer nem elegendő a hosszú távú változáshoz. Hoek et al. (2021) munkája alapján a fenntartható fogyasztási szokások kialakításában szerepet játszanak az olyan egyéni tényezők, mint a lehetőség, képesség és motiváció, valamint a család és a tágabb környezet jellemzői. Kim (2017) szerint a fogyasztói magatartás változása leghatékonyabban az egyének oldaláról, belülről fakadó, önkéntes jellegű motivációból eredendően valósulhat meg. Ebben nagy szerepe van a gyermekkori természetközeli élményeknek, a család és barátok hozzáállásának, valamint az oktatásnak (Kollmuss, Agyeman 2002). Az emberek természettel való kapcsolata, valamint az emberek és az ökoszisztéma közötti harmónia kulcsfontosságú a fenntartható ételmiszerfogyasztás szempontjából (Kirby 2008), amely magyarázza az ételmiszertermelésben való részvétel pozitív hatását is.

Az urbanizáció hatása az ételmiszerfogyasztásra

A világon jelenleg zajló gyors urbanizációnak köszönhetően az ételmiszerellátás átalakulóban van. Míg évszázadokon keresztül az emberek alapvetően maguk termelték meg földjükön az általuk később elfogyasztott élelmiszereket, mára társadalmunk nagy része a globális ételmiszerellátási rendszereknek csupán passzív fogyasztójává vált. A városi lakosság egyre jobban elszakad magától az ételmi-

szertermeléstől, az élelmiszerekre leginkább pusztán árucikként tekintenek. Az elidegenedés megváltoztatja a fogyasztók élelmiszerhez való viszonyát, az élelmiszerekkel kapcsolatos tudásuk csökken, ahogyan azok megbecsülése és gazdasági, társadalmi, környezeti értékük valódi ismerete is (Turner 2011; Reisch, Eberle és Lorek 2013).

A globális élelmiszerhálózatokból származó élelmiszerrel szemben az utóbbi időben egyre inkább felértékelődött a helyi élelmiszer, és ennek megfelelően nagy hangsúly helyeződik a rövid ellátási láncokra és az élelmiszerellátás relokalizációjára. Mindez fontos célkitűzéssé vált nemzetközi és európai uniós szinten. Magyarországon Benedek és Balázs (2014) valamint Inzsöl (2021) tanulmányukban az élelmiszer-relokalizációs termelői index (ÉRTI) segítségével vizsgálták a helyi élelmiszertermelés jellegzetességeit, a kistermelői aktivitást és fejlődési potenciálját. Ezen kutatások szerint hazánkban a helyi élelmiszer-mozgalom jelenleg még kezdeti fázisban van, és leginkább hagyományos és termelői piacokon keresztül zajlik, de az aktivitási szint növekedése bizakodásra adhat okot.

Az élelmiszertermeléstől való eltávolodás, valamint az urbanizációval szorosan összefüggő fogyasztói társadalom kialakulása és jólét növekedése miatt a fejlett országokban, így Magyarországon is olyan fogyasztói magatartás uralkodik, mely az élelmiszerrendszerek fenntarthatatlanságához vezet. Teret nyernek olyan növekvő karbonlábnyomú élelmiszerfogyasztási trendek, mint például a szupermarketek dominanciája a kiskereskedelemben, ami együtt jár a szezonális és helyi viszonyok figyelembevételének hiányával és az ellátási láncok megnyúlásával. A húsalapú étrendek elterjedése, különös tekintettel az elfogyasztott vöröshús mennyiségére, és az élelmiszerhulladék mennyiségének növekedése fenntarthatósági szempontból szintén aggodalomra ad okot. Az élelmiszerrendszerek környezeti terhelését a fejlett országokban jóval csökkenteni lehetne, ha ezeket a karbonintenzív fogyasztási mintákat fenntartható szokások váltanák fel (Kim 2017; Mózner, Csutora 2013; Csutora, Vetőné Mózner 2014).

A közösségi kerttség hatásai a résztvevőkre és szerepe a városi térben

A közösségi kertek a városi lakosság számára biztosíthatják az élelmiszertermelésben való részvételt. Kirby (2008) szerint a közösségi kert egy közösség által önkéntesen fenntartott zöldterület, általában városokban, amely lehetőséget biztosít a résztvevők számára élelmiszertermelésre, kertészkedésre, és hozzájárul a közösség építéséhez. Holland (2004) tanulmányában kifejti, hogy a közösségi kertek a fenntarthatóság mindhárom pillérét támogatják. A környezeti fenntarthatóságot az élelmiszertermelés által, a társadalmi fenntarthatóságot a közösségépítésen keresztül, míg a gazdasági fenntarthatóságot a közösségi kertek készségfejlesztési tevékenységei alapján mozdítják előre.

A közösségi kertben való részvétel egyénre és közösségre gyakorolt pozitív hatásait számos szakirodalmi munka vizsgálja. A kertek egyik fontos szerepe a

társadalmi kohézió erősítése, közösségépítés, hiszen a szomszédok és környéken élők között szorosabb kapcsolatok alakulnak ki (Hume et al. 2022; Guitart, Pickering, Bryne 2012). Dolley és Howes (2024), Bende és Nagy (2016) és Gray et al. (2022) eredményei szerint ennek oka, hogy a közösségi kert egy olyan helyszínt jelent, ahol különböző háttérű és korú emberek ismerkedhetnek meg egymással, oszthatják meg tapasztalataikat, így a résztvevők nyitottabbá, elfogadóbbá válnak. A közös érdeklődés összekovácsolja a résztvevőket, akik a közösségi kertnek köszönhetően úgy érzik, tartoznak valahova, ezáltal a kerteknek a társadalmi elszigeteltség csökkentésében is lehet szerepe (Neulinger et al. 2020; Lloyd, Paige 2022). A kertben való részvétel az egyén életére is fontos hatást gyakorol. A résztvevők egészségesebb életmódot követnek, melynek oka a friss, tápláló ételkészítéshez való hozzájárulás, és a kertészkedés, mint szabad levegőn végzett fizikai aktivitás (Lin et al. 2024; Song et al. 2022; Neulinger, Birtalan 2021). Emellett a nyugodt környezet, a természettel való kapcsolódás és a termelés által okozott elégedettség érzése segít csökkenteni a stresszt, szorongást, így a résztvevők mentális egészségének javításához is hozzájárul (Gray et al. 2022). Schmeller (2023) kiemeli, hogy a kert egy rekreációs lehetőséget nyújt, ami során a tagok új készségeket sajátítanak el, és produktívan tölthetik el szabadidejüket.

A szakirodalom alapján a közösségi kert részvétel a fenntarthatóságra és az ételkészítési szokásokra is hatással van. A közösségi kertek növelik a környék biodiverzitását, és fenntartható ételkészítési lehetőséget biztosítanak a városi környezetben. A tagok zöldség- és gyümölcsfogyasztása növekszik (Alaimo et al. 2008), bevásárláskor jobban igyekeznek elkerülni a termékek csomagolásából adódó felesleges műanyagszemét termelését, és nagyobb hangsúlyt fektetnek a környezetvédelmi címkékre is (Kim 2017). Turner (2011) szerint a kertészkedésen keresztül a tagok értékes tudásra tesznek szert a zöldségek és gyümölcsök szezonálisával kapcsolatban, így a vásárlás során nagyobb hangsúlyt fektetnek ennek a figyelembevételére. A közösségi kertben résztvevők változatosabban étkeznek és jobb minőségű ételkészítési foglalkozásokat fogyasztanak (Blair, Giesecke, Sherman 1991). A közösségi kertek esetében fontos a fenntartható ételkészítési foglalkozásra való nevelés, valamint a részvétel a fiatalok egészségtudatos nevelésében is kiemelkedő szereppel bír, hiszen lehetőséget teremt arra, hogy az iskolában megszerzett tudást valódi gyakorlattá alakítsák. A gyermekkorban kialakult fogyasztói szokások hosszú távon befolyásoló tényezők (Heim, Stang, Ireland 2009). Ha már ebben a korban hozzászoknak a gyümölcs- és zöldségfogyasztáshoz, akkor a későbbi életük során is nagyobb valószínűséggel figyelnek oda az egészséges táplálkozásra (Hanbazaza et al. 2015).

A városi térben a közösségi kertek fontos funkciót töltenek be. Üres, kihasználatlan, gyakran elhanyagolt területet produktív térré átalakítva hozzáférhető zöldterületet biztosítanak a városi lakosság számára (Zutter, Stoltz 2023; Stocker, Kate 1998). A kertek így megszépítik környezetüket, egy környék revitalizációjához is hozzájárulhatnak (Bródy, de Wilde 2020; Nyers 2024). Bende (2016) kutatá-

sában a budapesti Leonardo kert esetét vizsgálta. A 8. kerületben, egy korábban elhanyagolt területen alakították ki a kertet, ami megszépítette, biztonságosabbá tette a környéket, a többemeletes lakóházak között szinte a nyugalom szigetét jelentette ez a kis zöldterület. Kordon (2024) és Bársony (2020) szerint a közösségi kertek találkozási pontként tudnak működni a környék lakói számára, a helyi közösségszervezés központi helyszínévé válhatnak. Ez a városokban nagyon fontos, hiszen alapvetően jellemző az elszigeteltség, az emberek gyakran nem ismerik a szomszédjaikat, környéken lakókat, a kert pedig jó lehetőséget biztosít megismerni őket. Ezáltal összetartóbb közösségek alakulnak ki, ami az élet más területeire is kihatással van. A résztvevők érzik a társadalmi támogatást és azt, hogy valahova tartoznak, így életminőségük is javul (Hume et al. 2022). Továbbá a közösségi kertek akár az otthon és a munkahely után egy harmadik tér szerepét vehetik fel, ahol az emberek szabadidejüket töltik, kapcsolódhatnak (Bende 2017; Firth, Maye, Pearson 2011). Ezen a ponton érdemes összevetni a közösségi kertet a városi parkokkal, hiszen azok is a szabadidő eltöltésére biztosítanak helyszínt. A közösségi kertetek alapvetően az aktív részvétel különbözteti meg a városi parkoktól, ahol a lakosság annak csak passzív élvezője. Míg a közösségi kertekhez általában kisebb csoport fér hozzá, a szabadidő eltöltésének egy produktív módjára, a kertészkedésre nyújt lehetőséget, így ebben az értelemben a területnek jobb a kihasználtsága (Milbourne 2021). A közösségi kertek valóban közelebb hozzák a résztvevőket a természethez és a fenntarthatósághoz, és ellenőrizni tudják a városi lakosság eltávolodását a természettől. Az élelmiszertermelésben való aktív tevékenységnek köszönhetően a városi életmódot folytató emberek első kézből tanulják meg, mennyi erőforrást igényel az élelmiszerek megtermelése (Turner 2011; Bendt, Barthel, Colding 2013), a közösségi kerten keresztül a tagok a rendszer passzív fogyasztóiból az élelmiszertermelési folyamatok aktív részeseivé válnak (Bródy, de Wilde 2020; Holland 2004). A közösségi kertek így mind egyéni, mind pedig közösségi szinten segítik a városi lakosság és az élelmiszerrendszerek közötti jelenleg nagy szakadék csökkentését.

Kutatási kérdés

A fenntartható élelmiszerfogyasztás és a közösségi kertek szakirodalma széleskörű, amely bizonyítja a téma relevanciáját, valamint a közösségi kert részvételnek az egyénre és közösségre gyakorolt pozitív hatásait a fenntarthatóság, az egészség és a közösségépítés területén. Az utóbbi években Magyarországon is egyre több kutatás készült a témában. A hazai közösségi kertek vizsgálata többnyire kvalitatív módszertannal történt, és alátámasztják a nemzetközi kutatások eredményeit, különösen az egyén egészségügyi állapotának javulása és a produktív szabadidő eltöltése szempontjából. Jelenleg azonban a fenntartható élelmiszerfogyasztási szokások célzott vizsgálata hiányos a hazai közösségi kertben résztve-

vők körében, így időszerűnek éreztük a téma kvantitatív kutatását. A szakirodalmi elemzés alapján a feltételezésünk, hogy a közösségi kerttagság befolyásolja az ételmszerfogyasztási szokásokat, és az ételmszertermelésben való részvétel által ösztönzi a fenntartható fogyasztási szokások kialakítását. A kutatásunk fő kérdése, hogy Magyarországon a közösségi kertben való részvétel milyen magatartásformáló hatással rendelkezik a fenntartható ételmszerfogyasztási szokások kialakításában, valamint hogy az egyes szokások kialakulása között milyen kapcsolat áll fent.

Adatok és módszertan

Jelen tanulmány a közösségi kertben való részvétel szerepét vizsgálja a fenntartható ételmszerfogyasztási szokások alakításában, kiemelten kezelve a kérdést, hogy a tagság óta miként változtak meg ezek a szokások a résztvevők körében. A kutatás anonim kérdőíves adatgyűjtéssel készült 2023. márciusában. A kutatáshoz kvantitatív megközelítést választottunk, mivel a strukturált adatgyűjtésen keresztül az összefüggéseket statisztikai módszerekkel fel tudtuk tárni. A kutatás során megkerestük az összes olyan Magyarországon működő közösségi kertet, amely elérhetősége nyilvános volt, ez 33 közösségi kertet jelent. Közülük 22 vállalta, hogy a kérdőívet megosztja a tagjaival (függelék). Az elért közösségi kertek többsége Budapesten található.

A kitöltők a kérdőív első részében a kerttagság előtti és az azóta követett fogyasztási szokásaikat hasonlították össze 15 állítás segítségével, majd egy ötfokú Likert-skálán jelölték, hogy a fenntarthatóbb fogyasztási irányba történő változás mennyire jellemző rájuk. A kérdőívben használt 15 állítást a szakirodalomnak megfelelően (Szakály 2024; Hoek et al. 2021; Moomaw et al. 2012) úgy fogalmaztuk meg, hogy a fenntartható ételmszerfogyasztás minél több aspektusát érintse. A beérkezett adatokat az IBM SPSS programmal elemeztük. A vizsgált ételmszerfogyasztási szokások alakulásáról rangkorreláció készült, amely szerint 5%-os szignifikanciaszinten a legtöbb ételmszerfogyasztási szokás változása között legalább közepesenél gyengébb, pozitív kapcsolat tapasztalható. Az egymással korreláló változók közötti összefüggések mélyebb feltárásához faktoranalízist használtunk, mely segítségével megállapítható, hogy a kerttagok esetén milyen mintázatok jelennek meg a fogyasztói magatartásváltozásban. A faktorok számának meghatározása főkomponens módszerrel történt, mivel az egymással korreláló változók a KMO értéke (0,806) és a Bartlett teszt ($p < 0,05$) alapján megfelelőnek bizonyultak annak elvégzésére. A magyarázott teljes variancia táblázat alapján az ételmszerfogyasztási szokások változásának leírására négy faktort érdemes használni, amelyek együttesen a teljes variancia 67,55%-át magyarázzák. A faktorok számának meghatározása után varimax forgatási módszerrel elvégzett faktorrotációval készült el a faktoranalízis végső eredménye (1. táblázat).

1. táblázat: Magyarázott teljes variancia táblázat főkomponens analízissel
Total variance explained by principal component analysis

	Eredeti eloszlás			Faktorkiválasztást követő eloszlás			Rotált eloszlás		
	Saját érték	Variancia (%)	Kumulált (%)	Saját érték	Variancia (%)	Kumulált (%)	Saját érték	Variancia (%)	Kumulált (%)
1	5,712	38,083	38,083	5,712	38,083	38,083	3,414	22,759	22,759
2	1,765	11,766	49,849	1,765	11,766	49,849	2,412	16,082	38,841
3	1,514	10,096	59,945	1,514	10,096	59,945	2,192	14,615	53,456
4	1,141	7,605	67,549	1,141	7,605	67,549	2,114	14,093	67,549
5	0,875	5,834	73,383						
6	0,800	5,333	78,716						
7	0,667	4,447	83,162						
8	0,569	3,792	86,955						
9	0,512	3,412	90,366						
10	0,321	2,139	92,505						
11	0,288	1,919	94,423						
12	0,258	1,722	96,145						
13	0,241	1,609	97,754						
14	0,192	1,282	99,037						
15	0,145	0,963	100,000						

Módszer: Főkomponens analízis

Forrás: a szerzők szerkesztése SPSS programmal

A kutatás fő kérdése mellett a résztvevők motivációját és további tapasztalatait is vizsgáltuk. A motivációra vonatkozó kérdés esetében a válaszadók előre megadott lehetőségek közül tudták kiválasztani a rájuk jellemzőket (akár többet), valamint egyéb választ is megadhattak. Az állítások megfogalmazása Kingsley, Foener és Bailey (2019), valamint van Holstein (2017) munkái alapján történt. Ehhez hasonlóan előre megadott lehetőségek közül választva tudták megosztani a kitöltők, hogy milyen új tapasztalatokra, szemléletmódra tettek szert a kerttag-ság által. A kérdőív végén két opcionális, nyitott kérdéseken keresztül volt lehetőség további élmények és tapasztalatok megosztására.

2. táblázat: A minta megoszlása a fontosabb demográfiai változók szerint
The demographic background of the sample

	A minta megoszlása	
	<i>fő</i>	<i>%</i>
Összes válaszadó	105	100
Nemek szerint		
Nő	81	77,1
Férfi	23	21,9
Egyéb	1	1,0
Életkor szerint		
18-25	2	1,9
26-35	21	20,0
36-45	26	24,8
46-55	28	26,7
56-65	8	7,6
65 év felett	20	19,1
Lakóhely régió szerint		
Közép-Dunántúl	2	1,9
Budapest	81	77,1
Pest	6	5,7
Észak-Magyarország	6	5,7
Észak-Alföld	6	5,7
Dél-Alföld	4	3,8
Legmagasabb iskolai végzettség szerint		
Középfokú végzettség érettségi nélkül	4	3,8
Középfokú végzettség érettségivel	27	25,7
Felsőfokú végzettség főiskolai vagy egyetemi diplomával	74	70,5

Forrás: a szerzők szerkesztése

A felmérésre összesen 105 érvényes válasz érkezett közösségi kerttagoktól. A kitöltők demográfiai hátterét a 2. táblázat mutatja be. A kitöltők 77,1%-a (81 fő) nő, 21,9%-a (23) férfi, emellett egy kitöltés (1%) érkezett az „egyéb” válaszlehetőségre is. Életkor szempontjából a legnagyobb arányban a 46-55 és a 36-45 éves korosztály képviselte magát, ahonnan 28, illetve 26 kitöltés érkezett. Az elért közösségi kertek területi eloszlásának megfelelően a válaszadók 77,1%-a (81 fő) budapesti lakóhellyel rendelkezik, míg a többi kitöltés nagyjából egyenletesen oszlik meg Észak-Magyarország, Észak-Alföld, Dél-Alföld, Közép-Dunántúl és Pest régiói között. A legmagasabb iskolai végzettséget tekintve túlnyomó többségben vannak a felsőfokú végzettséggel rendelkező kitöltők, akik a minta 70,5%-át (74 fő) jelentik, míg a válaszadók 25,7%-a (27 fő) jelölte, hogy a legmagasabb iskolai végzettsége középiskola érettségivel. Az adatok és a feldolgozott szakirodalom alapján (Bende 2016; Bende, Nagy 2016) egy tipikusnak nevezhető magyar közösségi kerttag középkorú budapesti nő, magas képzettséggel.

Eredmények

Fogyasztói magatartásváltozás

A beérkezett válaszok alapján a fogyasztókra általánosságban jellemző a magatartásváltozás. A résztvevők a közösségi kerttagság óta fenntarthatóbb szokásokat követnek, hiszen az állítások túlnyomó részében az „inkább jellemző” és „teljesen jellemző” lehetőséget többen jelölték meg a változás leírására, mint a másik hármat (3. táblázat). Az ételkészítéskor különböző aspektusai nem egyforma módon jelennek meg. Míg a legtöbb állításra igaz, hogy a fogyasztók átlagosan inkább jellemzőnek tartják a magatartásváltozást, pozitív és negatív irányban is két-két eset képez kivételt. A tej- és húsfogyasztási, valamint a biotermékek vásárlási szokásaira nincsen akkora hatással a közösségi kerttagság, mint a többi fenntartható ételkészítési szokás alakítására, hiszen ezen állítások esetében a „semleges” választ jelölték meg a legtöbben, és kiemelkedően sokan jelölték az „egyéltalán nem jellemző” lehetőséget is.

Az ételkészítéshulladékkal kapcsolatban közösségi kerttagság az átlagosnál is pozitívabb hatást mutat, hiszen a válaszadók közül a „külön gyűjtöm az ételkészítéshulladékot” és az „ételkészítéshulladékot hasznosítom” állítások esetében „teljesen jellemző” lehetőséget jelölték legtöbben. Ezek az eredmények egybehangzanak Kordon (2024) tanulmányával, aki szintén kiemelte, hogy az ételkészítéshulladék kezelésére a közösségi kertekben gyakran komposztálási lehetőséget biztosítanak, ami általában a városi lakosoknak egyébként nem áll rendelkezésére, így a résztvevők ezeket a szokásokat hamar elsajátítják. Emellett érdemes kiemelni, hogy a hulladék mennyiségének csökkentése azonban csak kisebb mértékben jellemző a résztvevőkre, pedig alapvetően ez szokott elsődleges célként megjelenni a hulladékkezelés fenntarthatóságának perspektívájában.

3. táblázat: Élelmiszerfogyasztási szokások változása a válaszadókánál
Changes in respondents' food consumption habits

	Válaszok megoszlása (%)				
	Egyáltalán nem jellemző	Kevésbé jellemző	Semleges véleményen vagyok	Inkább jellemző	Teljesen jellemző
Kiegyensúlyozottabb, egészsé- gebb étrendet követek	2,9	6,7	35,2	42,9	12,4
Több zöldséget és gyümölcsöt fogyasztok	1,9	6,7	21,0	48,6	21,9
Kevesebb tejterméket és/vagy húst fogyasztok	21,0	17,1	33,3	15,2	13,3
Jobban odafigyelek, hogy helyi terméket vásárolok	8,6	6,7	33,3	41,0	10,5
Gyakrabban járok piacra, termelői piacra	8,6	20,0	28,6	31,4	11,4
Jobban odafigyelek, hogy szezónális terméket válasszak	1,9	5,7	21,9	58,1	12,4
Több bioterméket vásárolok	23,8	18,1	32,4	21,0	4,8
Kevesebb előre elkészített ételt fogyasztok	9,5	9,5	35,2	23,8	21,9
Többet főzök otthon	6,7	7,6	26,7	29,5	29,5
Tudatosabban megtervezem a be- vásárlást, hogy később kevesebb ételt kelljen kidobni	4,8	1,9	31,4	33,3	28,6
Jobban odafigyelek, hogy az élel- miszereket elfogyasszam, mielőtt tönkremennek	3,8	4,8	18,1	41,0	32,4
Szívesebben elfogyasztom a kevésbé tökéletes külsejű élelmiszereket	6,7	4,8	21,9	46,7	20,0
Kevesebb élelmiszerhulladék keletkezik a háztartásban	5,7	5,7	22,9	39,1	26,7
Külön gyűjtöm az élelmiszerhulla- dékot a kommunális hulladéktól	8,6	8,6	18,1	25,7	39,1
Az élelmiszerhulladékot hasznosít- tom pl. komposztálással	8,6	8,6	17,1	22,9	42,9

Forrás: a szerzők szerkesztése

A közösségi kerttagságnak tehát valóban van magatartásformáló hatása az ételmisszerfogyasztással kapcsolatban. A kutatás bizonyítja, hogy a nemzetközi szakirodalom (Kim 2017; Bródy, de Wilde 2020; Turner 2011) alapján állított feltételezések beigazolódnak a Magyarországon működő közösségi kertek esetében is. A tagok fenntarthatóbb fogyasztási szokásokat alakítanak ki a részvételnek köszönhetően. Az ételmisszertermelésben való részvétel által gyűjtött tapasztalatok pozitív kihatással vannak a magyar városi lakosság fenntartható ételmisszerfogyasztási szokásaira. Annak köszönhetően, hogy a résztvevők megtapasztalják az ételmisszer termelésének folyamatát, több értéket látnak az ételmisszerekben, mely következtében a fogyasztói magatartásuk is átalakul.

A tizenöt vizsgált ételmisszerfogyasztási szokás alakulásáról készített faktoranalízis alapján a résztvevők között négyféle magatartástípus azonosítható (4. táblázat). Az első faktorba tartozó szokások a *tudatos ételmisszerfogyasztással* hozhatók kapcsolatba. A termelési folyamatban való részvételnek köszönhetően az emberek pozitívabban állnak az ételmisszerekhez, kevésbé tekintik azokat pusztán árucikkeknek, helyette tudatosul, hogy ez egy természetes, élő folyamatnak az eredménye. Megtapasztalják a saját munkával megtermelt ételmisszerek fogyasztásának örömét, így többet főznek otthon, tudatosan tervezik a bevásárlást, szezonális termékeket választanak. A második faktor a *helyi termékek* vásárlásával kapcsolatos. A fogyasztók jobban odafigyelnek, hogy helyi terméket vásároljanak, emiatt rendszeresen járnak termelői és helyi piacokra. Ezeken a helyeken gyakran elérhetők biotermékek is. A harmadik faktorba tartozó szokások az *egészségesebb étkezéssel* vannak összefüggésben. A magatartástípust követő emberek legfontosabb szempontja az egészséges életmód kialakítása, étrendjüket ennek megfelelően állítják össze. Odafigyelnek arra, hogy több zöldség és gyümölcs kerüljön az asztalukra, és kevesebb előre elkészített ételt egyenek. A negyedik és egyben utolsó faktorba két *ételmisszerhulladék újrahasznosításával* kapcsolatos fogyasztási szokás került: az ételmisszerhulladék külön gyűjtése a kommunális hulladéktól, valamint annak hasznosítása. A kertek lehetőséget teremtenek a hasznosításra, továbbá az ételmisszertermelés közben a résztvevők megtapasztalják a jótékony hatásokat is, amely motivációs tényezőt jelent az ételmisszerhulladék kezelésével kapcsolatban.

4. táblázat: Rotált komponens mátrix
Rotated component matrix

	<i>Komponens</i>			
	1. <i>főkomponens</i> <i>Tudatos étel- szer-fogyasztás</i>	2. <i>főkomponens</i> <i>Helyi termékek preferálása</i>	3. <i>főkomponens</i> <i>Egészségesebb étkezés</i>	4. <i>főkomponens</i> <i>Élelmiszer-hul- ladék újrahasz- nosítása</i>
Mióta közösségi kertben tevékenyke- dem, jobban odafigyelek, hogy az élelmiszereket elfogyasszam, mielőtt tönkre mennek	0,798	0,113	0,186	0,209
Mióta közösségi kertben tevékenyke- dem, tudatosabban megtervezem a bevásárlást, hogy később kevesebb ételt kelljen kidobni	0,770	0,158	0,254	0,050
Mióta közösségi kertben tevékenyke- dem, szívesebben elfogyasztom a ke- vésbé tökéletes külsejű élelmiszere- ket	0,663	0,066	0,089	0,157
Mióta közösségi kertben tevékenyke- dem, többet főzök otthon	0,657	0,153	0,471	-0,038
Mióta közösségi kertben tevékenyke- dem, kevesebb élelmiszerhulladék keletkezik a háztartásban	0,638	0,235	0,165	0,488
Mióta közösségi kertben tevékenyke- dem, jobban odafigyelek, hogy szezo- nális termékeket válasszak	0,556	0,485	0,102	-0,020
Mióta közösségi kertben tevékenyke- dem, jobban odafigyelek, hogy helyi terméket vásárolok	0,251	0,828	0,171	0,090
Mióta közösségi kertben tevékenyke- dem, gyakrabban járok piacra, ter- melői piacra	0,351	0,750	-0,145	-0,071
Mióta közösségi kertben tevékenyke- dem, több bioterméket vásárlók	-0,053	0,727	0,239	0,208
Mióta közösségi kertben tevékenyke- dem, kiegyensúlyozottabb, egészsé- gebb étrendet követek	0,194	0,128	0,834	0,116

	Komponens			
	1. főkomponens Tudatos étel- szer-fogyasztás	2. főkomponens Helyi termékek preferálása	3. főkomponens Egészségesebb étkezés	4. főkomponens Élelmiszer-hul- ladék újrahasz- nosítása
Mióta közösségi kertben tevékenyke- dem, több zöldséget és gyümölcsöt fogyasztok	0,318	0,025	0,739	0,144
Mióta közösségi kertben tevékenyke- dem, kevesebb előre elkészített ételt fogyasztok	0,484	0,174	0,489	-0,162
Mióta közösségi kertben tevékenyke- dem, kevesebb tejterméket és/vagy húst fogyasztok	0,065	0,466	0,471	0,204
Mióta közösségi kertben tevékenyke- dem, külön gyűjtöm az élelmiszer- hulladékot a kommunális hulladéktól	0,095	0,078	0,109	0,921
Mióta közösségi kertben tevékenyke- dem, az élelmiszerhulladékot hasz- nosítom pl. komposztálással	0,144	0,094	0,063	0,893
Módszer: főkomponens analízis				
Rotáció: Varimax forgatási módszer Kaiser normalizációval. ^a				
a: Rotáció 7 iteráció alatt				

Forrás: a szerzők szerkesztése SPSS programmal

Közösségi kert által kapott tudás és szemléletmód

A közösségi kertben való élelmiszertermelésen keresztül fontos tudást és szemléletmódot sajátítanak el a tagok, melyek elősegítik a magatartásformáló hatást. Az 5. táblázat ismerteti a válaszok megoszlását a szakirodalom (Kim 2017; Lloyd, Paige 2022) alapján előre megadott lehetőségek között. Azok a területek, melyeken a tagok a legnagyobb arányban mutattak fejlődést, az alábbiak voltak: „együttműködés, egymás segítése a feladatok ellátásában” (57,1%) és a „zöldségek és gyümölcsök szezonálisága” (57,1%). A közösség és a csapatmunka nagyon fontos szerepet tölt be a működésben, hiszen a résztvevők valamilyen szinten mindenképpen együtt kell, hogy dolgozzanak a siker és eredményesség érdekében, és sokat tudnak egymástól tanulni. Ezeket az eredményeket Zutter és Stoltz (2023) és Lloyd és Paige (2022) is kiemelik tanulmányukban. Emellett a válaszadók legalább fele jelölte, hogy a részvétel miatt jobban odafigyel a helyi adottságok kihasználására (54,3%), valamint a befektetett munkát és a gazdálkodókat jobban megbecsüli (50%). Ez fontos szemléletmódbeli változás, kifejezetten a vá-

rosi lakosság esetében. A válaszadók közül sokan részletesen leírták, hogy a kertészkedéssel kapcsolatban milyen sok új, gyakorlati tudásra tettek szert. Ilyen a kártevők elleni védekezés, talajjavítás, növénytársítások. Egy válaszadó megosztotta, hogy tapasztalata szerint általában az emberek nagyon tájékozatlanok az élelmiszertermeléssel kapcsolatban, és éppen ezért a gyerekek bevonását is fontosnak tartja a tevékenységekbe. A közösségi kerten keresztül megszerzett tudást a résztvevők tapasztalással sajátítják el, ami jóval hatékonyabban és eredményesebben tud működni a kizárólag elméleti oktatásnál (Lloyd, Paige 2022; Heim, Stang és Ireland 2009).

5. táblázat: „Milyen új tudásra, szemléletre tett szert a közösségi kerttagság által?”
"What new knowledge and attitudes have you gained from being a member of the community garden?"

	Válaszok eloszlása	
	Fő	%
Együttműködés, egymás segítése a feladatok ellátásában	60	57,1%
Zöldségek, gyümölcsök szezonaritása	60	57,1%
Helyi adottságok kihasználása	57	54,3%
Befektetett munka, gazdálkodók megbecsülése	52	49,5%
Élelmiszerek megbecsülése	40	38,1%
Ellenálló fajták használata	37	35,2%

Forrás: a szerzők szerkesztése

Motivációk a közösségi kert részvételben

A közösségi kertben való részvétel motivációjára vonatkozó eredmények tükrözik a szakirodalomban foglaltakat (Kingsley, Foenander, Bailey 2019; van Holstein 2017). A 6. táblázatban látható, hogy a válaszadók milyen arányban jelölték meg motivációs tényezőként az egyes, szakirodalom (Kingsley, Foenander, Bailey 2019; van Holstein 2017) alapján előre megadott lehetőségeket. A válaszadók a „stresszkezelés, kikapcsolódás” (73,3%) és a „frissebb, egészségesebb élelmiszerhez szeretnék jutni” (60,6%) lehetőségeket jelölték meg a legnagyobb arányban. Az eredmények alátámasztják azt, hogy a kertben megtermelt mennyiség a valódi szükséglethez képest kevés, a mennyiség helyett inkább a minőség miatt termelnek. Egy válaszadó ezt így fogalmazta: „ezek kicsi területek, csupán a magunk örömeire termelünk, minimális mértékben járul hozzá az élelmezésünkhöz”. Ezek a megállapítások megegyeznek Song et al. (2022) kutatásának eredményeivel, hogy a kertben megtermelt élelmiszer mennyisége miatt érdemben nem tud hozzájárulni az élelmezésbiztonság javításához. A megkérdezettek szerint a gyakorlatban az a tapasztalat, hogy az élelmiszerek sokszor még többbe is kerülnek így, mint boltban vásárolva. Ez megmagyarázza, hogy a kerttagok közül miért csak kevesen jelölték az élelmiszerek árára vonatkozó motivációs tényezőt (20,6%). A saját magunk által

megtermelt élelmiszerek előnye azonban, hogy fogyasztóként jobban ismerjük a boltban vásárolt, feldolgozott termékekkel szemben, így könnyebb az egészséges étrend követése is (van Holstein 2017).

6. táblázat: Közösségi kert részvétel motivációi
Motivation of community garden participation

	Válaszok eloszlása	
	Fő	%
Stresszkezelés, kikapcsolódás	77	73,3%
Frissebb, egészségesebb élelmiszerhez szeretnék jutni	64	60,6%
Szeretném, ha a családom/én közelebb jutnánk a természethez	51	48,6%
Közösség miatt, kapcsolatok építése	50	47,6%
Korábban is kertészkedtem, itt folytatom	36	34,3%
Olcsóbban szeretnék élelmiszerhez jutni	22	20,6%

Forrás: a szerzők szerkesztése

A résztvevők számára a közösségi kert láthatóan valódi kikapcsolódást nyújt, és a kertészkedésre hobbiként tekintenek. A közösségi kert lehetőséget nyújt a tagoknak, hogy a városi életmód mellett kapcsolódjanak a természethez, és ez is fontos motivációs tényezőként jelenik meg (47,6%).

Továbbá a kertek közösségépítő ereje is vonzó motivációs tényező a résztvevőknek. A résztvevők szeretnék egy közösségnek a tagjai lenni, és kapcsolatokat építeni hasonló gondolkodásmódú emberekkel. Itt érdemes kiemelni, hogy a kutatás során elért közösségi kertek többségében (76,2%) a terület egyéni parcellákra van osztva, amit a tagok önállóan művelhetnek, valamint kisebb, közös gondozású terület is van. Magyarországon a közösségi kertek többségében ilyen működési forma figyelhető meg, ezt Bársony (2020) tanulmánya is alátámasztja. Motivációként tehát megjelenik a közösségépítés, de a valóságban eltérő tapasztalatok vannak az eredményességgel kapcsolatban. Ezt a megállapítást Bende (2017) tanulmánya is igazolja. A negatív tapasztalatokkal kapcsolatban több válasz érkezett arról, hogy a kertben sok a passzív tag, illetve a közösségi szemlélet hiánya gyakran előfordul. Néhány embert csak a saját parcellája érdekli, a közös munkavégzésben inkább kifogásokat keresnek. Egy válaszadó azt nyilatkozta, hogy a kertjükben nem tud igazi közösség kialakulni, melynek a tagok gyors cserélődése az oka. Ezzel szemben több válaszadó pozitívan nyilatkozott a közösségi kertben kialakult társaságról. A kertben egy összetartó közösség formálódik a tagok között, akik egymást segítik, tudásukat megosztják a többiekkel. Többen írták, hogy az emberek odafigyelnek egymásra, barátságok alakulnak ki. A kertekben gyakran rendeznek magas színvonalú közösségi programokat. A beérkezett adatokból látható, hogy az egyes közösségi kertek működése eltérhet egymástól.

Közösségi kert részvétel edukációs oldala

A válaszadók által megosztott további tapasztalatok alapján a közösségi kertek a gyerekek nevelése szempontjából is különösen hasznosak. „A gyerekek megtapasztalhatják, hogyan lesz egy kis magból például retek vagy paradicsom, megtanulnak gondozni, dolgozni és felelősséget vállalni, akár csak egy kis növényért”, írta az egyik megkérdezett. Korábban ez főként a vidéki háztartások esetében természetes volt, azonban mára a városi gyerekek teljesen kimaradhatnak ebből az élményből, mely a későbbi életükben gyakorolt fogyasztási szokásaikat negatívan érinti. A válaszok alapján a gyerekek szeretnek a kertbe járni, megismerkedni a kertészkedéssel és a növénytermesztéssel, és szívesebben esznek olyan zöldséget és gyümölcsöt, amit korábban egyáltalán nem. A kapott eredmények megfelelnek Hanbazaza et al. (2015), megállapításainak, aki felhívja a figyelmet a gyermekkorban szokássá váló zöldség- és gyümölcsfogyasztás fontosságára. A kutatási eredmények alátámasztják azt, hogy minél korábban érdemes bevonni a gyermekeket ilyen jellegű tevékenységbe, és a közösségi kerteket oktatási céllal is lehet alkalmazni. Jelenleg már Magyarországon is vannak ilyen kezdeményezések, ahol óvodákban és iskolákban hoznak létre közösségi kerteket a gyerekek számára. Bársony (2020) tanulmányában említi, hogy az általa vizsgált kertek közül vannak, amiket iskolás és óvodás csoportok látogatnak, így hatással vannak a fiatal generáció környezeti nevelésére.

A kutatás eredményei alapján fontos kihangsúlyozni, hogy a közösségi kertekben való részvétel nem a megtermelt élelmiszer mennyisége miatt kínál fenntarthatóbb alternatívát a jelenlegi gyakorlatoknál. A kertekben megtermelt élelmiszer a válaszadók alapján hasznos, de kis mennyiségű. A közösségi kertek magatartásformáló szerepük miatt kiemelkedő jelentőségűek a fenntarthatóságban, hiszen olyan értékrendet közvetítenek a tagok számára, amely nagy hatással van a fogyasztási szokások kialakításában. Egy résztvevő így fogalmazott: „a parcellák túl kicsik az élelmiszerfogyasztás befolyásolására, inkább az ismeretek bővítésére, a mezőgazdasági munka megbecsülésére és a szabadban történő hasznos időtöltésre vannak hatással. A természet védelmének fontosságára ébresztenek rá. A családok együtt tevékenykednek, a gyerekek megismerik a terményeket, a természet változásait. Szemléletváltás történik.” A közösségi kertek segítenek ellensúlyozni a városi lakosság elidegenedését az élelmiszertermeléstől, amely az egyre gyorsuló urbanizáció miatt komoly fenyegetést jelent a jövőben.

A közösségi kertek szerepe a városi térben

Az eredmények megfelelnek a szakirodalom megállapításainak, és alátámasztják azt, hogy a közösségi kerteknek fontos funkciója van a városi térben. A megkérdezettek közül többen említették, hogy a közösségi kert számukra nagyszerű lehetőség biztosít a természetben való produktív időtöltésre, amire egyébként

saját kert vagy telek híján nem lenne módjuk. Emellett a válaszadók egy része megerősítette azt, hogy a helyi közösség építésére kiválóan alkalmas a közösségi kert, ahogyan azt Kordon (2024) és Bársony (2020) kutatásai is bemutatták. Többen megosztották, hogy a kertben színvonalas közösségi programokat szerveznek, például újrakezdést, szülinapi bulit a gyerekeknek, és igazán jó barátságok alakulnak ki a résztvevők között. Összességében tehát a közösségi kertek egy olyan kapcsolódási lehetőséget nyújtanak a résztvevőknek, ahol a kertészkedésen keresztül új dolgokat tanulhatnak, és fenntartható szemléletmódot sajátíthatnak el, ami a fogyasztási szokásaikat is fenntarthatóbb irányba fordítja. Emellett érdemes kiemelni, hogy a tagok szabadidejüket társaságban töltik, egy közösség tagjaként. A közösségi kertek egy helyszínt teremtenek, ahol az emberek megismerkedhetnek a környéken élőkkel, és barátságok alakulhatnak ki.

Korlátok

A kutatás egyik fő korlátját a „társadalmi kívánatosság” (*social desirability*) jelenti. Ez a jelenség gyakran előfordul a fenntarthatósággal kapcsolatos kutatásokban, hiszen igen nehéz kiküszöbölni. A résztvevők hajlamosak saját tevékenységeiket, fogyasztói szokásaikat fenntarthatóbbnak értékelni, mint valójában. Ennek oka, hogy a kitöltők tisztában vannak azzal, hogy mi a társadalmilag kívánatos viselkedés, így magukat is szívesebben helyezik el ebben a szerepben. Emellett a kutatás témájából és mintájából adódóan felmerülhet a kérdés, hogy közösségi kerttagság és a fenntartható ételmiszerfogyasztási szokások alakulása között valóban ok-okozati, vagy inkább egy korrelációs kapcsolat van. A korrelációs kapcsolat magyarázata az lehet, hogy a közösségi kertben alapvetően olyan emberek vesznek részt, akik fontosnak tartják a környezetvédelmet és a fenntarthatóságot. Jelen kutatás célja a közösségi kerttagság hatásának vizsgálata az ételmiszerfogyasztási szokások alakulásában. Ennek megfelelően a kérdőívben a válaszadókat arra kértük, hogy a tagság előtti és az azóta követett szokásaikat hasonlítsák össze, majd jelöljék, hogy a fenntartható irányba történő változás mennyire jellemző rájuk. Ez alapján feltételezhető, hogy az eredmények valóban ok-okozati kapcsolatot mutatnak, miközben nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy egy alapvetően is fenntartható szokások kialakítására nyitottabb csoportot vizsgáltunk.

Összegzés

A kutatás eredményei alátámasztják azt, hogy a közösségi kertekben való részvétel jelentősége a fenntarthatóságban azért kiemelkedő, mivel az ételmiszertermelésen keresztül motiválja a tagokat a fenntarthatóbb ételmiszerfogyasztási szokások kialakításában. A kerthez való csatlakozás óta a tagok kiegyensúlyozot-

tabb, egészségesebb étrendet követnek, és tudatosabb fogyasztói döntéseket hoznak. Ennek oka az a szemléletváltás, ami az élelmiszertermelési tevékenységekben való részvételnek köszönhetően alakul ki a résztvevőkben. Az ellátási rendszer passzív tagjaiból a termelési folyamat aktív részeseivé válnak. Így meg tapasztalják az élelmiszerek környezeti értékét, és ennek megfelelően fenntarthatóbb fogyasztási szokásokat követnek. Az élelmiszerhulladékkal kapcsolatban kifejezetten nagy változás tapasztalható, hiszen a többség külön gyűjti és hasznosítja azt. Vannak azonban olyan fogyasztási szokások is, melyekre a közösségi kerttagság csak jóval kisebb mértékben tud hatni. Ilyen a biotermékek vásárlása, valamint a tejtermékek és a hús fogyasztása. Ebből arra következtethetünk, hogy napjaink legjellemzőbb élelmiszerfogyasztási trendjeit kevésbé tudja befolyásolni a közösségi kerttagság, de összességében a magatartásformáló hatása jelentős.

A befektetett munka és a gazdálkodók megbecsülése az egyik legfontosabb gondolat, amelyet a közösségi kert átad a tagok számára. Ennek köszönhetően a résztvevők értékrendje megváltozik, és ez kedvező hatással van az élelmiszerfogyasztási szokásokra. A kertben való tevékenységen keresztül a városi lakosság számára is elérhetővé válik az élelmiszertermelés, ami friss, egészséges ételkészítéssel látja el a résztvevőket, és kikapcsolódási lehetőséget biztosít számukra. A kertnek és az élelmiszertermelésnek az edukációs szerepe is lényeges. Fontos, hogy ezt a szemléletmódot és értékrendet a városi gyerekek is minél hamarabb elsajátítsák, hogy később ennek megfelelően cselekedjenek.

A belülről fakadó motiváció kulcsfontosságú a fenntartható fogyasztói szokások kialakításában, amely nélkül nem lehet tartós változást elérni. A tanulmány arra szeretné felhívni a figyelmet, hogy a közösségi kertek milyen meghatározó szerepet játszanak a belső motiváció kialakításában. A közösségi kertben való részvétel igazi hozzáadott értéke a fenntarthatóság szempontjából az, hogy *közelebb hozza a városi lakosságot a valódi élelmiszertermelési folyamatokhoz*. Ennek köszönhetően pedig a tagok élelmiszerfogyasztási szokásai fenntarthatóbb irányba változnak. A számos pozitív hatást látva egyértelmű, hogy a közösségi kertben való részvétel lehetőségét minél több városi lakos számára meg kell teremteni a jövőben, hogy az urbanizációval járó negatív hatásokat ellensúlyozni tudjuk. A jövő fenntartható városainak kialakításában a közösségi kerteknek lényeges szerepe van.

Köszönetnyilvánítás

Jelen kutatás a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-1-I-CORVINUS-75 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a nemzeti kutatási, fejlesztési és innovációs alapról finanszírozott szakmai támogatásával készült.

Irodalom

- Alaimo, K., Packnett, E., Miles, R. A., Kruger, D. J. (2008): Fruit and vegetable intake among urban community gardeners. *Journal of Nutrition Education and Behavior*, 2., 94–101. <https://doi.org/dx6gf7>
- Bársony F. (2020): Városi közösségi kertek Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 1., 140–159. <https://doi.org/pncv>
- Bauerné Gáthy, A., Kovácsné Soltész, A., Szűcs, I. (2022): Sustainable consumption – examining the environmental and health awareness of students at the University of Debrecen. *Cogent Business & Management*, 1. <https://doi.org/pncw>
- Bende Cs. (2016): A közösségi kertek, mint a nagyvárosi dzsentifikációs folyamatok produktumai? A budapesti Leonardo kert esete. *Településföldrajzi Tanulmányok*, 2., 38–52.
- Bende Cs. (2017): Szeged lakótelepeinek közösségfejlesztése közösségi kertekkel. *Településföldrajzi Tanulmányok*, 1., 24–40.
- Bende Cs., Nagy G. (2016): Községi kertek Szegeden – empirikus vizsgálatok és esettanulmányok. *Földrajzi Közlemények*, 1., 55–72.
- Bendt, P., Barthel, S., Colding, J. (2013): Civic greening and environmental learning in public-access community gardens in Berlin. *Landscape and Urban Planning*, 1., 18–30. <https://doi.org/f22vhd>
- Benedek Zs., Balázs B. (2014): Az élelmiszertermelés relokalizációjának térbeli-társadalmi különbségei Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 4., 63–76. <https://doi.org/fr6c>
- Blair, D., Giesecke, C. C., Sherman, S. (1991): A dietary, social and economic evaluation of the Philadelphia urban gardening project. *Journal of Nutrition Education*, 4., 161–167. <https://doi.org/gg2vpv>
- Bródy, L., de Wilde, M. (2020): Cultivating food or cultivating citizens? On the governance and potential of community gardens in Amsterdam. *Local Environment*, 3., 243–257. <https://doi.org/gjmvwq>
- Csutora, M., Vetőné Mózner, Zs. (2014): Consumer income and its relation to sustainable food consumption—obstacle or opportunity? *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 6., 512–518. <https://doi.org/gwhcbz>
- Dolley, J., Howes, M. J. (2024): The role of community gardens in achieving UNSDG 11, Target 7: Safe, inclusive and accessible green and public spaces. *Australian Planner*, 3–4., 1–17. <https://doi.org/pncx>
- Dörnyei K. (2008): Bioélelmiszer fogyasztási szokások: Szegmentálás és a bizalom fontossága. *Marketing & Menedzsment*, 4., 34–42.
- Eker, S., Reese, G., Obersteiner, M. (2019): Modelling the drivers of a widespread shift to sustainable diets. *Nature Sustainability*, 8., 725–735. <https://doi.org/gf5kmm>
- Firth, C., Maye, D., Pearson, D. (2011): Developing “community” in community gardens. *Local Environment*, 6., 555–568. <https://doi.org/b8rd4d>
- Gray, T., Tracey, D., Truong, S., Ward, K. (2022): Community gardens as local learning environments in social housing contexts: participant perceptions of enhanced wellbeing and community connection. *Local Environment*, 5., 570–585. <https://doi.org/gwmzpr>
- Guitart, D., Pickering, C., Bryne, J. (2012): Past results and future directions in urban community gardens research. *Urban Forestry & Urban Greening*, 4., 364–373. <https://doi.org/gf42m6>
- Hanbazaza, M. A., Triador, L., Ball, G. D., Farmer, A., Maximova, K., Alexander First Nation, Willows, N. D. (2015): The impact of school gardening on Cree children's knowledge and attitudes toward vegetables and fruit. *Canadian Journal of Dietetic Practice and Research*, 3., 133–139. <https://doi.org/f7nztq>
- Heim, S., Stang, J., Ireland, M. (2009): A garden pilot project enhances fruit and vegetable consumption among children. *Journal of the American Dietetic Association*, 7., 1220–1226. <https://doi.org/dtgcd5>
- Hoek, A. C., Malekpour, S., Raven, R., Court, E., Bryne, E. (2021): Towards environmentally sustainable food systems: Decision-making factors in sustainable food production and consumption. *Sustainable Production and Consumption*, 26., 610–626. <https://doi.org/gpc8qd>

- Holland, L. (2004): Diversity and connections in community gardens: A contribution to local sustainability. *Local Environment*, 3., 285–305. <https://doi.org/c23cpq>
- Hume, C., Grieger, J. A., Kalamkarian, A., D'Onise, K., Smithers, L. G. (2022): Community gardens and their effects on diet, health, psychosocial and community outcomes: A systematic review. *BMC Public Health*, 1., 1247. <https://doi.org/pncz>
- Inzsöl R. (2021): Az élelmiszertermelés relokalizációjának térbeli különbségei és változásuk Magyarországon a XXI. század elején. *Tér és Társadalom*, 1., 54–71. <https://doi.org/pnc2>
- Kim, J. (2017): Fostering behaviour change to encourage low-carbon food consumption through community gardens. *International Journal of Urban Sciences*, 3., 364–384. <https://doi.org/gg2qdd>
- Kingsley, J., Foenander, E., Bailey, A. (2019): 'You feel like you're part of something bigger': Exploring motivations for community garden participation in Melbourne, Australia. *BMC Public Health*, 1., 1–12. <https://doi.org/gg2qdf>
- Kirby, E. (2008): Seeing green. In: Kirby, E., Peters, E. (eds.): *Community gardening*. Brooklyn Botanic Garden, 6–18.
- Kollmuss, A., Agyeman, J. (2002): Mind the gap: Why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior? *Environmental Education Research*, 3., 239–260. <https://doi.org/ftq7c4>
- Kordon, S. (2024): Cultivating benefits: A review of the types of community gardens enhancing urban life. In Gül, A.D. (eds): *Climate Change, Carbon Management and Green Space Systems in Architectural Sciences*. IKSAD, 340–369.
- Kovács, I., Balázsne Lendvai, M., Beke, J. (2022): The importance of food attributes and motivational factors for purchasing local food products: Segmentation of young local food consumers in Hungary. *Sustainability*, 6., 3224. <https://doi.org/gv6pt3https://kozosssegikertek.hu/> (Letöltés: 2025.01.10.)
- Kuslits B., Kocsis T. (2019): Visszatérés a piachoz. A fenntartható élelmiszerfogyasztás Budapesten. *Magyar Tudomány*, 6., 884–893. <https://doi.org/gf3kmt>
- Leitzmann, C. (2003): Nutrition ecology: The contribution of vegetarian diets. *The American Journal of Clinical Nutrition*, 3., 657S–659S. <https://doi.org/gnj2zz>
- Lin, B. B., Bichier, P., Liere, H., Egerer, M., Philpott, S. M., Jha, S. (2024): Community gardens support high levels of food production, but benefit distribution is uneven across the gardener community. *Sustainability Science*, 6., 2013–2026. <https://doi.org/pnc4>
- Lloyd, D., Paige, K. (2022): Learning science locally: Community gardens and our future. *Frontiers in Education*, 850016. <https://doi.org/pnc5>
- Milbourne, P. (2021): Growing public spaces in the city: Community gardening and the making of new urban environments of publicness. *Urban Studies*, 14., 2901–2919. <https://doi.org/gnxwcm>
- Moomaw, W., Griffin, T., Kurczak, K., Lomax, J. (2012): *The CRITICAL ROLE of Global Food Consumption Patterns in Achieving Sustainable Food Systems and Food for All: A UNEP Discussion Paper*. United Nations Environment Programme, Division of Technology, Industry and Economics, Paris
- Móznér, Zs. V., Csutora, M. (2013): Designing lifestyle-specific food policies based on nutritional requirements and ecological footprints. *Sustainability: Science, Practice and Policy*, 2., 48–59. <https://doi.org/pnc6>
- Neulinger Á., Birtalan I. L. (2021): Élelmiszer-igazságosság, avagy hogyan lehet igazságos az élelmiszerrendszer a termelőtől a fogyasztó asztaláig? *Szociológiai Szemle*, 2., 85–107. <https://doi.org/pnc7>
- Neulinger Á., Bársony F., Gjorevska N., Lazányi O., Pataki G., Takács S., Török A. (2020): Fogyasztói jóllét a hazai alternatív élelmiszerellátási hálózatokban. *Marketing & Menedzsment, Különszám* 3., 55–64. <https://doi.org/pnc8>
- Nyers S. (2024): BBM Kertek: Egy társadalmi szervezet szociális kert kísérletének tapasztalatai. *Szociális Szemle*, 1., 65–73. <https://doi.org/pnc9>
- Reisch, L., Eberle, U., Lorek, S. (2013): Sustainable food consumption: An overview of contemporary issues and policies. *Sustainability: Science, Practice and Policy*, 2., 7–25. <https://doi.org/gdzrm>
- Schmeller D. (2023): Élmények a zöldfelületeken: A megélt tér különbségei Stockholmban. *Területi Statisztika*, 2., 234–266. <https://doi.org/pndb>

- Schultz, W. P. (2014): Strategies for promoting proenvironmental behavior. *European Psychologist*, 2., 107–117. <https://doi.org/f54wrh>
- Song, S., Lim, S. M., Richards, D. R., Tan, H. T. (2022): Utilization of the food provisioning service of urban community gardens: Current status, contributors and their social acceptance in Singapore. *Sustainable Cities and Society*, 7., 103368. <https://doi.org/pndc>
- Stocker, L., Kate, B. (1998): The significance and praxis of community-based sustainability projects: Community gardens in western Australia. *Local Environment*, 2., 179–189. <https://doi.org/fccgtd>
- Szakály, Z. (2024): A fenntartható élelmiszer-fogyasztás összefüggései. *Táplálkozásmarketing*, 1., 3–22. <https://doi.org/pnnd>
- Turner, B. (2011): Embodied connections: sustainability, food systems and community gardens. *Local Environment*, 6, 509–522. <https://doi.org/b7rkrh>
- van Holstein, E. (2017): Relating to nature, food and community in community gardens. *Local Environment*, 10., 1159–1173. <https://doi.org/gfvs47>
- Vetőné Mózner Zs (2014): A fenntartható élelmiszerfogyasztás lehetőségei. *Magyar Tudomány*, 6., 730–739.
- Vetőné Mózner Zs, Szűcs Zs. (2024): Táplálkozás a fenntarthatóság jegyében. A hazai élelmiszer-fogyasztás ökológiai lábnyoma: Realitás és ajánlás. *Magyar Tudomány*, 10., 1349–1359. <https://doi.org/pndg>
- Zutter, C., Stoltz, A. (2023): Community gardens and urban agriculture: Healthy environment/healthy citizens. *International Journal of Mental Health Nursing*, 6., 1452–1461. <https://doi.org/gsdjcp>

Függelék

A kutatásban során a 7. táblázatban szereplő közösségi kertek vállalták, hogy a kérdőívet megosztják tagjaikkal.

7. táblázat: A kérdőív megosztásához hozzájáruló közösségi kertek listája
List of community gardens willing to share the questionnaire with participants

Közösségi kert	Elhelyezkedés	Alapítás éve	Megművelt terület (m ²)
Albertfalvai Közösségi Kert	Budapest, XI. kerület	2015	250
Avasi Paradicsom Közösségi Kert	Miskolc	2017	252
Dorottya Kert	Budapest, XXII. kerület	2017	2 000
Első Egri Közösségi Kert	Eger	2013	2 500
Első Kis-Pesti Kert	Budapest, XIX. kerület	2012	640
Fraknő Közösségi Kert	Budapest, XI. kerület	2018	260
Hengermalom Közösségi Kert	Budapest, XI. kerület	2017	250
Ibis Healing Garden	Budapest, IX. kerület	2018	130
Kelenkert	Budapest, XI. kerület	2013	400
Kisdiófa Közösségi Kert	Budapest, VII. kerület	2016	450
Őrmezei Közösségi Kert	Budapest, XI. kerület	2013	300
Parti Kert	Budapest, XXII. kerület	2013	1 000
Pompás Kert	Pomáz	2021	250
Rózsa Közösségi Kert	Budapest, VI. kerület	2021	300
Saskert	Budapest, XI. kerület	2014	400
Széchenyiváros Közösségi Kert	Kecskemét	2018	800
Tolnai Közösségi Kert	Budapest, VIII. kerület	2014	40,5
Vackor Közösségi Kert	Békéscsaba	2019	803
Vénkerti Közösségi Kert	Debrecen	2020	130
Zápor Kert	Budapest, III. kerület	2016	184
Zöldpalota	Budapest, XV. kerület	2015	n/a
Zugkert	Budapest, XIV. kerület	2014	800

Forrás: kozossegitertek.hu alapján a szerzők szerkesztése

TÉNYKÉP / REPORTS

Térségi együttműködést erősítő szervezeti identitás egy győri technikum életében

Organisational identity strengthening regional cooperation in the life of a technical college in Győr

HATOS HAJNALKA

HATOS Hajnalka: doktorandusz/PhD hallgató, Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola; 9026 Győr, Egyetem tér 1.; hajnalka.hatos@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0004-8522-3613>

KULCSSZAVAK: szakképzés; duális képzés; szervezeti identitás; térségi együttműködés; ágazati képzőközpont

ABSZTRAKT: A tanulmány a duális formában megvalósuló szakképzés speciális formáját, egy ágazati képzőközpont, három vállalat és egy technikum együttműködését mutatja be, különös tekintettel a térségi együttműködést erősítő tényezőkre, a kapcsolódási pontokra, valamint a szervezeti identitásra. A tanulmány célja, hogy bemutassa a tudást közösen közvetítő szervezetek együttműködését a szervezeti identitás elemeinek vizsgálatán keresztül. Az elméleti áttekintést követően a vizsgált szervezetek bemutatása, a kutatás során tett megállapítások és következtetések olvashatók. A kutatás során dokumentumelemzést, valamint interjúkat alkalmaztunk, e módszerek segítségével tárjuk fel az együttműködő szervezetek szabályozását, a közös célokat, feladatokat, értékeket és a kommunikációs formákat.

Az eredmények azt mutatják, hogy a kapcsolódási pontok egyben a szervezeti identitás alapjai is, amelyek azonosak az oktatásban résztvevők között: a vállalati/szervezeti küldetés, a filozófia, a piaci stratégia, a kultúra, a design, a viselkedés, a kommunikáció. Az egyes gazdasági szereplőknek és a technikumnak e területek mentén kell kialakítaniuk az együttműködés alapjául szolgáló közös szervezeti identitást. A feladat adott: a közös értékrend, a tiszta kommunikáció és a közös cél megfogalmazása. A térség gazdasági eredményességéhez, hatékonyságához az oktatáson, a duális képzésen keresztül vezet az út, és a munkavállalók képzése közös cél. A hatékonysághoz, az eredményességhez elengedhetetlen a közös gondolkodáson, a közös értékrenden alapuló együttműködés, a vezetők személyisége és motivációja, valamint a tiszta kommunikáció.

Hajnalka HATOS: PhD student, Doctoral School of Regional and Economic Sciences Széchenyi István University; Egyetem tér 1., H-9026 Győr, Hungary; hajnalka.hatos@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0004-8522-3613>

KEYWORDS: vocational training; dual training; organisational identity; regional cooperation; sectoral training centre

ABSTRACT: The study presents a special form of dual vocational training, the cooperation between a sectoral training centre, three other companies and a technical college, with special emphasis on

the factors that strengthen the regional cooperation, the interfaces and the forms of organisational identity. The purpose of the study is to present the cooperation of organizations sharing knowledge, through the examination of the elements of organizational identity. Following the theoretical overview, the presentation of the organisations under study, the findings and conclusions of the research are presented. The methods used in the research were document analysis, survey and interview, through which the regulation of the cooperating organisations, common goals, tasks, values and forms of communication are explored. The results show that the connection points are also the manifestations of the organizational identity, which are same among the participants in the study: corporate/organizational mission, philosophy and market strategy, culture, design, behaviour, and communication.

It is along these lines that the individual economic actors and the school must develop a common organisational identity on which to base their cooperation. The task is given, and a shared set of values, clear communication and a common purpose will help to achieve it. The way to economic efficiency and effectiveness of the region is through education and dual training. The training of the employees is a common goal. Cooperation based on shared thinking, shared values, the personality and motivation of the leader and clear communication are essential for efficiency and effectiveness.

Bevezetés

A regionális identitás és a szakképzés kapcsolati, kommunikációs hálózatának vizsgálata közötti összefüggés a közösen gondolkodó, közösen tudást közvetítő, egységes értékek mentén működő szervezeteken alapul. A tudásáramlás kölcsönös, minden együttműködő fél – egyetem, iskola, duális képzésben résztvevő szervezet – biztosít valamilyen tudáselemet a másik számára, a közös gondolkodás a közös munka és az innováció alapja. A tanulmány a gazdaságfejlesztés, a területi tervezés és kormányzás sajátos részeként, a szakképzésen belül a duális képzésben lévő együttműködés egyik létező formáját, annak szervezeti identitását mutatja be.

A 2019. évi szakképzési törvényben – a Szakképzés 4.0 stratégiában megfogalmazott célok elérése érdekében – egy új lehetőség, szervezeti keret jelenik meg a szakmai oktatás iskolán kívüli megvalósítására. A szakképzési törvény alapján a tanuló szakirányú oktatásban szakképző intézményben vagy szakképzési munkaszerződéssel duális képzőhelyen vehet részt. A duális képzőhelyi követelményeknek való együttes megfelelés érdekében gazdálkodó szervezet és szakképzési centrum nonprofit gazdasági társaságot hozhat létre, mely ágazati képzőközpontként (ÁKK) működhet. A mai szolgáltatás-, illetve tudásalapú gazdaságban egy térség fejlődése a humán tőke színvonalától függ, ami a figyelmet az oktatásra irányítja (Lengyel 2023, 52.). A győri térségben az egyetem biztosítja a tudástőkét, a meghatározó vállalatok termelő, szolgáltató, munkaadói feladataik mellett pedig bekapcsolódnak a duális képzésbe is. A középfokú oktatásban a képzési kínálat kialakításához hozzájárulnak azzal, hogy a szükséges munkaerő-utánpótlás biztosítása érdekében megfogalmazzák munkaerőpiaci igényeiket. Térségünk sajátossága ugyanis, hogy a szakképzett munkaerő gyakran a szom-

szédes országokban keres munkát. A középfokú oktatás jellegzetesége, hogy a diákok döntő többsége vidékről bejáróként közeli nagyvárosban tanul szakmát. A szakirányú oktatás gyakorlati képzőhelyen való teljesítése többnyire ugyancsak az iskola székhelyén lévő gazdasági szereplőknél lehetséges, ezért fontos lenne a nagyvárostól távolabb eső vállalkozások becsatornázása is a képzési rendszerbe. Lengyel Imre ugyan a felsőoktatási rendszerről fogalmazott úgy, hogy a „fortélyos félelem” igazgatja a jogszabályi rögtönzések és a forráshiány mellett, hiszen még saját minisztériuma sincs, csak helyettes államtitkársága, de mindez a szakképzésre is érvényes (Lengyel 2023, 70.).

Egy technikum és duális partnerei együttműködésének vizsgálata során a következő kérdések merülnek fel:

- A duális képzésre irányuló együttműködés során a szervezeti identitás milyen részletei hangsúlyosak?
- Vannak-e a gazdasági élet – vagyis a duális képzők – és az oktatás szereplői között a szervezeti identitás területén kapcsolódási pontok?
- Milyen megjelenési formái vannak a szervezeti identitásnak az említett szereplők közti együttműködésben?

A tanulmányban rövid fogalmi, elméleti áttekintés után a szakképzés szereplőinek meghatározó szervezeti identitáselemeit mutatjuk be.

Fogalmi, elméleti áttekintés

Duális képzőhely a szakképzésről szóló törvény 82. § szerint a területileg illetékes gazdasági kamara által a szakirányú oktatásban való részvétel céljából a duális képzőhelyek nyilvántartásába felvett képzőközpont vagy – a szakképző intézmény kivételével – más gazdálkodó szervezet, melynél a szakirányú oktatás megszervezésének feltételei biztosítottak. Vagyis a duális képzőhely a Kormány rendeletében meghatározott végzettséggel és szakképesítéssel vagy szakképzettséggel és gyakorlattal rendelkező személyt foglalkoztat, és rendelkezik az oktatáshoz szükséges eszközzel, felszereléssel.

A duális képzés előnye, hogy a diákok tanulmányaik folytatása közben bekeverülnek a munkaerőpiacra, megtapasztalhatják, milyen a munkavállalói lét. A tananyagtartalom elsajátítása mellett vállalati környezetben vesznek részt projekteken, munkabért kapnak, részesülnek béren kívüli juttatásban, esetleg ösztönzési prémiumban. A tanulók elsődlegesen az őket megillető juttatásokért választják ezt a képzési formát, de azt is tudják, hogy nagy előny lesz számukra a végzettségük megszerzésekor rendelkezésre álló releváns munkaerőpiaci tapasztalatuk. A nekik kínált munkaszerződés is vonzó, a továbbtanulási lehetőség kiváló alternatívája. Az utóbbi nyolc évben a régió villamosipari vállalatai a vizsgált technikum minden végzős diákjának felkínáltak legalább egy munkaszerződést, vagyis a duális képzésben, vállalati környezetben résztvevő diákok a végzettség

megszerzésekor munkaszerződési ajánlatot kapnak az őket alkalmazó gazdálkodó szervezettől. Az ágazati képzőközpontnál tanuló diákok közül a legjobbak az alapító cégektől, illetve a közreműködői program keretében a szakképzést segítő vállalkozásoktól kaphatnak állásajánlatot. A térségi együttműködés alapja a képzett munkaerőutánpótlás biztosítása, vagyis a duális képzés kimeneteként keletkező szakképzett, pályakezdő, és emellett gyakorlattal, helyismerettel rendelkező munkavállaló. Az iskola a duális képzés szervezésekor – a képzési követelményeknek való megfelelés jegyében – a jelentkező vállalatokkal közösen alakította ki képzési programját, melyben az elsajátítandó ismeretek mellett a számonkérés és értékelés módjait, az oktatás során alkalmazott módszereket, a megvalósítandó projekteket is meg kellett határozni.

A duális képzés során nehézséget jelent az azonos szakmában képző gazdálkodó szervezetek közötti hatékony együttműködés kialakítása, az összhang megteremtése. A munka világát jól szemlélteti, hogy a jogszabály alapján a diákok az őket megillető szabadságot elsősorban a tanítási év szüneteiben tudják kivenni, az iskolai és munkahelyi elfoglaltságokról távolmaradásuk csak szabadság vagy betegség esetén lehetséges. Kihívást jelent a duális képzésben tanuló diákok számára az eltérő időbeosztás összehangolása iskola és munkahely között. Emellett nehézséget jelentenek számukra az oktatás során alkalmazott módszerek, az értékelési megoldások, valamint a munkakörnyezet különbségei a technikai és a vállalati környezetben. Az eltérések összehangolása egyelőre a jövő feladata.

Az ÁKK olyan nonprofit gazdasági társaság, amely a duális képzőhelyi követelményeknek való együttes megfelelés érdekében történő együttműködés megvalósítását célozza. A nonprofit jelleg a Ctv. 9/F. § (2) bekezdése alapján a gazdasági társaságot akkor illeti meg, és azt a cégnevében is csak akkor tüntetheti fel, ha létesítő okirata tartalmazza, hogy a tevékenységből származó nyereség a tagok között nem osztható fel, hanem az a gazdasági társaság vagyonát gyarapítja. A nonprofit gazdasági társaságként való működés célja, hogy erősítse a tagok közötti együttműködést és biztosítsa a nyereség felhasználását a duális képzőhelyi feladatok ellátásában. A szakképzési törvény 81. §-a az Ágazati Képzőközpont létesítésével összefüggésben meghatározza az alapító tagok körét: legalább négy mikro- vagy kisvállalkozás, legalább két középvállalkozás vagy gazdálkodó szervezet, valamint a szakképzési centrum legfeljebb 60%-os tulajdoni hányaddal. A vállalatnagyságot a KKV tv. alapján kell megállapítani. Az Ágazati Képzőközpont tagjai bevételeinek – a szakképzési centrum kivételével (ami eleve központi támogatásként vagy költségvetési támogatásként biztosított költségvetési előirányzatokból gazdálkodik) – legfeljebb 20%-a származhat a központi költségvetés terhére közvetlenül nyújtott támogatásból (Kaibás 2022, 136-137.).

„A szervezeti identitás a szervezeten belüli olyan stratégiai irányítást, cselekvési tervet, majd intézkedések összességét jelenti, amely a cég image-ának alakítását, építését célozza” (Dörnyei, Bauer 2014, 4.).

„Balmer és Soenen (1999) alapján az identitás lehet egy vállalati/intézményi filozófia, amit a vállalat a magáénak tekint. Amennyiben üzleti filozófiaként definiáljuk, annak részeit is ismerni kell. A szerzők szerint az identitásnak lelke (soul) van, ami a szervezeten belüli szubjektív elemeket jelenti, mint például az egyének által vallott értékek. Emellett értelme (mind) is van, ami az egységes döntés által meghatározott elemeket foglalja magába, mint például a víziót, stratégiát. Végül a hangja (voice) az, amit kifelé és befelé kommunikál a vállalat” (Dörnyei, Bauer 2014, 5.).

Abratt (1989) szervezeti identitással foglalkozó modellje a vállalati személyiség és identitás elkülönítésén alapszik. A vállalati személyiség részelemei a vállalati filozófia, misszió, stratégia, ezek alapján lehet a vállalat identitását megalkotni (Dörnyei, Bauer 2014). Abratt szerint „a vállalati image kezelési folyamat három része a vállalati személyiség, a vállalati identitás és a vállalati image. A vállalati személyiségen egyrészt azt értjük, hogy mi a vállalat, mit képvisel, majd a stratégiai terv megfogalmazását, esetleg újra fogalmazását és végrehajtását, illetve a vállalati küldetést, vállalati filozófiát. A vállalati identitáson a kommunikációs célok kidolgozását értjük, amelyek az általános üzleti céloknak egy részalmazát képezik. A kommunikációs filozófia akkor alakul ki, amikor olyan kérdésekkel foglalkoznak, mint például, hogy mit mondjunk, mennyit mondjunk, kinek mondjuk stb. Az "irányítási rendszer" fogalmát úgy határozzák meg, mint a tevékenységek olyan meghatározott sorozatát, amelyek a szervezeti élet valamely meghatározott szempontjának irányítására tesznek kísérletet. Ezek közé tartozik többek között a képzés, a teljesítményértékelés, a problémakezelés, a minőségellenőrzés, a munkatügyi kapcsolatok, a politikaalkotás, a személyazonossági programok, az a folyamat, amelynek során adatokat gyűjtenek és elemeznek a stratégiai tervezési folyamatban való felhasználás céljából. Fontos, hogy a hivatalos és informális, fizikai és viselkedéses vállalati kommunikáció az uralkodó vállalati filozófia alapján történjen. A vállalati arculat menedzselése szempontjából számos más, alapvető fontosságú tevékenység is létezik, többek között az arculatkutatás, a környezetvizsgálat és a társadalmi-politikai megfigyelés, a médiakapcsolatok, az éves jelentés elkészítése és a vállalati reklámok” (Abratt 1989, 73.).

Mosolygó-Kiss Ágnes és Csákné Filep Judit családi vállalkozások identitását vizsgálták, és a családiasság fogalmából kiindulva azt javasolják, hogy a családi vállalati márkára a családi vállalkozás egyedülálló belső sajátosságaként, erőforrásaként tekintsünk. A családi vállalati márka egyedi és megismételhetetlen, nem vagy nehezen másolható. A kutatók rámutatnak arra, hogy a családi vállalati márka pozitívan hat a márkázáshoz kapcsolható magatartási és érintetti kimenetekre, azok pedig a vállalati teljesítményre (Mosolygó-Kiss, Csákné Filep 2021, 9.).

A Zellweger és munkatársai által is azonosított identitáshoz kapcsolódó (büszkeség, azonosulás) motívumokat Astrachan és Botero (2018) az elvárásokhoz kapcsolódó (reputációs előnyök, érintettek jóindulata, pozitív megkülönböztetés a

piacon) tényezőkkel egészítették ki, amelyek pozitívan befolyásolják és magyarázzák, miért kommunikálja családi vállalati identitását egy cég. Beck (2016) az elvárásokat a családi vállalati márka tudatos részeként említi. Jelen munkájukban a szerzők ugyanakkor a kommunikációs szándék kapcsán három korlátozó tényezőt is azonosítottak. Ezek között szerepelnek a megszemélyesített családi céges márkajelzés veszélyei (mi történik a céggel, ha történik valami az arcát adó – egyetlen – személlyel?); a láthatóvá váló családi lét hátulütői (a magas szintű publicitással járó esetleges negatív élmények); és a családi vállalati márka relevanciájának megkérdőjelezése (Mosolygó-Kiss, Csákné Filep 2021, 8.).

„A SIT (a társas identitás elmélet, social identity theory) központi állítása az, hogy az egyének magukat és másokat is társas kategóriákba sorolják, és ezek az osztályozások erősen befolyásolják az interakcióikat, továbbá ebben a folyamatban a hasonló egyének iránti preferencia érvényesül általában, mert ez segít fenntartani egy pozitív társas identitást. A társas identitást meghatározhatjuk „az identitás azon részeként, amely az egyén egy (vagy több) csoporttagságából származik”. A fókuszban a tudatosság („X vagyok”), a fontosság („számomra fontos X”) és érzélem („érzek X-szel kapcsolatban”) áll. Tartalmi szempontból az egyén társas identitása „a közösség észlelt jellemzőinek (pl. értékek, célok, hiedelmek) és a tagok tipikusnak észlelt karakterisztikáinak az összessége” (Toarniczky 2012, 25.).

Az egyént időbeli és térbeli folytonosság jellemzi, vagyis az, hogyan emlékszik az egyén, ki volt a múltban, hogyan észleli magát a jelenben, illetve mit gondol, ki lesz a jövőben, e három kép nem tér el jelentősen egymástól, illetve a térbeli folytonosság azt jelenti, hogy az ember különböző szituációkban is ön maga tud maradni (Toarniczky 2012, 27.).

Minden szubkultúra („mi”) bizonyos középponti értékek és az idegen csoporttal egybevetett „másság tudata” köré, valamint a „mi” és „ők” közötti határok mentén szerveződik (Toarniczky 2012, 29.).

A reális „önkép” segít pozícionálni a vállalkozást, és hitelessé teszi a vállalat piaci magatartását. Szinergikus vállalati identitás akkor jöhet létre, ha ezek a külső elemek szorosan ráépülnek a belső tényezőkre: a vállalati kultúra, az értékrend, a jövőkép és a stratégia csoportjára (Almási 2014, 86.).

A vállalati identitás tényezői Birkigt, Stadler és Funck (2002) szerint a vállalati küldetés, a vállalati filozófia és piaci stratégia, a vállalati kultúra, a vállalati design, a vállalat viselkedése, a vállalat kommunikációja (identitásmix-modell). A vállalati viselkedés magában foglalja a vállalat reakcióit, cselekedeteit, magatartását, aktivitását. A vállalati kommunikáció és a viselkedés elválaszthatatlan egymástól, lehet befele irányuló, szerveztorientált vagy a környezeti külső célcsoportokat megcélzó folyamat. A design a külső megjelenés, a formai azonosító, a grafikai motívumrendszer, míg a stratégia a csoportgondolkodás rögzített vetülete. A vállalati kultúrában testesül meg a vállalat értékrendje, szokásrendszere, a vezetői stílus és a hagyományok. A vállalati filozófia a gondolatiság, mely a vállalat cselekedeteit áthatja, de magában foglalja a víziót és a missziót is, vagyis a belső erősségekre

alapozva a küldetést, a (Birkigt, Stadler, Funck 2002, idézi Almási 2014).

Almási a KKV-szektorban végzett kutatása alapján azt állapította meg, hogy a szinergikus vállalati identitáshoz szükséges a belső mag – filozófia, küldetés, kultúra és stratégia – kidolgozottsága. Az általa vizsgált weboldalakon általában a „Bemutakozás” vagy „Rólunk” menük mutatták be a vállalkozások filozófiáját. Többen részletezték is ezt a tartalmat filozófia, küldetés, cégtörténet pontokban elkülönítve. Ezek egyúttal azt jelzik, hogy a vállalkozás mennyire tudja megfogalmazni az önmagáról kialakított képet. A belső mag és a szinergikus identitás közötti kapcsolat erőssége bizonyította, hogy az arculati összhang forrása a belső vállalati értékek összessége, ugyanakkor nem szükséges, hogy minden egyes belső elem kidolgozott legyen. A vezetői mélyinterjúk rávilágítottak a tulajdonosi motivációkra és arra, hogy a vállalkozásra jellemző „jó hangulat” és a szinergikus identitás gyakran együtt jár. A legfontosabb identitásra ható tényezőnek a cégvezető tulajdonos bizonyult: az ő személyes motivációja, identitással és image-dzsel kapcsolatos attitűdje határozza meg leginkább a vállalkozás arculatát a vizsgált mintában (Almási 2014).

Egy győri technikum és a duális partnerek együttműködésének és szervezeti identitásának bemutatása

Az együttműködés központjában egy győri technikum áll, melynek fő tevékenysége a szakmai középfokú oktatás, működési területe Győr-Moson-Sopron megye. Irányító szerve a Kulturális és Innovációs Minisztérium, középírányító szerv a Nemzeti Szakképzési és Felnőttképzési Hivatal, fenntartója a Győri Szakképzési Centrum.

A 2021/22-es tanévben az intézmény a jogszabályi előírásoknak megfelelően megfogalmazta jövőbe mutató céljait, víziója és missziója segítségével.

A győri technikum víziója: „Minden érdeklődő számára legalább egy nem helyettesíthető állás betöltésére jogosító szakmai végzettség biztosítása. Célunk olyan szakemberek képzése, akik képesek megálmodni a jövőt!” (PÁGISZ MIR 2022).

Az intézmény missziója: „A régió munkaerő-piaci igényeinek megfelelően, a korszerű szakmai tudás biztosításán túl a kor elvárásainak megfelelő kompetenciák fejlesztésével képi a jövő szakembereit. Nevelő oktató munkánk során egyaránt fontos számunkra az együttműködés, a rugalmasság, a komplex problémamegoldás, a kreativitás, a műveltség, az egészséges életmód és a zöld szív” (PÁGISZ MIR 2022).

A technikum a korábban bemutatott stratégiák és szabályozás alapján, szakirányú szakmai oktatás céljából, duális képzési formában együttműködést alakított ki az AUDI Hungaria Zrt. Nagyvállalati Képzőközpontjával, az E-ON Hungaria Zrt-vel, a Vill-Korr Hungaria Zrt-vel és a Győri Villamosipari Ágazati Képzőközponttal.

Az Ágazati Képzőközpont a városban működő két vállalkozás és a Szakképzési Centrum (mely Győrben és Mosonmagyaróváron rendelkezik iskolákkal) alapításával jött létre a stratégiai és a jogszabályi előírások szerint, a munkaerő-piaci

igényeknek megfelelő oktatás, a duális képzés biztosítása érdekében. A cél tehát közös: munkavállalók képzése, akik a duális képzés során, valós vállalati környezetben juthatnak szakmai elméleti és gyakorlati ismeretekhez. A képzési program az előírások és a helyi sajátosságok figyelembevétele miatt közösen került kimunkálásra. A szakképzett munkaerő utánpótlásának biztosítása a tanuló lakóhelyéhez közeli vállalkozás oktató munkába való bevonásával a régióközponttól távolabb eső gazdasági szereplők számára is lehetővé válik. A duális képzés gazdasági terhet, humán erőforráselvonást és adminisztratív kihívásokat is jelent a vállalkozások számára. A diákok oktatására ki kell választani vagy alkalmazni egy kollégát, a diákok bérét és béren kívüli juttatásait elő kell teremteni, annak ellenére, hogy ők tényleges termelési feladatot nem végeznek. A stratégiai, munkavédelmi, balesetvédelmi dokumentumok elkészítése, folyamatos frissítése mellett napi adminisztrációs feladatot jelent az oktatási folyamat részletes dokumentálása a KRÉTA elektronikus naplóban. Ez a feladat nem jelent kihívást egy nagyvállalatnál, ahol a belső tudásközvetítéshez rendelkezésre áll a szervezeten belül erre elkülönített humán és minden egyéb szükséges erőforrás. Egy kisebb vállalat azonban erre egyedül nem képes, ezért fontos az ágazati képzőközpont koordinátori szerepe.

A képzőközpont, a telephelyén lévő tanműhelyek, illetve az alapító vállalkozások külső helyszínen történő munkavégzési helye mellett a környezetében lévő kisebb vállalkozásoknak munkaerőt kölcsönözve biztosítja a szakirányú oktatás során vállalt feladatát. Mindezt a képzési programból az adott gazdálkodó szervezet profiljának (speciális területének) megfelelő tananyag elsajátítása, valamint a későbbi munkavállalói fluktuáció csökkentése érdekében teszi.

A kisebb vállalkozások Győrben és Győr környékén, Mosonmagyaróváron, Gönyűn, Kunszigeten működnek, az iskola beiskolázási területén, vagyis Győr-Moson-Sopron megyében, e tekintetben azonban mindenképpen Győr vonzáskörzetében.

A stratégiai célok, melyek a gazdasági élet szereplőire vagy a szakképzésre vonatkoznak, összekötik a szervezeteket. Céljuk közös, területileg közel állnak egymáshoz, de a digitalizáció kihívásának megfelelően a kapcsolattartás formái között a személyes találkozás mellett az online formát is gyakran alkalmazzák. A kormányzati irányítás is azonos az említett ágazatok között, szabályozóival az innovációs miniszter irányítása segíti a működést.

A horizontális együttműködésben kiemelhető a kereskedelmi és iparkamara vezető, összekötő szerepe, amely a megyében kialakított jó gyakorlatának köszönhetően különböző formákat biztosít a rendszeres kapcsolattartásra, az elemzésekre, illetve segítséget nyújt a gyakorlatban megjelenő problémák megoldásához.

A vizsgált technikum a Győri Szakképzési Centrum része. A szakképzési jogszabályok és stratégiák által megfogalmazott szakirányú oktatást a Győri Szakképzési Centrum tagintézményei a lehetőségek és az elképzelések mentén eltérő módon valósítják meg. A gazdálkodás és menedzsment ágazatban például a banktitok miatt találnak nehezen duális képzőket. Az informatikai cégek ugyancsak

biztonsági okokból nem nyitottak még a lehetőségre. Vannak olyan iskolák, amelyek hagyományaik tiszteletben tartása miatt gondolják, hogy tanítani az iskolában kell. Ugyanakkor azokban az iskolákban és ágazatokban is eltérések mutatkoznak a képzők között, ahol működik a duális képzés.

Az 1. ábra négy csoportba bontva szemlélteti, hogy mely ágazatok milyen típusú gazdálkodó szervezetnél jelennek meg. A KKV rövidítés kis- és középvállalkozást jelöl, míg az ÁKK a vizsgált Ágazati Képzőközpontot. A smart art mátrix egyes részei nem tükrözik a duális helyszínen fogadott hallgatók számát. Az ábra célja a duális képzésben résztvevő vállalkozástípusok bemutatása, társítva az általuk képviselt ágazatokkal. A ciklikus mátrix ábra azt mutatja be, hogy mely gazdasági szereplők közül választhatnak a tanulók, amikor a duális képzési formára jelentkeznek. Meg kell jegyezni, hogy a hároméves szakirányú oktatás időtartama alatt a választott vállalkozás változtatására, vagyis az átjárhatóságra is van jogszabályi lehetőség.

A 2023/24-es tanévben a Győri Szakképzési Centrum ágazatonként megjelentett képzői között kiemeltük (félkövér, dőlten) az adott képzőtípushoz tartozó legnépszerűbb ágazatot és iskolát, amelyek az adott iskolából a legtöbb diákot fogadják (1. ábra).

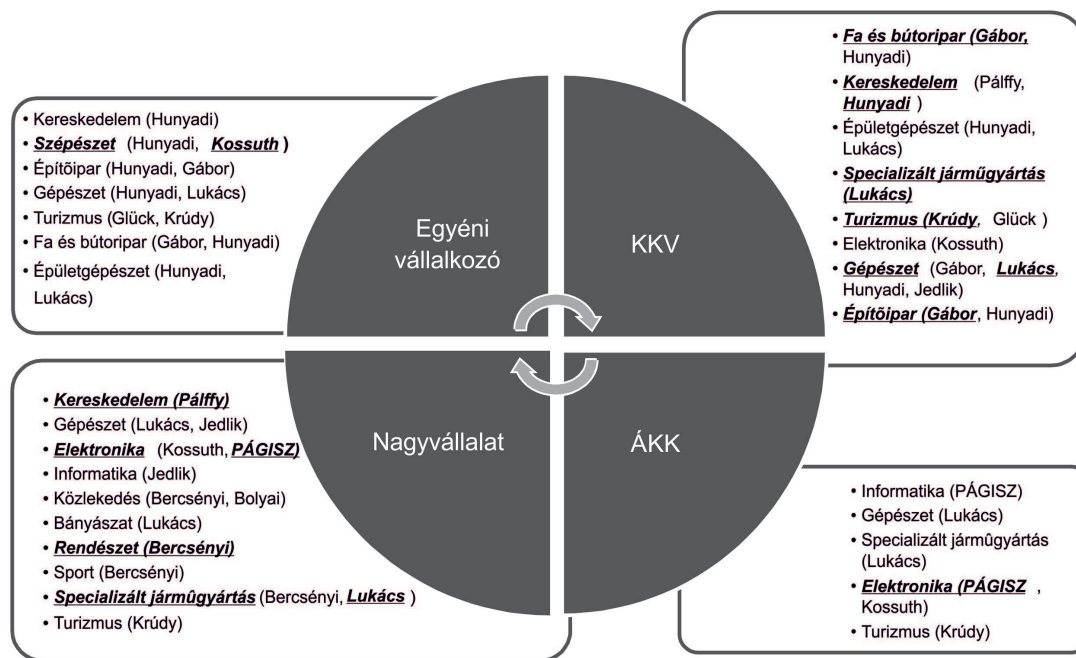
Az egyes iskolák a duális képzésben együttműködő felek munkáját hangolják össze ágazatonként, szakmánként. Vannak olyan domináns szervezetek, amelyek nem engednek beavatkozást az életükbe, és vannak, amelyek alkalmazkodnak az iskolai élethez és hagyományokhoz. Mindenkinek igazodnia kell azonban a képzési tartalomhoz és a nevelés, oktatás során közvetített értékekhez, az ezek alapján megfogalmazott szabályokhoz (például a házirendhez).

A bemutatott Szakképzési Centrum egyik technikumában a szervezeti identitás szempontjából elemeztük a diákok állandó lakhelyét, a duális képzésben résztvevő diákok számát és a partnereket, azok telephelyét, az iskola duális kapcsolati hálóját, és az együttműködő felek helyzetét.

Az iskola beiskolázási körzete országos, a tanulók többsége azonban Győr-Moson-Sopron megyei állandó lakcímmel rendelkezik. A 2023/24-es tanévben a vizsgált technikum tanulóinak létszámadatait (nappali tagozaton összesen 610 fő) szemlélteti településenként a 2. ábra. A jelenlegi duális képzők telephelye Győrben helyezkedik el. A nagy X jelöli Győrt, a jelmagyarázatban jelölt számok az adott településen állandó lakhellyel rendelkező tanulók létszámát jelzik. Látható, hogy Győr-Moson-Sopron megyén kívül az ország különböző pontjairól is vannak állandó lakóhellyel rendelkező diákok az iskolába, számottevő többségük azonban a megyében él.

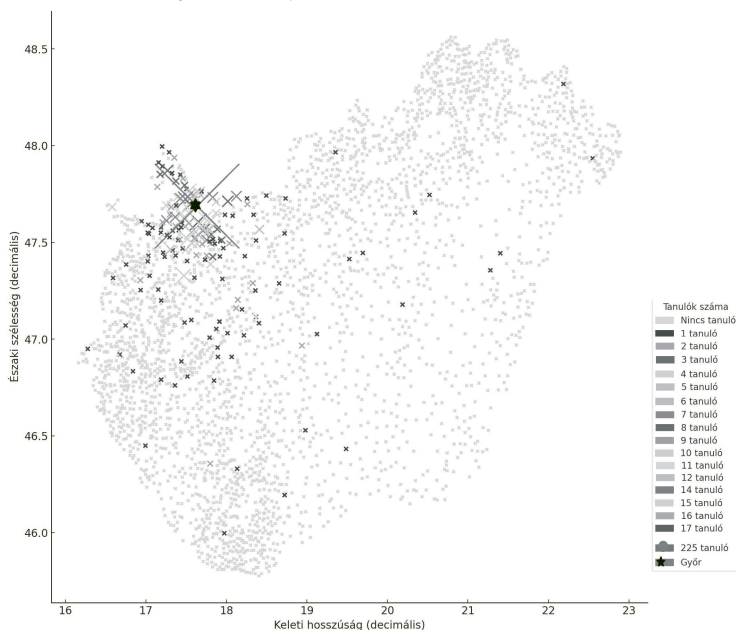
A technikum és a duális partnerek kapcsolata közös munkán, együttműködésen alapul, a középpontban a kapcsolat működéséhez szükséges összehangolást végző iskola áll (3. ábra). A tanulók KRÉTA-adatait vizsgálva a duális képzőhelyre vonatkozóan megállapítható, hogy a 2023/24-es tanévben a 610 nappali tagozatos diákból az AUDI Hungaria Zrt. (AH) Nagyvállalati Képző-

1. ábra: A Győri SZC duális képzési modellje – vállalat típusonként, ágazatonként
The dual training model of Győr SZC - by type of company and by sector

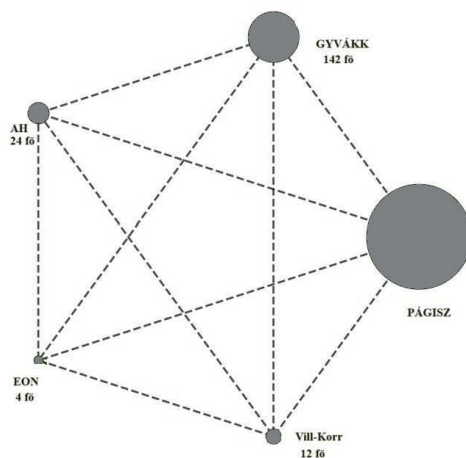
Forrás: saját adatgyűjtés, saját szerkesztés

2. ábra: A Győri SZC Pattantyús-Ábrahám Géza Technikum tanulóinak területi eloszlása a 2023/24-es tanévben (állandó lakhely/létszám)
Spatial distribution of students of the Pattantyús-Ábrahám Géza Technikum of Győr SZC in the academic year 2023/24 (permanent residence/number of students)

Forrás: saját adatgyűjtés, saját szerkesztés

3. ábra: A Győri SZC Pattantyús-Ábrahám Géza Technikum duális kapcsolati hálója 2023/24-es tanévben
The dual network of the Pattantyús-Ábrahám Géza Technikum of Győr SZC in the academic year 2023/24

Forrás: saját adatgyűjtés, saját szerkesztés

központjában 24, az E-ON Hungaria Zrt-nél (E.ON) 4 a Vill-Korr Hungaria Zrt-nél (Vill-Korr) 12, a Győri Villamosipari Ágazati Képzőközpontban (GYVÁKK) 142 tanuló vett részt a szakirányú oktatásban.

A technikumi oktatás két képzési szakaszból tevődik össze. A tanulók 9. és 10. évfolyamon ágazati alapoktatásban vesznek részt, mely kizárólag az iskolában szervezhető meg. A 2023/24-es tanévben a 9-10. évfolyamos diákok száma 269 fő. A 11. évfolyamban kezdődik a szakirányú oktatás, mely elsődlegesen duális képzési formában, vállalati környezetben teljesítendő. Megfelelő számú duális képzőhely hiányában az iskola vállalja a szakirányú oktatást is. A 2023/24-es tanévben a szakirányú oktatásban tanuló diákok száma 341 fő. A duális képzésben résztvevők számát tekintve fontos az iskola teljes tanuló létszámához, illetve a szakirányú oktatásban résztvevők számához való viszonyítás különbsége. A tanuló létszámok a KRÉTA naplóból származnak (gyszc-pattantyus.e-kreta.hu, letöltés: 2024. 11. 08.).

A duális együttműködésben résztvevő vállalatok vezetőinek, a nagyvállalatok esetében a diákokkal foglalkozó, oktató kollégáknak a következő kérdéseket tettük fel:

- A duális képzésre irányuló együttműködés során a szervezeti identitás milyen részletei hangsúlyosak?
- Vannak-e a gazdasági élet – vagyis a duális képzők – és az oktatás szereplői között a szervezeti identitás területén kapcsolódási pontok?
- Milyen megjelenési formái vannak a szervezeti identitásnak az említett szereplők közti együttműködésben?

A megkérdezett felek a kérdéseket előre megkapták, a beszélgetés időkeretét így rugalmasabban tudtuk alakítani.

A dokumentumok közül a szervezetek weboldalainak tartalmát, a korábban megjelent sajtóközleményeket, valamint az együttműködés alapjául szolgáló megállapodások tartalmát vizsgáltuk, amelyek leírják a célokat, feladatokat. A jogszabályok, az uniós, az országos és a helyi szabályozók, a szervezetek saját nyilvánosságához közvetített szabályozóinak vizsgálata dokumentumelemzéssel történt. A szervezetek együttműködését bemutató leírásokból egyértelműen kiderül, hogy mindegyikük elkötelezett az oktatás iránt, és szakmai munkája mellett a tudásátadással is foglalkozik. Összesen négy interjút készítettünk személyesen, melyekből világossá vált, hogy a közös értékrend és a közös cél az együttműködés alapja.

Balmer és Soenen (1999) szerint vállalati identitásnak lelke, értelme, hangja van, vagyis értékeket közvetít, megfogalmazza startégiáját és céljait, valamint befelé és kifelé egyaránt kommunikál. Az említett együttműködő felek a Szakképzés 4.0 elvei, valamint Pattantyús-Ábrahám Géza professzor értékei mentén végzik oktató, nevelő munkájukat. Fontos értékek számukra a komplex problémamegoldás, a kritikus gondolkodás, a kreativitás, az emberek humánus kezelése, a csapatmunka, az érzelmi intelligencia, az értékek által meghatározott, megfontolt ítélet

és döntéshozatal, a szolgáltatás-orientáció, a kölcsönös előnyökre törekvő tárgyalás, a kognitív rugalmasság (Szakképzés 4.0, 2019). Pattantyús professzor a családiás szemléletre, a szakmaszeretet mellett a zene, a kultúra, a sport és a rend szeretetére nevelte a jövő generációját. A duális képzésbe bekapcsolódó vállalatok munkatársai kivétel nélkül Pattantyús-os múlttal rendelkeznek, diákként, sok esetben diákok oktatóiként is megfordultak az iskolában, a közös értékeket így könnyen közvetítik tanítványaik számára. A kommunikációs kultúrát illetően az iskolai közös múlt ugyancsak meghatározó alap lehet, amellet, hogy az oktatási intézmények a mai kor kihívásaihoz igazodnak és egyre inkább szolgáltatóvá válnak, így a marketingre, a vízió, misszió megfogalmazására, a minőségpolitikára figyelve egységesebb arculattal közelítenek a multinacionális vállalatok és a kisebb vállalkozások irányába is. A szervezeti identitás értelme, a résztvevő szervezetek közös célja – a Szakképzés 4.0 stratégia és a jogszabályok alapján – az Európai Unió célkitűzéseinek, a Területfejlesztési terveknek való megfelelés, továbbá a tudásközzvetítés, amely kompetenciaalapú, kimenetszabályozott, korszerű digitális mód-szereken, projektszemléleten, tanulási eredményalapú értékelésen alapszik, valamint megfelel a munkaerő-piaci igényeknek. Az egyéni valamint a szervezeti érdekek és célok összehangolása az oktatás területén az önazonosság miatt is nagyon fontos; az „én” mellett elengedhetetlen a „mi” megjelenése is. A korszerű, fenntartható szakmaiság mellett együttműködésre, elfogadásra nevelünk.

A vizsgált technikum jelenleg működő kapcsolati hálóját vizsgálva megállapítható, hogy az iskola, a multinacionális vállalat oktatási központja, a családi vállalat, az áramszolgáltató vállalat, a non-profit oktatási kft. esetében a vezetők személye, motivációja meghatározó az együttműködés területén. A szervezetek kommunikációja a közösségi oldalakon, céljaik, küldetésük, történetük bemutatása minden érintett szereplő esetében azonos mélységű és hasonló tartalmú.

Az együttműködéseknek történelmi előzménye is van. A duális képzés, más köntösben ugyan, de már a középkorban is megjelent. A céhek a munkaerő képzésének szervezett formái voltak, mesterré csak hosszú folyamat alatt válhatt valaki. Az inasok tizenéves korukban a mester házában kezdtek el dolgozni, először írni, olvasni, számolni tanultak meg, majd a kiegészítő tevékenységek után mestereik egyre felelősségteljesebb feladatokkal bízták meg őket.

A 18. század Európában a polgári fejlődés és a felvilágosodás kora, amelyben különös figyelem irányult az oktatásügyre, melyet az egyik legfontosabb eszköznek tekintettek immár az állami célok megvalósításában. A politikai intézkedések egyik alapelve a hasznosság volt; a felvilágosult abszolutizmus alapvető érdeke volt az ország erőforrásainak hatékony felhasználása, a mezőgazdasági és ipari termelés, a bányászat és a kereskedelem fejlesztése.

Az ipari szakoktatás ügye újabb lendületet vett a Kossuth Lajos által vezetett Iparegyesület megalakulásával (1841). Az egyesület egyik alapvető célja az iparosok szakmai továbbképzésének biztosítása volt. Az Iparegyesület tartotta fenn az 1845-ben létesített pesti „mesterinas iskolát”.

A 19. század végén jöttek létre az első ipari szakiskolák, amelyekben gyakorlaton alapuló szakoktatás folyt; a cél olyan szakemberek képzése volt, akik kisebb üzemekben előmunkásként, munkavezetőként tevékenykednek.

1950-ben törvényerejű rendelet hozta létre hazánkban a technikumokat, melyek feladata az ipar számára jól képzett, általános és szakmai műveltséggel egyaránt rendelkező technikusok képzése volt. 1985-ben pedig az oktatás újabb reformja definiálta a szakközépiskolát és a szakmunkásképzést (Patyi 2021).

Az utóbbi években a nemzetközi mintákat figyelembe véve több oktatási reform, szabály, stratégia született, melyek hatást gyakoroltak a tudásátadási feladatokra, a módszertani megújulásra, a szakképzésre, a duális képzésre, de az értékközvetítés formáira is. Ezek áttekintése, összehasonlító elemzése egy következő kutatás témája lehet.

„A jó munka közben jól érezzük magunkat. Kevés dolog olyan élvezetes, mint amikor egy nehéz feladatra koncentrálnunk, minden szakértelmünket felhasználva, tudva, mi a teendőnk.” (Csíkszentmihályi Mihály) (Velencei 2014, 36.).

Összegzés

A szakképzésben együttműködő felek a korszerű, hatékony módszereken alapuló tudásközvetítést tűzték ki céljuknak. Az eredményességhez hozzájárulhat a kapcsolatok életben tartása, a kooperáló felek szervezeti identitásának összhangja. Barabási Albert László (2008) szerint a sikeres vállalatot a sikertelentől a kapcsolati hálójá különbözteti meg (idézi Almási 2014, 89.).

„Az új identitású emberek a jól megtervezett munkakört szívesen cserélik jó munkára. Frappáns megállapítás, miszerint arra a kérdésre, mit csinálsz, az emberek túlnyomó része megmondja, hogy melyik cégnél dolgozik. Néhányan megmondják a szakmájukat vagy a beosztásukat. Nagyon kevesen mondják pl. azt, hogy projekteket vezetek, kalkulációkat készítek vagy hasonlókat. Ebből vagy arra lehet következtetni, hogy felismerhetetlen, amit csinál, vagy arra, hogy szégyelli, amit csinál. Egyik eset sem szól arról, hogy élmény a munka” (Velencei 2014, 38.). A győri együttműködés a gazdasági és oktatási szereplők céljainak elérése érdekében valósul meg, a partnerek azonban azt is szeretnék, ha élmény lenne a munka, ha a diákok és kollégák egyaránt bátran beszélnének arról, hogy mit és hol csinálnak.

A tanulmányban áttekintettük a szervezeti identitás jellemzőit. Megállapítottuk, hogy az együttműködés során kiemelkedően fontos a szervezeti stratégia; a közös cél hozza a közös feladatot. A cél elérése érdekében szerencsés, ha a résztvevők a feladatokat azonos értékek mentén végzik. Előnyös továbbá – hozzájárul az eredményességhez, hatékonysághoz –, ha a szervezetek kommunikációja is hasonló, valamint a kapcsolódási pontok, egyben a megjelenési formák is azonosak az oktatásban résztvevők között: a küldetés, a filozófia, a piaci stratégia, a kultúra, a design, a viselkedés és a kommunikáció. Az egyes gazdasági szereplők és az isko-

la e területek mentén alakítják ki az együttműködés alapjául szolgáló közös szervezeti identitást. A feladat adott: a közös értékrend, a tiszta kommunikáció és a közös cél megvalósítása.

A vizsgálat a jövőben bővíthető kérdőívvel, vezetői mélyinterjúval, illetve szélesebb körre, nagyobb mintára is kiterjeszthető. Ha pedig a duális képzésben résztvevők körét szeretnénk bővíteni, vizsgálatunk ebben is segítséget jelenthet. Hiszen a kutatás fő kérdése az, hogy miként lehetséges a partneri kör bővítése. Mi lehet a fő motiváló erő? Talán a képzett munkaerő utánpótlása...

„A tudás, az ismeret, a szakképzettség a nemzetgazdaság valamennyi szintjén a gazdaság megkerülhetetlen hajtóereje” (Tóth et al. 2019, 43.).

Irodalom

- Abratt, R. (1989): A new approach to the corporate image management process. *Journal of Marketing Management*, 5.1., 63-76.
- Astrachan, B.C., Botero, I.C. (2018): "“We are a family firm”: An exploration of the motives for communicating the family business brand". *Journal of Family Business Management*, 1., 2-21. <https://doi.org/10.1108/JFBM-01-2017-0002> (hivatkozta Mosolygó-Kiss, Csákné Filep 2021)
- Almási A. (2014): A szervezeti identitás vizsgálata a hazai KKV-szektorban. *Vezetéstudomány*, 9., 86-96.
- Balmer, J.M.T., Soenen, G.B. (1999): The acid test of corporate identity management. *Journal of Marketing Management*, 1-3., 69-92. (hivatkozta Dörnyei K. R., Bauer A. 2014)
- Barabási Albert-László 2008. *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Helikon, Budapest (hivatkozta Almási A. 2014)
- Beck, S. (2016): Brand management research in family firms: a structured review and suggestions for further research. *Journal of Family Business Management*, 3., 225-250. <https://doi.org/10.1108/JFBM-02-2016-0002> (hivatkozta Mosolygó-Kiss, Csákné Filep 2021)
- Birkigt, K., Stadler, M. M., Funck, H. J. (2002): *Corporate Identity*. Moderne Industrie, Germany
- Dörnyei K. R., Bauer A. (2014): A szervezeti identitás meghatározása, elemei és menedzselése. *Vezetéstudomány*, 5., 2-9.
- Kaibás G. M. (2022): *A szakképzési jogszabályok magyarázata*. Budapest
- Lengyel I. (2023): A hazai terület- és településfejlesztés egyik „állatorvosi lova”: a felsőoktatás leépülése a kevésbé fejlett térségekben. *Tér és Társadalom*, 4., 51-81. <https://doi.org/10.17649/TET.37.4.3490>
- Mosolygó-Kiss Á., Csákné Filep J. (2021): *Családi vállalkozások identitása. Fókuszban az identitáskommunikáció és márkamenedzsment*. BGE Budapest LAB, Working Paper Series
- PÁGISZ MIR (2022) Győri SZC Pattantyús-Ábrahám Géza Technikum Minőségirányítási Programja (megjelenés, közzététel alatt)
- Patyi G. (2021): *A hazai szakképzés történetének vázlata (18-20. század)*. Soproni Egyetem Kiadó, Sopron
- Szakképzés 4.0 stratégia ITM, 2019. https://api.ikk.hu/storage/uploads/files/szakkepzes_40pdf-1590612271838.pdf
- Toarniczky A. (2012): Multikulturális szervezet és identitás. *Vezetéstudomány*, 7-8., 18-31.
- Tóth R., Szük K., Sisa K., Szijártó B. (2019): Az oktatás és szakképzés szerepe a vállalati (és nemzetgazdasági) versenyképesség növelésében. *Polgári Szemle*, 4-6., 36-55. DOI: 10.24307/psz.2019.1204
- Velencei J. (2014): *Szervezeti identitás*. Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest
- Zellweger, T., Eddleston, K., Kellermanns, F. (2010): Exploring the concept of familiness: introducing family firm identity. *Journal of Family Business Strategy*, 1., 54-63. <https://doi.org/10.1016/j.jfbs.2009.12.003> (hivatkozta Mosolygó-Kiss, Csákné Filep 2021)

Zellweger, T., Kellermanns, F., Eddleston, K., Memili, E. (2012): Building a family image: how family firms capitalize on their family ties. *Journal of Family Business Strategy*, 4., 239-250. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jfbfs.2012.10.001> (hivatkozva Mosolygó-Kiss, Csákné Filep 2021)

Jogszabályok

2019. évi LXXX. törvény a szakképzésről Magyar Közlöny 2019. 191. szám

<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1900080.tv> (Letöltés: 2022.12.14.)

12/2020. (II. 7.) Korm. rendelet a szakképzésről szóló törvény végrehajtásáról <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a2000012.kor> (Letöltés: 2022. 12.14.)

KITEKINTÉS / OUTLOOK

The divergence of paternity leave across EU countries is surprising: a study for 2023

Meglepő eltérések az apasági szabályozás intézményében az Európai Unió országai között: egy 2023-as tanulmány

KAMILA TUREČKOVÁ, DANUTA DUDA, IVONA BURYOVÁ

Kamila TUREČKOVÁ: PhD, associate professor, Department of Economics and Public Administration, School of Business Administration in Karviná, University of Silesia in Opava; Univerzitní náměstí 1934/3. CZ-73340 Karviná, Czechia; tureckova@opf.slu.cz; <https://orcid.org/0000-0002-7845-6791>

Danuta DUDA: PhD, assistant professor, Department of Economics and Public Administration, School of Business Administration in Karviná, University of Silesia in Opava; Univerzitní náměstí 1934/3. CZ-73340 Karviná, Czechia; duda@opf.slu.cz; <https://orcid.org/0000-0002-2743-7451>

IVONA BURYOVÁ: PhD, assistant professor, Department of Economics and Public Administration, School of Business Administration in Karviná, University of Silesia in Opava; Univerzitní náměstí 1934/3. CZ-73340 Karviná, Czechia; buryova@opf.slu.cz; <https://orcid.org/0000-0002-2067-3283>

KEYWORDS: paternity leave; EU countries; descriptive and comparative analysis

ABSTRACT: Paternity leave is a relatively modern element of parental leave, the form and organization of which depends on the individual preferences of each government and reflects the socio-economic, cultural and political situation in a given country. Although the European Union as a whole represents a unifying element in a number of national economic application issues, significant differences can be identified in the setting of paternity leave. The description of these disparities is the subject of this paper. The synthesis and analysis of the institute of paternity leave in the 27 EU countries is methodologically a surprisingly difficult topic, which has not yet been treated analogously and can be considered very interesting due to the trend of gender equality in the upbringing of children. The aim of the paper is a descriptive analysis of the legislative anchoring of the institute of paternity leave in the 27 countries of the European Union and the subsequent comparison of the length of paternity leave and the financial amount of the state contribution for 2023. However, research on the legislative data was very difficult.

The concept of "paternity leave" is not the same in all the countries examined. It was necessary to look for and verify similar social benefits that were identical to the institute of paternity leave. The language barrier was also related to this problem. Nevertheless, it was possible to identify the necessary data on paternity leave and to make a subsequent comparison. Discussion on the topic is difficult due to the review nature of the article. As already mentioned, a study of this kind has not yet been published. So far, the studies published on the topic of paternity leave have related to psychosocial factors and the importance of the father's participation in the care and

strengthening of emotional ties after birth and in the subsequent period. In the theoretical part of the paper, the authors also present the opinions of foreign authors who deal with the importance of the father's presence in postnatal care and thus emphasize its quantitative and qualitative importance in subsequent upbringing. The use of paternity leave in the EU countries is also depending on the amount of the state support, which varies. This is one of the major obstacles to taking paternity leave. The results of the survey showed that some countries (e.g. Spain) support the institute of paternity leave much more and the paternity leave allowance financially is not reduced from the total salary. The length of paternity leave must also be taken into account, along with the amount of the allowance. A gender-balanced relationship between father and mother in the upbringing and care of a newly born child can be observed in Finland, where the length of maternity and paternity leave is identical. The third position belongs to Bulgaria. The period of paternity leave can be interrupted in all three countries, and the age at which it is mandatory to take paternity leave is also among the more flexible ones.

The cross-country comparisons showed a wide dispersion of partial parameters of the paternity system in the individual EU countries, both in the length of paternity leave and in the amount of the contribution that fathers take as part of paternity leave. At the same time, similarities were found in both examined factors, which could be an inspiration for the eventual unification and modification of this social policy instrument throughout the EU.

TUREČKOVÁ Kamila: PhD, egyetemi docens, Opavai Sziléziai Egyetem, Karvinái Gazdálkodástudományi Iskola, Közgazdasági és Közigazgatási Tanszék; 73340 Karviná, Univerzitní náměstí 1934/3., Csehország; tureckova@opf.slu.cz; <https://orcid.org/0000-0002-7845-6791>

DUDA Danuta: PhD, egyetemi adjunktus, Opavai Sziléziai Egyetem, Karvinái Gazdálkodástudományi Iskola, Közgazdasági és Közigazgatási Tanszék; 73340 Karviná, Univerzitní náměstí 1934/3., Csehország; duda@opf.slu.cz; <https://orcid.org/0000-0002-2743-7451>

BURYOVÁ IVONA: PhD, egyetemi adjunktus, Opavai Sziléziai Egyetem, Karvinái Gazdálkodástudományi Iskola, Közgazdasági és Közigazgatási Tanszék; 73340 Karviná, Univerzitní náměstí 1934/3., Csehország; buryova@opf.slu.cz; <https://orcid.org/0000-0002-2067-3283>

KULCSSZAVAK: apasági szabadság; európai uniós országok; leíró és összehasonlító elemzés

ABSZTRAKT: A „apasági szabadság” a szülői szabadság viszonylag modern eleme, amelynek formája és szabályozása az egyes kormányok preferenciáitól függ, és tükrözi az adott ország társadalmi-gazdasági, kulturális és politikai helyzetét. Bár az Európai Unió számos nemzeti gazdasági intézmény esetében egységesítő szerepet tölt be, az apasági szabadság szabályozásában jelentős különbségek figyelhetők meg az EU országok között. E különbségek bemutatása a tanulmány tárgya. Az apasági szabadság intézményének szintézise és elemzése a 27 EU-tagállamban módszertanilag meglepően nehéz témának bizonyult, mivel nagyon eltérő a szabályozása, ami különösen érdekesnek tekinthető a nemek közötti egyenlőség gyermeknevelésben betöltött szerepének erősödő trendje miatt.

A tanulmány célja az apasági szabadság intézményének jogszabályi rögzítését leíró elemzése a 27 uniós országban, valamint az apasági szabadság időtartamának és a 2023-as állami támogatás összegének összehasonlítása. A jogi adatok feltárása azonban rendkívül nehéz volt. Az „apasági szabadság” fogalma nem egységes a vizsgált országokban, ezért szükség volt olyan hasonló társadalombiztosítási juttatások keresésére és hitelesítésére, amelyek megfeleltek az apasági szabadság intézményének. Ehhez a problémához kapcsolódott a nyelvi akadály is. Ennek ellenére sikerült az apasági szabadságra vonatkozó szükséges adatokat azonosítani és az összehasonlítást elvégezni.

A témáról szóló vita a tanulmány összefoglaló jellege miatt nehézkes. Amint már említettük, ilyen jellegű vizsgálat eddig még nem látott napvilágot. A korábbi tanulmányok az apasági sza-

badság témájában elsősorban pszichoszociális tényezőkkel, valamint az apa részvételének fontosságával foglalkoztak a születés utáni gondozásban és az érzelmi kötelékek erősítésében. A tanulmány elméleti részében a szerzők külföldi szakértők véleményét is bemutatják, akik az apa szülés utáni jelenlétének jelentőségét vizsgálják, hangsúlyozva annak mennyiségi és minőségi szerepét a gyermeknevelés későbbi szakaszaiban. Az apasági szabadság igénybevétele az EU-országokban nagymértékben függ az állami támogatás összegétől, amely eltérő mértékű. Ez az egyik fő akadálya az apasági szabadság kihasználásának. A felmérés eredményei azt mutatták, hogy egyes országok (pl. Spanyolország) jóval nagyobb mértékben támogatják az apasági szabadság intézményét, és az apasági szabadság idejére járó juttatás nem csökken a teljes fizetéshez képest. Fontos figyelembe venni a szabadság időtartamát is az ellátás összegével együtt. A nemek közötti kiegyensúlyozott szerepvállalás jó példája Finnország, ahol az anyasági és apasági szabadság időtartama megegyezik. A harmadik helyen Bulgária áll. Mindhárom országban megszakítható az apasági szabadság időtartama, és az igénybevétel kötelező életkora is a rugalmasabb szabályozásúak közé tartozik. Az országok közötti összehasonlítás jelentős szórást mutatott az apasági szabadság rendszerének részparamétereiben az egyes EU-országok között – mind az időtartamot, mind az igénybe vehető támogatás összegét illetően. Ugyanakkor hasonlóságok is felfedezhetők voltak a vizsgált tényezőkben, amelyek inspirációt nyújthatnak a társadalompolitikai eszköz egységesítéséhez és módosításához az Európai Unió egészében.

Introduction

Paternity leave is a specific type of parental leave that allows men - fathers to take time off work to (co-)care for their newborn or adopted child for a certain period of time and to be actively involved in the child's early development. An equally important aspect of this benefit is also the promotion of gender equality in parental responsibilities and the desire to support and share parental responsibilities with the partner. The ideas and basic principles of paternity leave were introduced in the late 1970s and early 1980s by some Scandinavian countries and Belgium, followed by other modern countries, and since then paternity leave policies have continued to evolve and spread to other countries around the world. The aim of the paper is a descriptive analysis of the legislative anchoring of paternity leave in the 27 countries of the European Union and the subsequent comparison of the length of paternity leave and the financial amount of the state contribution for 2023. The achievement of the set goal was limited by the unavailability of up-to-date and unambiguous information, which mostly concerned only national issues and was presented in the mother tongue of the country concerned. This most likely explains the absence of a similar text within the current scientific community.

Given the regionally defined issues affecting EU Member States, the following section focuses on the EU directive on family life support and offers insights into the perception of the EU as a whole on the involvement of fathers in the upbringing of newborn children. The third section of this article contains literature research, and is based mainly on a discussion of the reasons and benefits of paternity leave for society as a whole. The following section is devoted to the methodology used and how the necessary data was obtained. At the same time, a summary table of the

individual parameters of paternity leave in all 27 EU countries for the year 2023 is presented. The fifth chapter is an analysis of selected paternity leave indicators with the aim to objectively identify countries that are "generous" towards paternity leave and by setting up their paternity leave system they declare their desire to support the active involvement of fathers in the care of their newborn children. The last section is devoted to the discussion and conclusion, where the limitations of the research and the presented findings are also highlighted.

Paternity leave in the EU

The pursuit of work-life balance is a noticeable trend today. Employers themselves often try to help their employees to find a work-life balance, for example by allowing their employees to work from home, adjusting their working hours or giving them sick days. From time to time, however, the legislator decides that employers need to be encouraged in this endeavour through new legal norms: the Labour Code contains a number of provisions that support work-life balance. Directive (EU) 2019/1158 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on work-life balance for parents and carers and repealing Council Directive 2010/18/EU (hereafter Directive 2019/1158/EC) is an expression of that effort (Kopecký 2022).

The biggest complications in terms of work-life balance arise in the case of women, who have lower employment and remuneration than men. Women who have children may not only have to manage work-life balance but also have to incorporate caring responsibilities that may make full-time work unmanageable. This Directive is therefore intended to encourage men to become more involved in family responsibilities, thus making motherhood easier for women (Directive 2019/1158/EC). According to Article 4 of Directive 2019/1158/EC, Member States shall take the necessary measures to ensure that fathers or equivalent second parents, where and to the extent they are recognised by national law, have the right to 10 working days of paternity leave to be taken on the occasion of the birth of a child. Member States may decide whether to allow paternity leave to be taken partly before or after the birth of the child and whether to allow it to be taken in flexible ways. The right to paternity leave may not be subject to a requirement of length of service or duration of employment. The right to paternity leave shall be granted irrespective of the personal or marital status of the worker as defined by national law.

Theoretical background

The topic of paternity leave and the position of fathers in childcare in general has been a topic of discussion in recent years, not only in the public sphere but also in terms of the scientific literature. Fathers' participation in childcare is not only important in promoting gender equality, but can also be important for a better upbringing of the child. To encourage fathers' involvement and participation in childcare, in the 1990s Norway and other Scandinavian countries developed their parental leave systems so that employed fathers had the same access to paid parental leave as mothers (Naz 2010). According to Petts (2018), taking paternity leave or the length of paternity leave is associated with the increased involvement of the father in the child's upbringing. With the birth of a child and the emergence of parenthood and the building of new family ties, the time parents devote to the family is a major factor that determines the quality and quantity of their involvement in child-rearing. Results further suggest that longer leave periods are associated with more involvement in developmental tasks and childcare when children are infants, as well as during the first few years of children's lives (Petts, Knoester 2018). Also, the analysis of Meil et al. (2023) shows that longer paternity leave is associated with greater involvement of fathers in care work and housework, although only in the former case is the effect sustained in the long run. Behavioural patterns set at this critical time of family relationship building can persist for years: for example, according to Nepomnyaschy and Waldfogel (2007), fathers who took 2 or more weeks of leave from work after childbirth were more involved in direct childcare (e.g., changing) even after 9 months. Based on the research by Romero-Balsas (2015) on a sample of 600 fathers who had at least one child since 2007, it was found that paternity leave promotes greater involvement of fathers in childcare.

Recent studies suggest that paternity leave can contribute to the stability of the parental relationship. Paternity leave can signal fathers' commitment to greater investment in family life, which can reduce the burden on mothers and strengthen parental relationships (Petts, Carlson, Knoester 2020; Petts, Knoester 2019). The economically and socially favourable parameters of paternity leave significantly increase the proportion of men taking paternity leave. At the same time, it has been observed that children's school performance improves as a result of the active and responsible involvement of fathers in their upbringing, particularly in families where the father has a higher educational qualification than the mother (Cools, Fiva, Kirkeboen 2015). In addition, a study by Séjourné et al. (2012) pointed out that lack of father involvement in infant care may be significantly related to the intensity of maternal depression after childbirth.

Studies by Amin, Islam and Sakhonchik (2016) show that female employment in private firms is significantly higher in countries that strictly mandate paternity leave than in countries that do not. The study provides an estimate of 6.8% for

this difference. The research was conducted in 33,302 firms in 53 developing countries. Earle et al. (2023) find that the share of the countries providing paid paternity leave globally quadrupled from 13% to 56% between 1995 and 2022, while the share of those providing paid maternity leave increased from 89% to 96%. Nevertheless, significant gender differences in the length of leave remain: only 6% of the total paid leave available to families was reserved for fathers, and a further 11% of paid leave was available to either parent. According to Andersen (2018), paternity leave reduces the gender wage gap within the households, leading to higher wages for mothers.

In addition to the impact of paternity leave on child rearing and development, family relations and the labour market, other traditional lines of research in the field of family policy and paternity leave can be traced. These are mainly comparisons of the development of current policies, or research on the determinants of fathers' decisions on paternity leave from a geographical or economic perspective. In this respect, Daly and Ferragina (2018) examined family policies since 1960, including paid and unpaid paternity leave in 23 developed countries and concluded that Sweden, Belgium, Luxembourg and Spain are the leaders in this field. Marynissen et al. (2019) focused on the pioneering countries Sweden and Belgium while compared fathers' behaviour in relation to paternity leave. They found that in Belgium fathers' decisions about paternity leave were determined by the microeconomic logic of minimising opportunity costs, while in Sweden income level of the father and the nature of his employment were the key factors. Gender equality between partners in terms of their contribution to the household budget was also a determinant of paternity leave in Sweden. Eerola et al. (2019) examined fathers' attitudes towards paternity and parental leave in another Nordic country, Finland. They found that 80% of fathers in this country used some form of parental leave, with the key determinants of this choice being the man's job, the partner's education, family income, the man's desire to have some time off from work, and the man's desire to allow his partner to return to work or school. Several studies, however, have suggested that fathers who take up parental leave also take more responsibility for childcare (Eerola, Närvi, Lammi-Taskula 2022). A reform in another Scandinavian country, Denmark, increased paternity leave pay in 1998. According to Druedahl, Ejrnæs, Jorgensen (2019), this reform increased women's share of women in the labour income within the household by about 1.2% in the years after childbirth. This effect is mainly driven by women employed in the private sector. In Spain, which is also a pioneering country, in 2007 a two-week non-transferable paternity leave with 100% wage replacement, while in 2021, the Spanish "Dads' Month" were introduced and became the social norm for 80% of the employed fathers (Jurado-Guerrero, Muñoz-Comet 2021).

The topic of the development of family policy, including paternity policy, is also relevant in the countries of Central and Eastern Europe, where it is set in the context of the historical development of social and family policy in the post-

communist countries. Thus, on the one hand, the countries of Central and Eastern Europe today constitute an interesting area for research on the development of social policy, but in the early 1990s, it was precisely the transformation, the highly fluid nature of policies and the rapid dynamics of reforms that discouraged some authors from the systematical research of family policy and ex-post clustering of these countries (Szelewa, Polakowski 2008). Support for the individual principles exists in post-communist countries for the notion that the state should be responsible for the social and economic well-being of its inhabitants and for state regulation of the economy, while support is high for some market economy principles, such as free competition and private ownership. In other words, support for some kind of social market seems to prevail among people living in post-communist countries, based on the notion that the state should combine a market economy with relatively generous social policies (Sirovátka, Guzi, Saxonberg 2019).

Robila (2012) generally describes the direction of parental leave in Eastern Europe after the fall of communism as a departure from the attempt to combine motherhood and a woman's career, which was typical of the communist era. Authors such as Robila (2012) and Saxonberg and Szelewa (2007) refer to this direction of development as 'refamilialisation'. As part of this refamilialisation, widely accessible public facilities for children under the age of three began to be reduced and policy focused more on providing financial allowances and extending the length of parental leave so that women could stay at home to care for their children. Thus, many countries in the region have adopted a model that puts men in the role of breadwinner and emphasizes motherhood, childcare and child-rearing as the role of women. Also according to Michoň (2015), family policy in the 'Visegrad' countries has usually been labelled as 'familialistic' because of policies that favoured parental care of young children.

This general pattern of family allowances in Central and Eastern Europe promoted a rather stereotypical division of labour between men and women and did not include incentives such as paternity leave. Since the 1970s, fathers in socialist countries had the possibility to be on parental leave with the mother's consent (Dobrotić, Stropnik 2020). However, the low rate of parental leave uptaken by fathers reflected the dominance of the male-breadwinner model in most families. It was further reinforced by the gender pay gap, which remains one of the widest in the EU (Šťastná, Kocourková, Šprocha 2020; Eurostat 2017). The paternalist welfare system of communism could not simply be dismantled overnight, especially in times where costs of economic transition would primarily be paid by poorer social classes (Cerami 2010). Nevická, Hamulák, Krippel (2021) compared the positions of fathers in the Czech Republic and Slovakia in relation to parental leave and found that the system in the Czech Republic is more similar to the model recommended by the EU, which balances childcare between both parents.

The process of introducing so-called 'paternity' as an exclusive right of fathers started relatively late, mostly after 2000, during the negotiations on the accession of some countries to the EU (Dobrotić, Stropnik 2020). At the same

time, Saxonberg and Sirovátka (2006) found that Czechs and Poles strongly support gender equality in the household and are positive about the view that men should be more involved in housework and childcare, even more so than, for example, Western Europeans. Duda et al. (2022a) cite the introduction of paternity leave from 2010 as one of the reasons why Polish fathers are more interested in childcare than fathers in the Czech Republic, because in the Czech Republic "paternity" leave was enacted only eight years later. Institution of paternity leave is one of the important instruments of family policy in both countries. In the future, we can expect more fathers in the Czech Republic to be interested in paternity leave (childcare), as shown by the development in Poland. The amount of the allowance in Czech Republic is completely inadequate given the current financial needs of families with children, as is the length of paternity leave, which could be at least four weeks. It would certainly be beneficial to take the example of Poland and provide the possibility of varying the use of paternity leave over the one year of the child's age (Duda et al. 2022b).

According to a study by Saxonberg and Maříková (2023) involving 79 Czech and Slovak families, about one third of fathers would ideally want to share part of the leave time while no mothers support this. Furthermore, most men would prefer to share the leave time if there were no economic loss, while few mothers support the idea. Apparently, mothers do not trust fathers. Our interviews give reason to believe that if well-paid father quotas were introduced and more fathers went on leave, mothers would start to trust fathers. The paternity benefit in Slovakia is also higher than in the Czech Republic, amounting to 75% of the daily assessment base per calendar day. In the Czech Republic, the paternity post-natal care benefit is 70% of the daily assessment base per calendar day. However, the Czech Republic has been providing the paternity post-natal care benefit since 1 February 2018, while Slovakia only introduced this benefit on 1 November 2022 (Duda et al. 2023). Bencsik and Juhász (2012) conducted quantitative and qualitative research in Hungary: according to their results it is not unheard of that fathers in Hungary go on so-called childcare or "paternity" leaves: they leave the labour market and take care of their children at home mostly for family commitments. According to Csák and Fényes (2023), children's school performance improves as a result of active and responsible involvement of fathers in their upbringing. Paternity leave is discussed also in other articles by authors from Hungary (Drjenovszky, Sztáray Kézdy 2023, 2025).

The situation is specific in Germany, where paternity leave has only been introduced since 2024. Until 2023, fathers took parental leave. Stöwhase and Shipanova (2016) examined seasonal effects in the use of paternity leave in Germany. The results show that paternity leave within parental leave is taken more frequently in the summer, regardless of when exactly the child is born. Moreover, seasonal effects are more pronounced when the total leave is shorter.

Methodology and data

The main objective of our study is to compare the institution of paternity leaves in the EU countries in 2023 (within the limits of the relevant and available indicators) and to highlight its mutual differences and similarities. This objective could not be achieved without a synthesis of partial information on individual national paternity parameters. Finding this information was crucial, but at the same time it was very difficult and in many moments impossible.

Data on paternity leave in each of the 27 EU countries¹ were individually searched on the web portals of the public institutions of the respective countries (most often in the relevant laws and on the websites of the social security system) and verified, combined or supplemented with data provided by the EU (paternity leave) or OECD (family database) (Table 1). Where the relevant data could not be found within the national sources, these were supplemented from the OECD database². In addition, a number of characteristics were given in individual national languages, where translation alone could lead to misunderstanding or misrepresentation of a particular data point. The comparison of the paternity institution only in 2023 is justified by the facts that many EU countries only introduced paternity leave in 2022 and it often changes formally across the countries in different ways while tracking previous parameters is not always possible. In this context, we reflect on paternity conditions that prevailed in 2023: in some countries paternity leave also changed during 2023, so we present here the information that dominated in terms of duration over that period. Despite the above data collection procedures, some data could not be traced. Finally, it should be added that although great effort has been made to interpret factual and up-to-date information within this text, there is the potential for some information to be incorrect. However, this risk does not diminish the value of the topic, as a similar comparative study has not yet been presented to the scientific community.

Table 1 visualizes the data displayed in the empirical section. For a more comprehensive comparison, original data have been adjusted into 3 indicators: (I) duration of paternity benefit was converted to a weekly basis³; (II) amount of paternity benefit compared to the assessment base is shown as an average benefit rate in percentage terms⁴; and (III) full-rate equivalent indicator (shown in weeks), which is not displayed in the table but is discussed in the following chapter. This is a calculated index that shows how many weeks the paternity leave theoretically lasts in a given country during which the recipient is entitled to an income of 100%⁵. It can be said that the higher the value of this indicator, the more generous is the setting of the paternity benefit (in terms duration and amount) in a given country towards the beneficiaries. At the same time, it provides us with a simple tool for comparing paternity across the group of countries studied in this research. The actual calculations have been rounded to one (or two) decimal places, and the data are primarily presented for the situation where one healthy child is born.

Table 1.: Paternity leave in the EU countries (2023)
 Apasági szabadság az EU-országokban (2023)

Country	Duration of the paternity benefit	Weekly basis (number of weeks) *	Amount of the paternity benefit from the assessment base	Average rate of the benefit (%)**	Possibility of interrupting the paternity leave	Time rule for taking paternity leave (up to what age of the child)	Year of introduction of paternity leave ***	The term paternity leave in the national language
Belgium	20 days	2.9	first 3 days 100%, next 17 days 82%	84.7	Yes	onset within 4 months of the child's birth	1978	congé paternité
Bulgaria	2 months and 15 days	10.7	90% (15 days), 780 BGN (2 months)	87.6	Yes	onset until the child is 8 years old	2009	отпуск по бащинство (otpusk po bashtinstvo)
Czech Republic	14 days	2	70% of the reduced daily assessment base per calendar day	70	No	onset within 6 weeks of the child's birth, exceptionally until the child is 1 year old	2018	otcovská dovolená
Denmark	14 days	2	various, cannot be specified	50.7**	not traceable	onset within 14 days of the child's birth	1984	fædreorlov
Estonia	30 days	4.3	various, cannot be specified	100**	not traceable	onset 30 days before the expected birth and up to three years of age of the child	2002	isapuhkus
Finland	160 days	22.9	various, cannot be specified	62.8**	Yes	onset from birth to 2 years of age of the child	1978	vanhempainvapaa

Country	Duration of the paternity benefit	Weekly basis (number of weeks) *	Amount of the paternity benefit from the assessment base	Average rate of the benefit (%)**	Possibility of interrupting the paternity leave	Time rule for taking paternity leave (up to what age of the child)	Year of introduction of paternity leave ***	The term paternity leave in the national language
France	25 days	3.6	various, cannot be specified	91.4**	Yes	onset from birth until the child is 6 months old	2002	congé de paternité
Croatia	10 weekdays (15 days in multiple births)	2	100%	100	No	onset from birth until the child is 6 months old	2022	očinski dopust
Ireland	2 weeks	2	fixed amount 262€/week	25.7**	No	onset from birth until the child is 6 months old	2016	paternity leave
Italy	10 weekdays + 1 extra day (20 days in multiple births)	2	100%	100	not traceable	onset from birth until the child is 5 months old	2012	congedo di paternità
Cyprus	2 weeks	2	100%	100	No	within two weeks after the end of the mother's maternity leave	2017	άδεια πατρότητας (ádeia patrótitas)
Lithuania	30 days	4.3	77.58%	77.6	Yes	onset from birth until the child is 1 year old	2016	tėvystės atostogos/ tėvystės išmoka

Country	Duration of the paternity benefit	Weekly basis (number of weeks) *	Amount of the paternity benefit from the assessment base	Average rate of the benefit (%)**	Possibility of interrupting the paternity leave	Time rule for taking paternity leave (up to what age of the child)	Year of introduction of paternity leave ***	The term paternity leave in the national language
Latvia	10 days	1.4	80%	80	not traceable	onset from birth until the child is 6 months old	2004	paternitātes atvaļinājums /paternitātes pabalsts
Luxemburg	10 weekdays (in multiple births entitlement to full paternity leave for each child)	2	first two days 100%, from day 3 individually	100**	yes, but there must be an agreement between the employer and the employee, otherwise no	onset from birth until the child is 2 months old	2018	congé de paternité
Hungary	10 days (days in multiple births 12 days)	1.4	100% for the first five days and 40% of wages thereafter	70	Yes	onset within two months after the birth or adoption of the child	2002	apasági szabadság
Malta	10 days	1.4	100%	100	not traceable	onset within the first 15 days of the child's birth	2022	leave tal-paternità

Country	Duration of the paternity benefit	Weekly basis (number of weeks)*	Amount of the paternity benefit from the assessment base	Average rate of the benefit (%)**	Possibility of interrupting the paternity leave	Time rule for taking paternity leave (up to what age of the child)	Year of introduction of paternity leave***	The term paternity leave in the national language
Germany	the paternity leave concept has not been introduced in Germany in 2023							
Netherlands	6 weeks	6	100% in the first week, 70% in the next 5 weeks	75	Yes	1 week to use up within 4 weeks after birth, then 5 weeks to use up within 6 months after birth	2001	vaderschapsverlof
Poland	2 weeks	2	100%	100	Yes	onset from birth until the child is 12 months old	2010	urlop ojcowski
Portugal	28 days	4	100%	100	yes	7 days, immediately after the birth of the child 21 days, within 42 days after birth	2009	licença parental inicial exclusiva do pai

Country	Duration of the paternity benefit	Weekly basis (number of weeks)*	Amount of the paternity benefit from the assessment base	Average rate of the benefit (%)**	Possibility of interrupting the paternity leave	Time rule for taking paternity leave (up to what age of the child)	Year of introduction of paternity leave***	The term paternity leave in the national language
Austria	1 month	4.3	various, cannot be specified	24.4**	n not traceable	onset from birth until the end of the mother's employment ban	2019	vaterschaftsurlaub (papamonat)
Romania	10 week-days, can be extended by 5 working days for each additional child	2	100%	100	Yes	leave can be taken at any time after childbirth up to eight weeks of age	2000	concediul paternal
Greece	14 days	2	100%	100	n not traceable	paternity leave may (a) be granted either 2 days before the expected date of birth, with the remaining 12 days granted in whole or in part immediately after the birth of the child; (b) all of the paternity leave is granted after the date of birth of the child	2000	adeia patrotitas (Άδεια πατρότητας)

Country	Duration of the paternity benefit	Weekly basis (number of weeks) *	Amount of the paternity benefit from the assessment base (%)	Average rate of the benefit (%) **	Possibility of interrupting the paternity leave	Time rule for taking paternity leave (up to what age of the child)	Year of introduction of paternity leave ***	The term paternity leave in the national language
Slovakia	14 days	2	75	75	Yes	onset within 6 weeks of the child's birth	2022	otcovská dovolenka
Slovenia	15 days (in multiple births is extended for another ten days)	2.1	100	100	<i>not traceable</i>	onset from birth until the child is 3 months old	2002	očetovski dopust
Spain	16 weeks	16	100	100	Yes	onset from birth until the child is 1 year old (the first 6 weeks must be used immediately, the next 10 weeks can be used until the child is one year old)	2007	permiso de paternidad
Sweden	10 days days in multiple births 20 days)	1.4	78	78	<i>not traceable</i>	onset from birth until the child is 2 months old	1980	pappaledighet

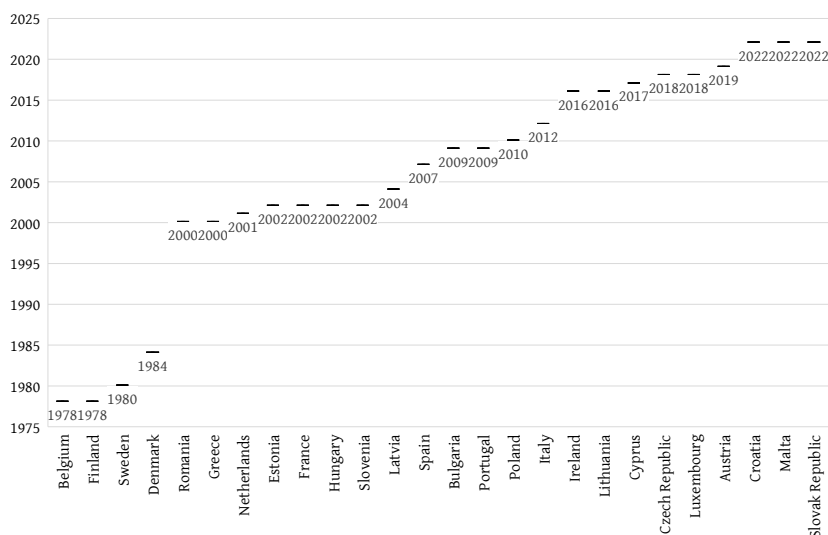
Source: based on references [3-4], [6], [8], [11-13], [24], [27], [29-31], [33-34], [36-37], [44-46], [51-53], [59], [62], [66-69]

* conversion to number of weeks (i.e. 7 days); ** taken from the OECD family database in many cases; *** the year of introduction (although it was not always comprehensive paternity leave as we know it today)

Paternity leave in EU countries: description and analysis

As mentioned above, the first principles of paternity were introduced in the states of Northern Europe and in Belgium (Figure 1). Romania and Greece introduced paternity leave 16 years later, followed by other countries. In 2022, the last EU members to implement the leave were Croatia, Malta and Slovakia. Germany is the only one to introduce the institution of paternity leave as such only in the recent year (2024). There is no geographical-economic logic (beyond the Scandinavian countries right at the beginning) in the implication of paternity leave.

Figure 1.: Year of introduction of paternity leave in 26 EU countries
Az apasági szabadság bevezetésének éve az EU 26 tagállamában

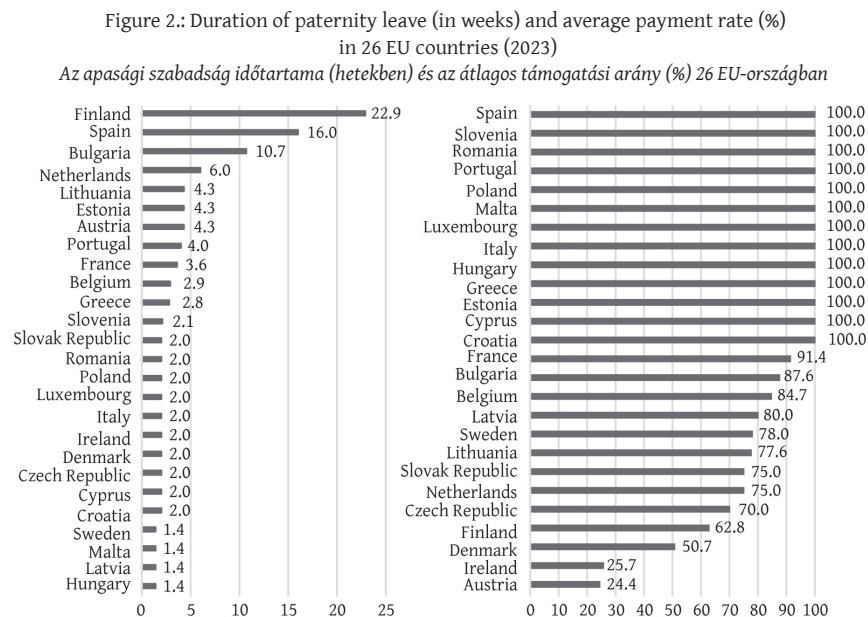

Source: authors' compilation based on a combination of sources

Duration of paternity leave (see the first part of Figure 2) averaged 4.2 weeks in 2023 for the countries surveyed, largely due to the outliers of Finland (over 22 weeks) and Spain (16 weeks). The modus and median of this indicator is 2, i.e. the normal length of paternity leave in EU countries is 2 weeks. The shortest possible duration of paternity leave is 10 days, i.e. 1.4 weeks. Let us add here that it is usually possible to divide the time spent on paternity leave into two or more periods (in 12 cases): for 9 countries it was not possible to find this information and 5 countries do not allow this option at all. Beyond that, the most common rule is that fathers must take paternity leave within 6 months of the birth of the child (see Table 1).

Another parameter concerns the recalculation of the rate received by men on paternity leave (see the second part of Figure 2). This is a percentage of the value

that fathers normally receive in the form of cash income per month. In 12 countries, this rate is 100%, i.e. replacement income of men on paternity leave financially is not different from the normal one. In Ireland and Austria, recipients of paternity pay are expected to receive the least, but here data were taken from the OECD because it was not possible to determine this percentage directly from the original data⁶. This rate averaged 82.8% across all the 26 countries, with a median of 89.5%.

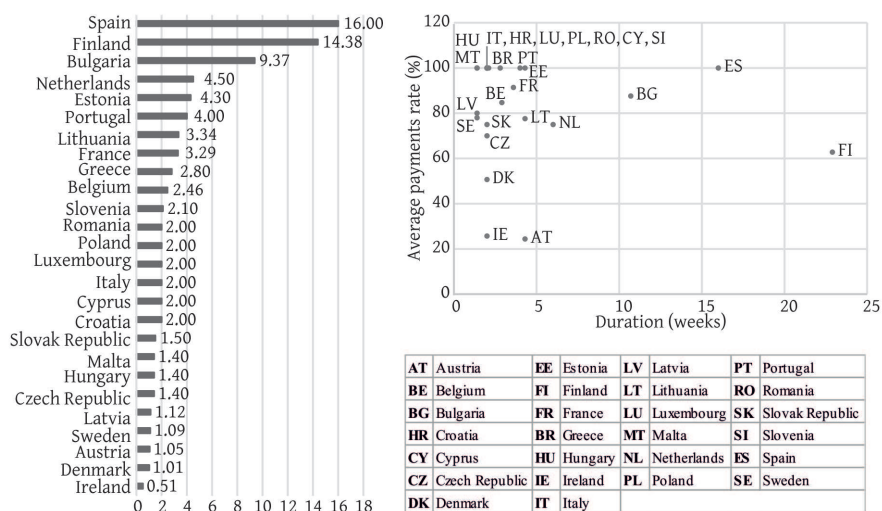
Source: authors' compilation based on a combination of sources

As there can be significant differences between the duration of paternity leave and the rate paid to paternity leave recipients across countries, it is problematic to say whether it is better if the recipient receives 100% but the paternity leave lasts only 2 weeks, or the recipient receives 80% for 4 weeks. Therefore the two indicators are presented together and graphed in interaction (Figure 3). Logically, it can be said that the "generosity" of the paternity leave system is greater the longer it lasts and the higher its financial valuation in relation to the wages foregone. It means that countries perform better on paternity leave the further they are from the origin of the two main axes (second part of Figure 3), or as measured by the full-rate equivalent indicator at its highest value (first part of Figure 3). In this way, the relationship of the state to the institution of the family and to the support of the role of fathers in society is clearly manifested. Through this index, the best performing country in terms of

the paternity system is Spain, which provides fathers with 16 weeks of 100% financial compensation. A fully gender-balanced relationship between father and mother in the upbringing and care of a newborn child is found in Finland, where the length of maternity and paternity leave is identical. However, the father receives only about 63% of the financial compensation for the lost wages. The third position belongs to Bulgaria. In all these three countries recipients can interrupt the period of paternity leave, and the child's age at which paternity leave is due is also among the higher ones.

Figure 3.: Full-rate equivalent and interaction of indicators of paternity leave in 26 EU countries (2023)

Teljes összegű egyenérték és az apasági szabadság mutatóinak összefüggése 26 EU-országban

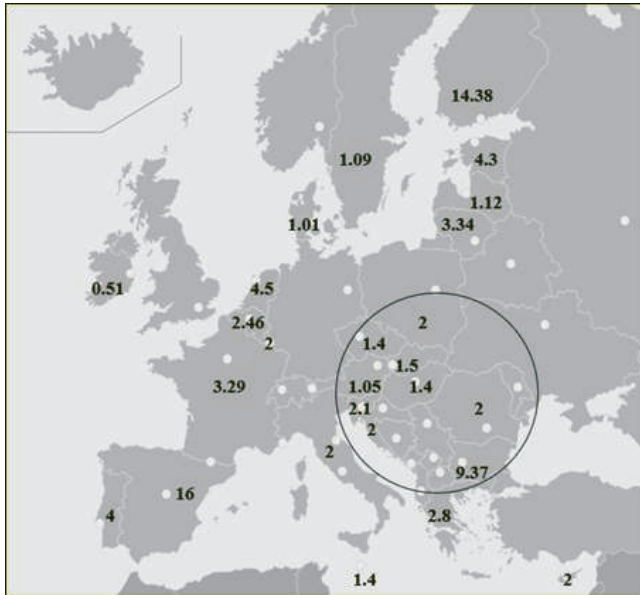

Source: authors' compilation based on a combination of sources

The figure above shows that the paternity systems were independent of the geographical arrangement of the countries in Europe, and on the face of it, unrelated to the economic or political situation of the country in question (Figure 4). Econometric similarities cannot be identified between the Scandinavian, Baltic, Southern European or Benelux countries. Former Eastern Bloc countries show some degree of similarity in the full-rate equivalent parameter, with its value ranging from 1.05 to 2.1. The exception is Bulgaria, which is significantly higher in the value of the indicator: Bulgaria's full-rate equivalent is at 9.37 and fathers can take more than 10 weeks of leave there. There is an even greater degree of agreement across the Visegrad Four countries (Czech Republic, Slovakia, Hungary and Poland), with indicator values ranging between 1.4 and 2. These relatively low values result from the short duration of the 'leave', which does not allow for long-term care of the newborn child but covers only the critical first weeks. In all

countries, the possibility of taking paternity leave is linked to employment or participation in social security system. The father must be employed, self-employed or pay insurance voluntarily. Interestingly, these four countries did not integrate paternity pay into their social systems at the same time: Slovakia introduced it 20 years after Hungary and Poland (both countries introduced paternity pay in 2002). In the Czech Republic, paternity pay came to life in 2018. In the Visegrad Four countries, as well as in other European countries, paternity leave is designed to support the family primarily in the early weeks of the child's life, although the extent and conditions vary across the countries depending on national legislation and social systems. Paternity leave and allowance have both symbolic and practical value, reflecting the efforts to support families and emphasise the importance of fathers' involvement in childcare.

Figure 4.: Full-rate equivalent of paternity leave in 26 EU countries (2023)
Az apasági szabadság teljes összegű egyenértéke 26 EU-országban

Source: authors' compilation based on a combination of sources

As a potential follow-up research on the evolution of the parameters of the institution of paternity, it would be interesting to see how individual countries in the two-dimensional space of the right graph of Figure 3 have moved over time and whether any common trends in modern approaches to fatherhood can be identified. However, tracking down the necessary data would be very difficult. Further research could complement the existing one (presented here) by analysing public spending on paternity pay as a share of the total social security budget, including an analysis of the actual take-up among potential beneficiaries.

Confronting these findings with those presented here could provide a more appropriate and comprehensive picture about the attitude of a given state and its citizens towards the institution of paternity leave.

Discussion and conclusion

Discussion of the topic is difficult due to the review nature of this article. As already mentioned, no similarly designed study has been published to date. Previous studies were concerned with determining the reasons and interrelationships why fathers take paternity leave and how this affects the whole family, mainly the children and their mothers. A comprehensive analysis for all 27 EU countries in terms of any paternity leave variables is missing.

Finally, it is necessary to highlight the limitations of the research and the findings. Given the continuous development of family policy, it can be assumed that the individual determinants of paternity leave in EU countries will change continuously (e.g., see the case of Germany). This would be directly reflected in the analysis and the conclusions drawn from it. Therefore, it should be noted that the content of this article only applies to 2023. The research uncertainty also relates to the data itself (see the related section). It has not always been possible to directly trace specific data from national documents and systems of individual countries and confront them against other sources for their relevant verification: these had to be fully taken from the OECD, even with the risk that the data may not be objectively correct and may have errors.

The cross-country comparisons showed a wide dispersion of partial parameters of the paternity system in the individual EU countries, but at the same time, certain similarities that could be an inspiration for the potential unification and adjustment of this social instrument throughout the EU could also be observed: the paternity benefit should be at the level of 100% compared to the assessment base and its duration should be (at least) 2 weeks.

In conclusion, paternity leave is of great importance in strengthening family relations and creating positive bonds between father and child. Existing research confirms that fathers' participation in childcare is of undeniable importance in strengthening family ties and promoting the healthy psychosocial development of the child. Another factor that cannot be ignored in the modern society is that the decision to take paternity leave or not depends on the family's financial situation. For these reasons, some EU countries (e.g. Spain, Croatia, Poland) are also more socially empathetic and provide fathers with the same amount of paternity leave as their salary. Length of paternity leave and flexibility in drawing it also make a difference. Spending two weeks with the newborn child may help mothers in the six-week period to focus on their needs and the needs of the child, but it is not enough to strengthen the parental relationship between

the father and the newborn child. Spain, Finland and Bulgaria are the countries that give fathers more space to share the care of their newborn children. Most EU countries allow fathers to take paternity leave for ten days after the birth of the child, and in some countries up to six months or up to a year of the child's age.

The results of the descriptive analysis show how EU countries are able to use the family policy instrument – paternity leave – in strengthening and consolidating family ties and how they respond to the needs of both parents to participate in child rearing. The results, which were difficult to obtain from legislative sources or from the official websites of the social security offices in the EU countries, provide a good base for further qualitative research.

Notes

1. A specific situation arose in Germany where there was no paternity leave in 2023: it only became applicable in 2024. In 2023, fathers "shared" the care of their children under the so-called parental leave for fathers. For this reason, Germany was not included in the comparative analysis.
2. Unfortunately, we have found that even the data from the OECD Family Database are not always correct: this is the case, for example, in the Czech Republic.
3. Duration of paternity leave was reported in different formats in different countries: e.g. in working days, calendar days, weeks, etc.
4. The average rate reflects both the amount of paternity benefit compared to the assessment base and the duration of the claim. Where the rate could not be determined mathematically, it was taken from the OECD family database.
5. Mathematically, the full-rate equivalent can be defined as duration/average payments rate*100.
6. It is therefore questionable whether the data is actually relevant.

Acknowledgement

This paper was supported by the project SGS/19/2024 "Social security systems in selected European countries with a focus on maternity, paternity and parenthood".

References

- Amin, M., Islám, A., Sakhonchik, A. (2016): Does paternity leave matter for female employment in developing economies? Evidence from firm-level data. *Applied Economics Letters*, 16., 1145–1148. <https://doi.org/10.1080/13504851.2016.1139669>
- Andersen, S.H. (2018): Paternity Leave and the Motherhood Penalty: New Causal Evidence. *Journal of Marriage and Family*, 5., 1125–1143. <https://doi.org/10.1111/jomf.12507>
- Asinta (2023): Romania Increases Caregiver and Parental Leave Benefits. <https://www.asinta.com/news/romania-increases-caregiver-and-parental-leave-benefits/> (Download: 20 May 2024) [3]
- Babyhjalp (2023): *Föräldraledighet*. <https://www.babyhjalp.se/ledighet/> (Download: 20 May 2024) [4]

- Bencsik, A., Juhász, T. (2012): Men on parental leave in Hungary. 7th International Scientific Conference Business and Management, 616–623. <https://etalpykla.vilniustech.lt/handle/123456789/154390> (Download: 31 May 2025)
- Beskaftigelsesministeriet (2023): *Barselsorlov: Hvad gælder hvis dit barn er født før 2. august 2022*. <https://bm.dk/arbejdsomraader/arbejdsvilkaar/barselsorlov/barselsorlov-hvad-gaelder-hvis-dit-barn-er-foedt-foer-2-august-2022/> (Download: 20 May 2024) [6]
- Cerami, A. (2010): The Politics of Social Security Reforms in the Czech Republic, Hungary, Poland and Slovakia. In: Palier, B. (ed.): *A Long Goodbye to Bismarck? The Politics of Welfare Reform in Continental Europe*. Amsterdam University Press, 233–254. <https://doi.org/10.1017/9789048512454.010>
- Citizens Information (2023): *Paternity benefit*. <https://www.citizensinformation.ie/en/social-welfare/social-welfare-payments/families-and-children/paternity-benefit/> (Download: 10 May 2024) [8]
- Cools, S., Fiva, J.H., Kirkeboen, L.J. (2015): Causal Effects of Paternity Leave on Children and Parents. *The Scandinavian Journal of Economics*, 3., 801–828. <https://www.jstor.org/stable/43673772> (Download: 31 May 2025)
- Csák Z., Fényes H. (2023): Az apák iskolával kapcsolatos bevonódása és az ezt befolyásoló tényezők egy interjú kutatás tükrében. *Iskolakultúra*, 8., 19–35. <https://doi.org/10.14232/iskkult.2023.8.19>
- CSB Group (2023): *Paternity Leave in Malta – New Legislative Package*. <https://www.csbgroup.com/malta-news/employment-advisory/paternity-leave-in-malta-new-legislative-package/> (Download: 10 May 2024) [11]
- CSC (2023): *Geburts – oder Vaterschaftsurlaub*. https://www.diecs.be/ihre-rechte/arbeiten-im-privatsektor/mutterschaft-geburt-adoption/geburtsurlaubfbclid=IwAR3z0d4Anlr9L_sGOqWyxK2YhVj4WRkLjGoBML1daRctKRCpHavPBTBDBEY&t=1695800996996#wie-stellt-man-den-antrag-aufgeburt-surlaub (Download: 15 May 2024) [12]
- Česká správa sociálního zabezpečení. (2023): *O jaké nemocenské pojištění se zajímáte?* <https://www.cssz.cz/otcovska> (Download: 18 May 2024) [13]
- Daly, M., Ferragina, E. (2018): Family Policy in High-income Countries: Five Decades of Development. *Journal of European Social Policy*, 3., 255–270. <https://doi.org/10.1177/0958928717735060>
- Directive (EU) 2019/1158 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on work-life balance for parents and carers and repealing Council Directive 2010/18/EU. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32019L1158> (Download: 15 May 2024)
- Drjenovszky, Z., Sztáray Kézdy, É. (2023): The distribution of unpaid domestic work in Hungarian stay-at-home father—working-mother families. *Social Sciences*, 3., 116–136. <https://doi.org/10.3390/socsci12030116>
- Drjenovszky Z., Sztáray Kézdy É. (2025): Gyermekükkel otthon maradó apák: a családi dinamika és a szülő-gyermek kapcsolat alakulása. *Educatio*, 4., 451–463. <https://doi.org/10.1556/2063.33.2024.4.4>
- Dobrotić, I., Stropnik, N. (2020): Gender Equality And Parenting-Related Leaves In 21 Former Socialist Countries. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 5–6., 495–514. <https://doi.org/10.1108/IJSSP-04-2019-0065>.
- Druedahl, D., Ejrnæse, M., Jorgensen, T. H. (2019): Earmarked paternity leave and the relative income within couples. *Economics Letters*, 180., 85–88. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2019.04.018>
- Duda, D., Turečková, K., Buryová, I., Kubalová, R. (2022a): Otcovská poporodní péče v evropských zemích s akcentem na její status v České a Polské republice. *Logos Polytechnikos*, 3., 31–49. <https://knihovna.vspj.cz/cs/soubor/stahnout/d5cf1762-e31c-4ee3-add4-976c3817a7a9> (Download: 31 May 2025)
- Duda, D., Turečková, K., Buryová, I., Kubalová, R. (2022b): Comparison of paternity postnatal care benefits in the Czech Republic and Poland. In: Karviná, *International Scientific Conference Economic and Societal Challenges of the European Economy Conference Proceedings*. Silesian University in Opava, School of Business Administration in Karviná, 34–44.
- Duda, D., Turečková, K., Buryová, I., Kubalová, R., (2023). Specifics of social security systems in the Czech Republic and Slovakia with a focus on maternity and parenthood. *Journal of Economics and Social Research*, 1., 32–50. <http://dx.doi.org/10.24040/eas.2023.24.1.32-50>

- Earle, A., Raub, A., Sprague, A., Heymann, J. (2023): Progress towards gender equality in paid parental leave: an analysis of legislation in 193 countries from 1995–2022. *Community, Work & Family*, 2., 172–192. <https://doi.org/10.1080/13668803.2023.2226809>
- E-citizens: Information and Services. (2023): *Maternity and parental benefits*. <https://gov.hr/en/maternity-and-parental-benefits/704> (Download: 15 May 2024) [24]
- Eerola, P., Lammi-Taskula, J., O'Brien, M., Hietamäki, J., Räikkönen, E. (2019): Fathers' Leave Take-Up in Finland: Motivations and Barriers in a Complex Nordic Leave Scheme. *SAGE Open*, 4., 1–14. <https://doi.org/10.1177/2158244019885389>
- Eerola, P., Närvi, J., Lammi-Taskula, J. (2022): Can fathers' leave take-up dismantle gendered parental responsibilities? Evidence from Finland. *Journal of Family Research*, 3., 958–982. <https://doi.org/10.20377/jfr-723>
- Elias Neocleous (2023): *Cyprus introduces new work – life balance legislation providing additional rights for working parents and caregivers*. <https://neo.law/2023/01/24/cyprus-introduces-new-work-life-balance-legislation-providing-additional-rights-for-working-parents-and-caregivers/> (Download: 20 May 2024) [27]
- Eurostat (2017): Gender pay gap statistics. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Gender_pay_gap_statistics (Download: 20 May 2024)
- Government of the Netherlands (2023): *What types of leave are there?* <https://www.government.nl/topics/employment-contract-and-a-collective-labour-agreement-cao/question-and-answer/what-types-of-leave-are-there> (Download: 15 May 2024) [29]
- Guichet.lu (2023): *Paternity leave*. <https://guichet.public.lu/en/citoyens/travail-emploi/conges-jours-feries/situation-personnelle/conge-paternite.html> (Download: 10 May 2024) [30]
- Infor (2023): *Urlop ojcowski. Co się zmienia w 2023 roku?* <https://kadry.infor.pl/urlopy/urlop-ojcowski/5708378,urlop-ojcowski-co-sie-zmienia-w-2023-r.html> (Download: 20 May 2024) [31]
- Jurado-Guerrero, T., Muñoz-Comet, J. (2021): Design Matters Most: Changing Social Gaps in the Use of Fathers' Leave in Spain. *Population Research and Policy Review*, 3., 589–615. <https://doi.org/10.1007/s11113-020-09592-w>
- Kela (2023): *Vanhempainpäivärahat*. <https://www.kela.fi/vanhempainpaivarahat-4-9-2022-jalkeen> (Download: 20 May 2024) [33]
- Kepea.gr (2023): *άδεια πατρότητας*. <https://www.kepea.gr/adeia-patrotitas#> (Download: 10 May 2024) [34]
- Kopecký, P. (2022): *Co nového přináší evropská směrnice 2019/1158 o work-life balance*. <https://martin-kopecky.cz/co-noveho-prinasi-evropska-smernice-2019-1158-o-work-life-balance/> (Download: 20 May 2024)
- Lockton Global Compliance News (2023): *Hungary expands family leave entitlements*. <https://globalnews.lockton.com/hungary-expands-family-leave-entitlements/#:~:text=Male%20employees%2C%20previously%20entitled%20to,be%20divided%20into%20two%20installments> (Download: 18 May 2024) [36]
- Lockton Global Compliance News (2023): *Bulgarian expands family leave entitlements*. <https://globalnews.lockton.com/bulgaria-expands-family-leave-entitlements/> (Download: 15 May 2024) [37]
- Marynissen, L., Mussino, E., Wood, J., Duvander, A.-Z. (2019): Fathers' Parental Leave Uptake in Belgium and Sweden: Self-Evident or Subject to Employment Characteristics? *Social Sciences*, 11., 312–333. <https://doi.org/10.3390/socsci8110312>
- Meil, G., Rogero-García, J., Romero-Balsas, P., Díaz-Gandasegui, V. (2023): The Impact of Paternity Leave Compared to Unemployment on Child Care and Housework Distribution in Spain. *Journal of Family Issues*, 3., 633–653. <https://doi.org/10.1177/0192513X211054469>
- Michoń, P. (2015): Waiting for the incentives to work: comparative analysis of the parental leave policies in the Visegrad countries. *Community, Work & Family*, 2., 182–197. <https://doi.org/10.1080/13668803.2015.1019428>
- Naz, G. (2010): Usage of parental leave by fathers in Norway. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 5–6., 313–325. <https://doi.org/10.1108/01443331011054262>

- Nepomnyaschy, L., Waldfogel, J. (2007): Paternity Leave And Fathers' Involvement With Their Young Children. *Community, Work & Family*, 4., 427–453. <https://doi.org/10.1080/13668800701575077>
- Nevická, D., Hamulák, J., Krippel, M. (2021): Parental Leave in the Czech Republic and Slovakia–Where Is It More Favourable to Become a Father? *Danube*, 2., 109–120. <https://doi.org/10.2478/danb-2021-0008>
- OECD Family Database: PF2.1. (2022): *Parental leave systems*, <https://www.oecd.org/els/family/database.htm> (Download: 18 May 2024) [44]
- Oesterreich.gv.at (2023): *Papamonat – Freistellung für Väter aus Anlass der Geburt des Kindes*. https://www.oesterreich.gv.at/themen/arbeit_und_pension/elternkarenz_und_elternteilzeit/papamonat_%E2%80%93freistellung_f%C3%BCr_vaeter_aus_anlass_der_geburt_ihres_kind.html (Download: 15 May 2024) [45]
- Oyster (2023): *All about maternity leave in Italy*. <https://www.oysterhr.com/library/all-about-maternity-leave-in-italy> (Download: 18 May 2024) [46]
- Petts, R. J. (2018): Paternity Leave, Father Involvement, and Parental Conflict: The Moderating Role of Religious Participation. *Religions*, 10., 289–305. <https://doi.org/10.3390/rel9100289>
- Petts, R. J., Knoester, C. (2018): Paternity Leave-Taking and Father Engagement. *Journal of Marriage and Family*, 5., 1144–1162. <https://doi.org/10.1111/jomf.12494>
- Petts, R. J., Knoester, C. (2019): Paternity Leave and Parental Relationships: Variations by Gender and Mothers' Work Statuses. *Journal of Marriage and Family*, 2., 468–486. <https://doi.org/10.1111/jomf.12545>
- Petts, R. J., Carlson, D. L., Knoester, C. (2020): If I [Take] Leave, Will You Stay? Paternity Leave and Relationship Stability. *Journal of Social Policy*, 4., 829–849. <https://doi.org/10.1017/S0047279419000928>
- Republika Slovenija eUprava (2023): *Očtovski dopust*, 2023. <https://e-uprava.gov.si/si/podrocja/druzina-otroci-zakonska-zveza/pravice-prejemki-druzine/ocetovski-dopust.html> (Download: 18 May 2024) [51]
- République Française (2023): *Congé de paternité et d'accueil de l'enfant d'un salarié du secteur privé*. <https://www.service-public.fr/particuliers/vosdroits/F3156> (Download: 18 May 2024) [52]
- Riigiportaál Eesti.ee (2023): *Isa vanemahüvitis ja isapuhkus*. <https://www.eesti.ee/et/perekond/lapse-isa-kaasatus-teekonnal/isa-vanemahuevitis-ja-isapuhkus> (Download: 15 May 2024) [53]
- Robila, M. (2012): Family Policies in Eastern Europe: A Focus on Parental Leave. *Journal of Child and Family Studies*, 21., 32–41. <https://doi.org/10.1007/s10826-010-9421-4>
- Romero-Balsas, P. (2015): Consequences Paternity Leave on Allocation of Childcare and Domestic Tasks. *Revista Espanola de Investigaciones Sociologicas*, 149., 87–109. <https://doi.org/10.5477/cis/reis.149.87>
- Saxonberg, S., Maříková, H. (2023): The central European world of fatherhood policies: how individual attitudes mediate the norm of threeness in the Czech Republic and Slovakia. *Journal of Family Studies*, 6., 2509–2523. <https://doi.org/10.1080/13229400.2023.2179525>
- Saxonberg, S., Sirovátka, T. (2006): Failing Family Policy in Post-Communist Central Europe. *Journal of Comparative Policy Analysis Research and Practice*, 2., 185–202. <https://doi.org/10.1080/13876980600682089>
- Saxonberg, S., Szelewa, D. (2007): The Continuing Legacy of the Communist Legacy? The Development of Family Policies in Poland and the Czech Republic. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 3., 351–379. <https://doi.org/10.1093/sp/jxm014>
- Seguranca social (2023): *Subsídio parental*. <https://www.seg-social.pt/subsidio-parental#> (Download: 18 May 2024) [59]
- Séjourné, N., Vaslot, V., Beaumé, M., Goutaudier, N., Chabrol, H. (2012): The impact of paternity leave and paternal involvement in child care on maternal postpartum depression. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, 2., 135–144. <https://doi.org/10.1080/02646838.2012.693155>
- Sirovátka, T., Guzi, M., Saxonberg, S. (2019): Support for Market Economy Principles in European Post-Communist Countries during 1999–2008. *Sociologický časopis. Czech Sociological Review*, 3., 319–345. <https://doi.org/10.13060/00380288.2019.55.3.469>

- Sodra (2023): *I want to receive paternity benefit or child*. <https://www.sodra.lt/en/benefits/information-for-residents/i-want-to-receive-a-maternity-paternity-or-child-maintenance-benefit/i-want-to-receive-paternity-benefit-for-a-child-born-adopted-after-1-january-2023> (Download: 15 May 2024) [62]
- Szelewa, D., Polakowski, M. J. (2008): Who cares? Changing patterns of childcare in Central and Eastern Europe. *Journal of European Social Policy*, 2., 115–131. <https://doi.org/10.1177/0958928707087589>
- Stöwhase, S., Shipanova, T. (2016): Seasonal effects in the use of paternity leave in Germany. *Economics Bulletin*, 1., 373–380. <http://www.accessecon.com/Pubs/EB/2016/Volume36/EB-16-V36-I1-P38.pdf> (Download: 31 May 2025)
- Šťastná, A., Kocourková, J., Šprocha, B. (2020): Parental Leave Policies and Second Births: A Comparison of Czechia and Slovakia. *Population Research and Policy Review*, 39., 415–437. <https://doi.org/10.1007/s11113-019-09546-x>
- The local (2023): *New fathers in Germany to receive paid paternity leave 'starting in 2024'*. <https://www.thelocal.de/20221128/new-fathers-in-germany-to-receive-paid-paternity-leave-starting-in-2024> (Download: 15 May 2024) [66]
- Valsts sociālās apdrošināšanas aģentūra (2023): *Paternitātes pabalsts*. <https://www.vsaa.gov.lv/lv/pakalpojumi/paternitates-pabalsts> (Download: 15 May 2024) [67]
- Vetráková, M. (2022): *Otcovská dovolenka: Kto má nárok a ako sa bude čerpať?* <https://www.seyfor.com/sk-sk/otcovska-dovolenka-kto-ma-narok-a-ako-sa-bude-cerpat> (Download: 31 May 2025) [68]
- Yle (2022): *Tasa-arvoon tähttävä perhevapaauudistus tulee tänään voimaan – tämä kaikki muuttuu*. <https://yle.fi/a/3-12557099> (Download: 18 May 2024) [69]

A nemzeti és a regionális identitástudat formálódása a középkortól napjainkig Spanyolországban

The formation of national and regional identity in Spain from the Middle Ages to the present

KÉRI KATALIN

KÉRI Katalin: DSc., egyetemi tanár, Soproni Egyetem, Benedek Elek Pedagógiai Kar; 9400 Sopron, Ferenczy J. u. 5.; Selye János Egyetem, Tanárképző Kar; Bratislavská cesta 3322 SK, 94501 Komárno; keri.katalin@uni-sopron.hu; kerik@uj.s.sk; <https://orcid.org/0000-0003-1850-3282>

KULCSSZAVAK: Spanyolország; identitáskutatás; regionális identitás; nemzeti identitás

ABSZTRAKT: A tanulmány történeti alapokra helyezve, a középkortól napjainkig mutatja be a nemzeti és a regionális identitás fejlődését a soknemzetiségű, többnyelvű Spanyolországban. A népek és kultúrák kiemelt találkozási csomópontjaként létező, ugyanakkor az európai és nem európai kontinensek közti határt is jelentő földrajzi területen számos olyan jellemzőt figyelhetünk meg, amelyekről az identitáskutatással foglalkozó szerzők modelljeikben írnak. A vizsgálat alapját a témát feltáró, főbb szakirodalom mellett az identitásfelfogásokra hatást gyakorló 20. századi spanyol írott források értelmezése és az új évezredben lefolytatott kérdőíves felmérések eredményeinek rövid ismertetése adja. A középkori és kora újkori, az Ibériai-félszigeten együtt vagy egymás mellett élő népek és kultúrák történetének bemutatását az identitásfogalom 17-18. századtól kezdődő kimunkálásának leírása követi, s ezekből kitűnik, hogy napjaink identitásfogalmának tartalmára egyértelműen hatással volt Hispánia népeinek története. A Franco nevével fémjelzett diktatúra időszakában, egészen annak 1975-ben bekövetkezett bukásáig a regionális identitások a nemzeti, állami „spanyol” identitás ellenében egyfajta tiltakozást, lázadást is jelentettek. A tanulmány kitér az 1978-as alkotmányt követő identitás-alakulatokra, hangsúlyt helyezve a Spanyolországban létező autonóm közösségek regionális identitásának jellemzőire, kiemelten a gallego-k, a baszkok és a katalánok identitására. A kérdőíves kutatási eredmények azt mutatják, hogy a válaszolók körében ma már sok esetben látható a kettős vagy többes identitás, a történetileg kialakult identitásfelfogások új tartalmakkal egészülnek ki és folyamatos fejlődésben vannak.

Katalin KÉRI: DSc., professor, Benedek Elek Faculty of Pedagogy, University of Sopron; Ferenczy J. u. 5., H-9400 Sopron, Hungary; Faculty of Education, University of J. Selye University; Bratislavská cesta 3322 SK, 94501 Komárno, Slovakia; keri.katalin@uni-sopron.hu; kerik@uj.s.sk; <https://orcid.org/0000-0003-1850-3282>

KEYWORDS: Spain; identity research; regional identity; national identity

ABSTRACT: The study provides a historical perspective on the development of national and regional identities in multi-ethnic, multilingual Spain from the Middle Ages to the present day. This geographical area, which is a privileged crossroads of peoples and cultures, but also a border between European and non-European continents, has many of the characteristics that authors of identity studies have described in their models.

The purpose of this article is to examine, how identity content has evolved throughout history, with a special focus on the characteristics of national and regional identities. The research is based on an interpretation of Spanish written sources and Spanish and Hungarian literature, and a brief presentation of the results of questionnaire surveys conducted in the new millennium, for example, a survey of 18 EU countries using the Eubarometer.

The history of the peoples and cultures of the Iberian Peninsula, living together or side by side, in the medieval and early modern period, is followed by a description of the elaboration of the concept of identity from the 17th to the 18th century onwards, showing that the content of the identity today has been clearly influenced by the history of the peoples of Spain. During the period of Franco's dictatorship, until its fall in 1975, regional identities were also a form of protest and rebellion against the national, state „Spanish” identity. The paper will discuss the identity formations that followed the 1978 Constitution, with an emphasis on the characteristics of regional identities of autonomous communities in Spain, with particular reference to the Gallegos, Basques and Catalans. Sources and surveys show that a common historical tradition, a common language, a common geographical area have a very strong identity-forming effect, which can retain its content even across continents, as was the case for the Gallego population that emigrated en masse to Latin America. At the same time, it is also apparent that more recently a dual or multiple identity has become a feature of communities that accept elements of social and global identity in addition to their own regional identity, historically established notions of identity are being supplemented with new content and are constantly evolving.

Therefore, the results of identity research and surveys conducted in Spain indicate that the evolution of the concept and content of identity is in a constant state of change and can produce new and surprising results in just a few years. The 17 autonomous communities have developed regional/ethnic identities that have varied in content and strength throughout history, and today they form together the multi-hued puzzle that is Spain. This multi-ethnic state of the Iberian Peninsula is certainly worthy of the interest of researchers studying identity in other countries of our continent, as its historical and present diversity can provide many lessons for the study of the Iberian country.

Az identitáskutatások

Jelen írás – mintegy esettanulmányként – az ókortól kezdve időben és térben is sok változást megélt, különböző népek, népcsoportok együtt- és egymás mellett élésével jellemezhető Spanyolország nemzeti és regionális identitással kapcsolatos jellemzőit, azok változását foglalja össze röviden. Ez a bemutatás elméleti kereteit, szakirodalmi alapjait tekintve a nemzetközi és hazai identitás-értelmezésekre és -kutatásokra támaszkodik. Ezek eredményeit napjainkig több tízezer tanulmányban és kötetben foglalták össze, többek között szociálpszichológiai, politológiai, történettudományi, vallástudományi, szociológiai, nyelvészeti, antropológiai, irodalomelméleti és földrajztudományi szempontból. Az identitás vizsgálata rendkívül összetett megközelítést kíván, Erős Ferenc találó módon utalt az identitásfogalom bonyolultságára, nehezen definiálható mivoltára az „identitás labirintusai” szókapcsolattal (Erős 2001). Az identitáskutatások eredményeit bemutató műveknek körülbelül egynegyedét teszik ki az etnikus identitás és a tér, a regionalitás összefüggéseit középpontba állító összefoglalások (A. Gergely 1999). Paasi régiók fejlődésével, regionális identitások kialakulásával kapcsolatos kuta-

tásai, a régiók intézményesülésének négy szakaszát leíró modellje a kutatások számára máig fontos kiindulási alap (Paasi 1989). A finn kutató műveiben kiemelte, hogy a társadalmi és a regionális öntudat kialakulása is hosszabb fejlődés eredménye, és csak akkor tud strukturálódni, ha már létrejöttek a fenntartására képes intézmények (Paasi 1986).

Ennek a sokrétű és bonyolult folyamatnak a megértéséhez jó példa a spanyol forrásokra és szakirodalomra támaszkodó, tanulmányunkban összefoglalt téma, mely egy szélesebb körű kutatás részterülete. Az identitáskutatások szempontjából az Ibériai-félsziget, azon belül Spanyolország nemzeti és regionális identitásalakulatainak a vizsgálata a kutatótól téri, történeti és jogi, vallási, nyelvi szempontból is multifokális közelítést kíván. A népek és kultúrák kiemelt találkozási csomópontjaként létező, ugyanakkor az európai és nem európai kontinensek közötti határt is jelentő földrajzi területen számos olyan jellemzőt figyelhetünk meg, amelyekről az identitáskutatással foglalkozó szerzők modelljeikben írnak. Történetileg és napjaink metszetében is jelen vannak Spanyolországban:

- a történeti, földrajzi, jogi, nyelvi és más okok miatt egymástól gyakran különböző módon kialakult és létező „regionális” identitások, valamint
- a 17-19. századtól folyamatosan formálódó „spanyol” nemzeti identitás, újabban pedig ezek mellett
- a legfrissebb kutatások szerint egyre erősödő, európeai identitás.

A spanyol identitásfogalom alakulása az újkorig

A spanyol identitásfogalom alakulásáról tág időkeretek között, térben pedig kiemelten az Ibériai-félszigethez kapcsolódóan születtek elemző művek. A témával kapcsolatosan elmélyült kutatásokat folytató Lénárt András aláhúzta azt, hogy a „... 21. századi Spanyolország képét az évezredek, évszázadok és elmúlt évtizedek során a térségbe érkező különböző népek leszármazottjainak együttélése határozza meg” (Lénárt 2013, 67.). Ez könnyen belátható, hiszen az Ibériai-félsziget az ókorban, azután a középkorban és a kora újkorban is nagyon sok nép életének adott keretet, sajátos földrajzi helyzeténél és jellegzetességeinél fogva hosszú évszázadokon át különleges civilizációs találkozási ponttá vált. A külföldi és spanyol történészek az elmúlt két évszázadban különösen nagy figyelmet fordítottak Spanyolország középkori történelmének megismerésére. Ez érthető, hiszen olyan, a népek és vallások szempontjából rendkívüli diverzitást mutató területről van szó, amely a sokszínűségével Európában szinte egyedülálló volt. Ramón Menéndez Pidal korszak-értelmezésére támaszkodva a „középkor” kifejezés alatt a 711 és 1492 közötti időszakot értjük, amikor is a Földközi-tenger medencéjének mentén két új világ alakult ki. A Keleten kibontakozó és jelentős térségeket elfoglaló muszlim kultúra és a darabokra hullott ókori egység nyomán létrejövő, ám attól sokban különböző új, keresztény-latin kultúra választóvize ebben az időszakban a

Földközi-tenger (a *Mare nostrum*) volt (vö.: Menéndez Pidal 1969). A középkorban a félsziget jelentős hányada egyrészt – szorosan kapcsolódva az észak-afrikai, közel-keleti területekhez – a muszlim világ része volt, másrészt nagyon is európai, a keresztény és zsidó értékek hordozója. Különböző népek, eltérő vallások követői lakták a területet, akik konfliktusaik ellenére is óriási hatással voltak egymás gondolkodásmódjára, művészetére, vallási és tudományos életére, nyelvhasználatára és hétköznapi életvitelére. A kutatók által gyakran említett (valójában a középkori szóhasználatból eredeztethető, már VI. Alfonz király által is használt) kifejezés, a „három kultúra” vagy „három vallás” Spanyolországa is utal minderre. Hozzá kell azonban tennünk, hogy napjainkban több történész gondolja úgy, hogy a népek, vallások „együttélése” (*convivencia*) helyett tanácsosabb a valóságos középkori helyzetet inkább kifejező „együtt létezés” (*coexistencia*) vagy „egy-más melletti létezés” (*yuxtaposición*) fogalmak használata (Bango Torviso 1992, 259.; Fanjul 2004).

1. ábra: Az Ibériai-félsziget népei 910-ben
Peoples of the Iberian Peninsula in 910

Forrás: <https://www.hispanidad.info/mapaedmedesp.htm> (Letöltés: 2025.01.03.)

A hosszú időn át különböző típusú és irányú (frank, normann vagy muszlim) adóztatás és függés alatt álló területek – kihasználva a muszlim uralom alatt lévő félszigetrész viszállyait és darabokra hullását – egyre inkább növelni tudták a területeiket. A keresztény térnyerés a 11. századtól kezdve mind nagyobb léptekkel és egyre szervezettebben történt. Politikai és lélektani lépésként is jelentős mozzanat volt, amikor 1085-ben VI. Alfonz (1065–1109) Toledót is elfoglalta. A visszafoglalt területeken élő muszlimok gyakran a helyükön maradtak, és próbáltak az új körülményekhez alkalmazkodni. Nyelvi, vallási, életmódbeli és kulturális szempontból gyakran a korábbi, al-Andalúz területén a keresztényekre jellemző folyamatok mentek végbe (Anderle 1992). Az iszlám követőinek egy része áttért a kereszténységre, spanyolul őket illették a *converso* vagy *tornadizo* megnevezéssel. Azokat, akik a keresztény fennhatóság alatt megőrizték Mohamed vallását, spanyolul a *mudéjar*, arabul a *mudajjan* szóval nevezték. A nyelvi változatosság érdekes példája, hogy az újonnan visszafoglalt keresztény területeken szép számmal éltek az arab nyelvet használó keresztények (spanyol megnevezése e nyelvnek: *al-garabiado*), valamint a spanyol korabeli változatát, a *romance* nyelvet beszélő muszlimok és zsidók.

A keresztény területeken a zsidók, akik – hasonlóan, mint a 8. század elejétől al-Andalúzban – igyekeztek azonnal beilleszkedni a megváltozott politikai, gazdasági és kulturális környezetbe, elismert és különböző uralkodók által támogatott vallási kisebbséget alkottak. A népességi viszonyok szempontjából az északi keresztény területek esetében meg kell említeni a baszkok és frankok jelentős csoportját is, akik szokásaikat, nyelvüket tekintve nagyban különböztek a többségi társadalom tagjaitól. A baszkok Kasztília északi részein, főleg Oca és Briviesca területén éltek. A saját nyelvük mellé a 13. századtól, amikor leereszkedtek a hegyekből, gyorsan elsajátították a *romance* nyelvet is, és hadi, gazdasági szempontból is jelentős szerepük volt Ó-Kasztília kiformalódásában. A „frank” névvel általában a Pireneusokon túlról érkezett embereket jelölték, az 1082 körül érkezett Sahagún Krónika szerint a gascogniakat, a bretonokat, germánokat, angolokat, burgundiaikat, normannokat éppúgy nevezték franknak, mint a Toulouse, Provence vagy Lombardia területéről érkezetteket (Ruiz de la Peña 2000 135.). A frankok mint közösség autonómiát élveztek, és megtarthatták hagyományos jogi normáikat, saját bíróságaik voltak az ügyeik intézésére. (Glick 1979, 191–192.).

1492-ben, az utolsó mór terület, a Granadai királyság visszafoglalását követően a katolikus királyok, Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella uralkodásával, a portugál területet kivéve, korábbi törekvéseik megkoronázásaként, beteljesítve az 1470-es évek végén már megkezdett folyamatot, létrejött a szinte teljes Ibériai-félszigetet egységbe fogó Spanyolország. Az uralkodói pár első teendői közé tartozott rendelkezni az országukban élő zsidóság kiűzéséről, és a még ott élő muszlimokra is a kivándorlás vagy az átkeresztelkedés várt. A moriszkók – már 1492 előtt –, eltérően a zsidóságtól, nem a városokban, hanem vidéki területeken koncentráldtak, és a következő évtizedekben tömegesen vándoroltak át Észak-Afrikába.

A spanyol uralkodók 1492 után, a 16-18. században mindvégig jelentős, Európán kívüli területfoglalásokat tettek, a gyarmatbirodalom egyre nőtt. Bár ez jórészt a két amerikai kontinenst (leginkább azok középső és déli részét) érintette, Észak-Afrika és az ázsiai Fülöp-szigetek területére is kiterjedt. A gyarmati területek növelését a spanyolok nem csupán az Atlanti-óceánon túl, de Európán belül is csak folyamatos, hosszabb-rövidebb ideig tartó háborúkkal tudták biztosítani.

2. ábra: Az Ibériai-félsziget a 16. század elején
The Iberian Peninsula in the early 16th century

Forrás: https://cyt-ar.com.ar/cyt-ar/index.php/Archivo:Espa%C3%B1a_comienzos_siglo_XVI.jpg (Letöltés: 2025. 01. 03.)

Fordulat az identitásfelfogásban

Lénárt András 2024-es tanulmányában részletesen bemutatta, hogy a spanyol nemzeti identitás alakulását a 16-17. századtól nyelvi, alkotmányjogi és központosító uralkodói törekvések metszetében is vizsgálhatjuk és értelmezhetjük (Lénárt 2024, 118.). A 18. századtól viszont folyamatosan csökkent az addigra már jelentős gyarmati területekkel rendelkező Spanyol Királyság hatalma. A napóleoni seregekkel 1808–1814 között harcban álló spanyol állam meggyengült – jölle-

het, angol segítséggel és az ország különböző területeinek, népeinek jelentős összefogásával kiszorította a franciákat –, és ebben az állapotában érték el 1814-től a Közép- és Dél-Amerika területén lévő gyarmatainak szabadságküzdelmei, önállósodásért folytatott függetlenségi harcai. A spanyol gyarmatok elvesztése három nagyobb hullámban történt, ennek az utolsó mozzanata az 1898-as spanyol-amerikai háború volt, amelynek lezárásakor, a párizsi békeszerződésben az USA protektorátust szerzett Kuba felett, a spanyolok pedig lemondtak gyarmati fennhatóságukról Puerto Rico, Guam és a Fülöp-szigetek esetében. Addig csupán ritkán merült fel az a kérdés, hogy mit is jelent a spanyol identitás, kik is tulajdonképpen a „spanyolok”. Az utolsó gyarmati területek elvesztése azonban kielezte az országban az ellentéteket, a problémákat, és politikai, valamint társadalmi értelemben is hatalmas válságot okozott. Az identitáskeresésben nagy szerepe volt az akkori spanyol szellemi elit tagjaiból szerveződött ’98-asok nemzedékének. Számos olyan könyv, újságcikk, előadás született e csoportosulás tagjainak köszönhetően, amelyek egyrészt a hanyatlás okait keresték, másrészt megpróbálták számba venni és kimunkálni a jövő Spanyolországának felépítéséhez vezető legfontosabb teendőket (lásd erről részletesebben: Csejtei 1998; Entralgo 2003; Lénárt 2021, 2024, 122.).

A korszak egyik alapműve José Ortega y Gasset: *A gerinctelen Spanyolország (España invertebrada)* című, 1921-ben kiadott munkája, mely a szeparatizmus és a partikularizmus okait elemezte. A szerző elmarasztalta az egyház, a hadsereg, a kormány és az igazságszolgáltatás működését, mert ezek szerinte egyéni, illetve csoportérdekeiket a kollektív (nemzeti) érdekek fölébe helyezték. Szerinte a fő veszélyt a spanyol identitás szempontjából a tömegek „lázadása” és a nemzetiségek függetlenségi mozgalmai jelenthetik. Ennek okait más szerzőkhöz hasonlóan ő is a középkorig vezette vissza, és az igazi kiutat az új típusú, magát a közösség szolgálatába állító „spanyol embereszmény” kimunkálásában látta (Ortega y Gasset 1921).

Vélemények és viták a spanyol identitásról a 20. században

A 20. század közepén két történész, Américo Castro és Claudio Sánchez-Albornoz között jelentős, mára a kutatók által már részletesen feldolgozott, (újra)értelmezett vita zajlott arról, hogy a régi, középkori Spanyolországban a sokszínűség vagy a homogenitás volt inkább az, ami előbbre vitte az államfejlődést, és mindketten jelentős követői táborot mondhattak magukénak, a tudományos vita mellett a politikai térben is (Lénárt 2013, 2021, 2022, 2024, 120–121.). Américo Castro (1885–1972) *Spanyolország a történelmében. Keresztények, mórak és zsidók* című, 1948-ban megjelent művében amellett érvelt, hogy a sokszínűség nagyon is fontos volt (Castro 1948), Claudio Sánchez-Albornoz későbbi, *Spanyolország: a történelmi rejtély* című, 1956-ban kiadott művében viszont azt bizonygatta, hogy a muszlim évszázadok nem tettek jót a spanyol keresztény kultúrának (Sánchez-Albornoz 1956).

Xavier Torrebaddella-Flix egy, a közelmúltban megjelent neveléstörténeti tanulmánya sajátos, korábban ritkán kutatott nézőpontból ábrázolta a spanyol és a katalán identitásnak a 20. század első felében bekövetkezett változását: a test és a testi nevelés, a sport témáját állítva fókuszba. Rámutatott arra, hogy Katalóniában hogyan erősítették az életreform-mozgalomhoz szorosan kapcsolódó másfajta testedzést és testkultuszt, mintegy a diktatúra elleni tiltakozásként, háttározottan erősítve ezzel az autonóm közösséghez tartozást, a katalán identitást, szemben Franco tekintélyelvű „Spanyolországának” elfogadásával (Torrebaddella-Flix 2021). Az *Hispanidad* (vagyis a hispánság eszméje) Franco országában Lénárt András szerint egy „felülről kidolgozott és a társadalomra erőltetett nemzettudat és identitásképzés” volt (Lénárt 2018, 11.), szemben a területi (például katalán) identitással. A Franco-rendszer az egységes spanyol nemzet kimunkálását hozta el, és ezzel párhuzamosan háttérbe szorította a veszélyesnek tekintett regionalista törekvéseket (Temesi 2006, 133.).

A diktatúra 1975-ös bukása, a királyság intézményének visszaállítása Spanyolországban számos szempontból új helyzetet hozott. Az 1978-as spanyol alkotmány jogi értelemben új keretet adott az identitásfelfogásnak is. Ennek sarokpontja az volt, hogy bár elismerte Spanyolország népeinek sokszínűségét, az államot „nemzetiségek és régiók egyesüléseként jellemzi, amelyek elismert és garantált autonómiával rendelkeznek” (Palkó 2011), ugyanakkor egy és feloszthatatlan spanyol nemzetről szólt, így egyidejűleg deklarálta az állami egységet és a decentralizációt. Kialakult így a saját nyelvvel, közös kulturális alapokkal bíró történelmi nemzetek (baszk, gallego, katalán, valenciai) és a Blanco Valdés nyomán „történelem nélküli régiók”-nak nevezett területek, például Cantabria, Asztúria, Extremadura, Madrid, Murcia, La Rioja demokratikus módon szabályozott együttélése (Blanco Valdés, 2005, idézi: Szilágyi 2014, 11.).

Míg a diktatúra idején a spanyol identitás csupán egyfajta értelmezésének volt helye az országban, azt a rendszer vége után új alapokra helyezkedve lehetett újragondolni. Bár az identitásfelfogás politikai hovatartozástól, életkortól is függ, Franco rendszere után általánosan elmondható, hogy a nemzeti katolicizmusból egy új, konszenzusos spanyol nacionalizmus irányába történt jelentős elmozdulás, aminek az 1978-as alkotmány, pártoktól függetlenül, az alapját jelentette. *World Values Survey* 1981 és 2000 között végzett felmérésének adatai nyomán megállapítható, hogy az identitás újraformálásában a nyelvhasználat és a történeti gyökerek egyaránt fontos szerepet játszottak (Muñoz Mendoza 2012a, b).

Identitás és regionalitás

Spanyolországban napjainkban hivatalosan 17 autonóm közösség és két autonóm város, Ceuta és Melilla található. A spanyol alkotmány szerint ugyanakkor „a népszuverenitás egyedüli birtokosa a spanyol nép”, továbbá „az alkotmány a spa-

Néhány jellemző példa a regionális sajátosságokra: Navarra, az egykori királyság, mely a 19. században került tartományi státuszba, valamint Baszkföld máig megtarthatták forális státuszukat, és egy speciális, más tartományokétól különböző pénzügyi rendszert működtetnek (Temesi 2006, 77.). Egy, a kétezres évek elején Baszkföldön végzett átfogó identitáskutatás arra mutatott rá, hogy ezen a területen tartalmukat és jelentésüket tekintve különböző identitás-elképzelések léteznek, melyek a hagyományos elemek mellett folyamatosan újabbakkal egészülnek ki, ám a területi összetartozás és a baszk nyelv használata ad ehhez egy valós közös alapot. A vizsgálat ugyanakkor aláhúzza, hogy mind jobban megfigyelhető a kettős vagy akár többes identitás is ebben a jelentős történelmi és kulturális hagyományokkal, saját, unikális nyelvvel rendelkező régióban (Baxok, Etxegoin et als 2006). Napjainkban így mind gyakrabban merül fel az a kérdés, hogy a 21. században mit is jelent baszknak lenni, hogyan lehet a Baszkföldön élők identitását az értékes hagyományokat megtartva szélesíteni, globálisabbá tenni. Ehhez nyújt segítséget például az az *Eusko Ikaskuntza* nevű, a kormányzati törekvéseket segítő és kiegészítő kezdeményezés,¹ mely civilek és szakértők bevonásával igyekszik különböző területeken érvényes válaszokat adni a térség előtt álló társadalmi-gazdasági kihívásokra. Ennek érdekében forgatókönyveket és stratégiákat tervez a jövőre vonatkozóan, általános és hosszú távú jövőképet kínálva a fejlődéshez, legutóbb 2050-ig vázolva a lehetséges irányokat.

Navarrához és Baszkföldhöz hasonlóan Galícia, a benne élő *gallego*-k identitását is a régmúltba nyúló, történelmi, nyelvi, kulturális hagyományok erősítették meg sok-sok évszázad alatt. Máig tartóan nagy hatása van annak, hogy Szent Jakab sírjának 9. századi felfedezése nem csupán Santiago de Compostela városát, de az egész régiót fontos zarándoklati helyszínné, lelkeségi központtá tette. A középkorban aranykorát élő gallego nyelvű irodalom később többször is újraéledt, neves írókat és költőket adva Spanyolorzágnak, és tágabban a művészeti, zenei alkotások is jelentősen hozzájárultak a galíciai lakosság identitásának erősítéséhez. Újabban olyan művészeti, főként irodalmi és filmes alkotások is születtek, amelyek a galíciai identitás hagyományos kliséi helyett, ahhoz akár ironikus módon viszonyulva, egy globálisabb elképzelést igyekeznek megjeleníteni, mint ahogyan ez Manuel Rivas író és Xavier Villaverde filmrendező munkáiban látható (Sánchez-Conejero 2004). A térségből gazdasági okok miatt nagy számban emigráló, úticéljukként főleg Latin-Amerikát választó gallego-k Spanyolország határain messze túlmutatóan megőrizték és ápolták a szülőföldjükhez kötődően kialakult identitásukat, érdekes példát nyújtva ezzel arra, hogy bár egy adott földrajzi területhez kötődően alakult ki a nyelvük, a kultúrájuk, az identitásuk, az olyannyira erős, hogy térben a gyökereiktől eltávolodva, egy másik kontinensen is megőrzi fő sajátosságait (lásd erről részletesen: Villares 2019). Ez azzal is összefüggésben állhat, amit Anderle Ádám egy korábbi elemzésében kiemelt: a galíciai népesség kivándorlása (hasonlóan a baszkok és katalánok elvándorlásához) más okok mellett a gallego nemzettudat Franco idején történt elnyomásával is magya-

rázható (Anderle 1996, 1301.). Csak 1885 és 1930 között mintegy 900 000 gallego kelt át az óceánon, zömmel fiatal férfiak (Jancsó 2018, 45.).

Az utóbbi időszak egyik fontos, fókuszban álló témája a katalán identitás és függetlenség kérdésköre. A terület korábbi elnöke, Artur Mas szerint: „Katalónia az országunk, a nemzetünk. Egy nemzet, amelynek identitása megőrzéséhez és a fejlődéshez egy állam eszközeire van szüksége. Ez a nemzet évszázadok óta létezik. Van saját identitása, kultúrája, nyelve és intézményei. Katalónia szeretné, sőt muszáj [neki] a saját útját követnie” (Kálmán, Nagy 2017, 3.). Kálmán Szandra és Nagy Sándor Gyula tanulmányukban részletesen elemezték a katalánok függetlenedési törekvéseinek okait, esélyeit, jelezve, hogy míg a már korábban is meglévő önállósodási vágy régebben a nemzeti identitás megőrzésére, erősítésére fókuszált, újabban viszont a gazdasági válság, Katalónia igazságtalannak tartott pénzügyi helyzete jelenti annak fő háttérét. Egy 2017-es kutatásban az 1 500 válaszadó 63,3 százaléka vélte úgy, hogy a helyi autonómia nem megfelelő szintű (Kálmán, Nagy 2017, 3., 8.). Ezzel együtt a 2015. szeptemberi választáson a katalán függetlenséget támogató Együtt az Igenért (*Junts pel Sí*) párttömörülés a voksoknak csupán 45 százalékát szerezte meg. Ezt követően a katalán parlament elindította az önálló állam létrehozásának folyamatát, az erről kelt határozati javaslatot azonban a spanyol kormány az alkotmánybíróság elé vitte, és ott kimondták annak alkotmányellenességét (Kálmán, Nagy 2017, 10.). Szilágyi Anna a katalánok nemzeti törekvéseinek történeti és politikai gyökereit taglaló 2023-as írásában így summaázta véleményét: „A katalán nemzeti öntudat sokszor tűnhet túlzónak vagy éppen szélsőségesnek, mégis kijelenthető, hogy a katalánok ezen attitűdjük miatt voltak képesek a mai napig megőrizni nyelvüket, nemzeti szimbólumaikat és hagyományait” (Szilágyi 2023).

Identitáskutatások a 2000-es években

Napjainkban Spanyolország lakosainak 72%-a kasztíliai, 8%-a katalán, 8%-a galíciai, valamint 2%-a baszk nemzetiségűnek vallja magát. A 17 autonóm közösségre tagolódó Spanyolországban nagy jelentősége van annak, hogy a benne élők hogyan élik meg a saját identitásukat. Az egyik legfrissebb kutatás eredménye szerint 2002 és 2015 között némileg gyengült a „spanyol” közösséghez tartozás érzése az ország lakossága körében (beleértve az autonóm területekhez tartozást is), ugyanakkor erősödött az európaiság, és némileg csökkent a „másfélék” elutasítása, vagyis újabban kevésbé mérhető az előítéletesség. 2002-ben az *Eubarméter* segítségével az EU 18 országában végeztek felméréseket az identitásra vonatkozóan. A felmérésen a 995 spanyolországi válaszadó a kontinens leginkább európeér gondolkodásmódját mutatta. A 2015-ben felmérésben részt vevő, 1 006 spanyol állampolgár pedig ugyanezt erősítette meg: a nemzeti kötődésük gyengébb volt, mint más tagországok válaszadóié, és ez más kutatásokból is kitűnik (González

Enríquez 2015). Ennek okait napjainkban történészek, szociológusok és más kutatók igyekeznek feltárni, és az eredményeket általában visszavezetik az utolsó spanyol gyarmatok fentebb említett elvesztéséhez, illetve kapcsolatba hozzák a Franco-rendszerrel, amikor a nemzeti szimbólumokat (zászló, himnusz) kisajátították és a diktatúra céljaira használták. Maga a *Spanyolország* kifejezés is gyakran keltett rossz érzéseket, helyette sokan inkább a spanyol állam kifejezést használták. 2002 és 2015 között egyértelműen csökkent azok aránya, akik azonosulni tudnak a kasztíliai kultúrával, történelemmel, szimbólumokkal, a *castellano* nyelvvel, ami a történeti előzményeken túl nyilvánvalóan összefügg a századelő Spanyolországának gazdasági visszaesésével, politikai válságaival, korrupciós botrányaival is. A spanyol nemzettel való azonosulási hajlandóság csökkenése helyi és regionális értelemben is megismétlődött. Ez ellentmondást mutat azzal a gyakran hangoztatott gondolattal, hogy a globalizáció következményeként erősödik a lokális közösséghez tartozás tudata.

2013-ban egy másik, Spanyolországban lezajlott kutatás is hasonló eredményeket hozott. Akkor arra kérdésre, hogy melyik mondat fejezi ki legjobban a válaszadó érzéseit, mindössze 16,5% válaszolta azt, hogy csakis spanyolnak érzi magát, 54,5% pedig, hogy inkább spanyolnak, mint az autonóm közösségéhez tartozónak, 11,3% pedig épp fordítva gondolta ezt (La Defensa Nacional 2013, 1.). Ennek némileg ellentmond, hogy 2002-ben az *Eubarméter* azon kérdésére, hogy *Kiket érez magához közel állónak?*, a válaszadók 92 %-a válaszolta, hogy leginkább a saját városában vagy falujában élőket, ugyanez 2015-ben már csak 87% volt. Az autonóm közösség tagjait magához igazán közel állónak 2002-ben 86, 2015-ben 80% jelölte. A spanyolokhoz korábban 90%, 2015-ben 85% érezte „közel állónak” magát, ugyanez az európai polgárokkal kapcsolatosan 57, majd 59 százalékponton változott. Ha ez utóbbi esetben a részletes adatokat is áttekintjük, látjuk, hogy az európai identitást erősíti a válaszadók körében a közös történelem és jövő, az EU-n belüli szabad mozgás/munkaerőáramlás, az euró mint fizetőeszköz, a politikai-jogi értelemben vett uniós alapok. Sokkal kisebb jelentőséget tulajdonítottak ugyanakkor az emberek az EU szintjén is a közös szimbólumok (himnusz, zászló) identitásformáló erejének, illetve annak az érzésnek, hogy büszkéek az európaiságukra. 2002 és 2015 adatait összevetve az is látszik, hogy a közös múlt és jövő egyre hangsúlyosabb értékelése mellett minden más pontnál csökkentek a pozitív válaszok, különösen a gazdasági, jogi, politikai „közösségvállalás” szintjén. A felmérések ugyanakkor azt tükrözik, hogy valamelyest nőtt a „nem spanyolok” elfogadásának mértéke. Ez lényeges mutató, hiszen 2000 és 2012 között az országban hatszorosára emelkedett a bevándorlók száma, és elérte az 5,7 milliót (Horváth, Sarudi 2014, 159.), és évezredünk kezdete óta Spanyolország a világ egyik legtöbb bevándorlót befogadó országa (Lénárt 2010, 55.).

Összegzés

A spanyolországi nemzeti és regionális identitásfelfogások változásainak, tartalmának történeti háttérét, újabb kori jelentését és annak folyamatos változásait bemutató tanulmány végén fontos leszögezni és megerősíteni azt, amit néhány éve Lénárt András is megfogalmazott egy, a spanyol filmekről írott elemzésében: „A »kik vagyunk« felvetésre az évszázadok során eltérő válaszok születtek, összhangban a társadalmat foglalkoztató főbb problémákkal. Míg korábban főleg dinasztikus témák, nemzetközi viszályok, polgárháborúk és intézményi kérdések foglalták le a spanyolokat, addig a 20. századtól kezdődően már az önmeghatározás is lényeges tényezőnek számított” (Lénárt 2018, 7.). A spanyolországi identitáskutatások, a kérdéskört vizsgáló felmérések arra világítanak rá, hogy mindez folytonos változásban van, és mindössze néhány év leforgása alatt is képes új, akár meglepő eredményeket hozni. A 17 autonóm közösségben tartalmukat és erejüket tekintve is különböző regionális/etnikai identitások formálódtak ki a történelem során, napjainkban ezek együttesen alkotják azt a sok árnyalatból álló puzzle-t, amit Spanyolországnak nevezünk. A közelmúlt kutatásai szerint a nemzeti és regionális identitás mellett az európai öntudat is erősödik, a különböző identitásformák többször kettős vagy többes identitástartalmak együttes megélését mutatják. Az Ibériai-félszigetnek ez a soknemzetiségű állama kétségkívül megérdemli kontinensünk más országaiban is az identitás vizsgálatával foglalkozó kutatók figyelmét, hiszen történelmileg és jelenben is tapasztalható sokszínűségének köszönhetően az ibériai ország megismerése számos tanulsággal szolgálhat.

Jegyzet

- 1 A szervezet honlapja: <https://www.eusko-ikaskuntza.eus/es/que-es-eusko-ikaskuntza/e-80/>

Irodalom

- A. Gergely A. (1999): *Kisebbségek és az integrációs csatlakozás. Tematikus közelítések Magyarország európai integrációs csatlakozásának háttérelmezéséhez*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Kutatóközpont, Budapest <https://mek.oszk.hu/01900/01999/01999.htm#5> (Letöltés: 2025. 01. 03.)
- Anderle Á. (1992): *Spanyolország története*. Móra Könyvkiadó, Budapest
- Anderle Á. (1996): Spanyol bevándorlók Latin-Amerikában a 19. és 20. században. *Századok*, 130, 5., 1296–1303. https://real-j.mtak.hu/13747/1/Szazadok_1996.pdf (Letöltés: 2025. 01. 03.)
- Bango Torviso, I. G. (1992): Judíos, moros y cristianos bajo la autoridad del rey. In: *Memoria de Sefarad*. Centro Cultural san Marcos, SEACEX, Toledo, 2002-2003.
- Baxok, E., Etxegoin, P. et als. (2006): *Identidad y cultura vascas a comienzos del siglo XXI*. Eusko Ikaskuntza, Donostia-San Sebastián https://www.euskadi.eus/contenidos/informacion/v2_libros/es_libros/adjuntos/libro.pdf (Letöltés: 2025. 01. 03.)

- Blanco Valdés, R. (2005): *Nacionalidades históricas y regiones sin historia*. Alianza Editorial, Madrid
- Castro, A. (1948): *España en su historia. Cristianos, moros y judíos*. Editorial Losada, Buenos Aires
- Constitución española. 1978. december 27. 1. és 2. cikkely In: *Boletín Oficial del Estado, Gaceta de Madrid, XXXVIII/311. Madrid* [https://www.boe.es/eli/es/c/1978/12/27/\(1\)/dof/mul/pdf](https://www.boe.es/eli/es/c/1978/12/27/(1)/dof/mul/pdf) (Letöltés: 2024. 07. 13.)
- Csejtei D. (1998): A 98-as nemzedék és a spanyol történelem. *Aetas*, 4. 12–29. <https://epa.oszk.hu/00800/00861/00010/98-as.html> (Letöltés: 2024. 07. 13.)
- Entralgo, P. L. (2003): La generación del 98 y el problema de España. *Arbor*, 174, 687–688., 431–452. <https://doi.org/10.3989/arbor.2003.i687-688.652>
- Erős F. (2001): *Az identitás labirintusai. Narratív konstrukciók és identitás-stratégiák*. Janus/Osiris Könyvtár, Budapest
- Fanjul, S. (2004): *Al-Andalus contra España*. Siglo XXI de España Editores, S. A., Madrid
- Glick, T. F. (1979): *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey
- González Enríquez, C. (2015): *El declive de la identidad nacional española*. <https://www.realinstitutoelcano.org/analisis/el-declive-de-la-identidad-nacional-espanola/> (Letöltés: 2024. 07. 13.)
- Horváth P., Sarudi Cs. (2014): A bevándorlás társadalmi, gazdasági és területi jellemzői Spanyolországban. *Tér és Társadalom*, 1., 155–171. <https://doi.org/10.17649/TET.28.1.2571>
- Jancsó K. (2018): Spanyol arcú Latin-Amerika: a spanyolországi kivándorlás történetének kiemelkedő korszakai a XIX–XX. században. In: Berta T., Csikós Zs., Jancsó K., Katona E., Lénárt A., Praefort V. (szerk.): *25 év – 25 tanulmány. Fejezetek a Hispanisztika Tanszék történetéből. 1993–2018. 25 años = 25 ensayos. Capítulos de la historia del Departamento de Estudios Hispánicos. 1993–2018*. JATEPress, Szeged, 43–53. https://acta.bibl.u-szeged.hu/61813/1/25_ev_25_tanulmany_043-053.pdf (Letöltés: 2025. 01. 03.)
- Kálmán Sz., Nagy S. Gy. (2017): *A katalán függetlenség ára 1. Jogi és politikai vonatkozások*. KKI-tanulmányok, Külügyi és Külgazdasági Intézet, Budapest <https://hiia.hu/a-katalan-fuggetlenseg-ara-1-jogi-es-politikai-vonatkozások/> (Letöltés: 2024. 07. 13.)
- La Defensa Nacional y las Fuerzas Armadas*. CIS, Madrid, 2013. https://www.cis.es/cis/export/sites/default/-Archivos/Marginales/2980_2999/2998/es2998mar.pdf (Letöltés: 2024. 07. 13.)
- Lénárt A. (2010): Bevándorlók a mai Spanyolországban – szubjektív közelkép a fővárosról. *Mediterrán Világ*, 15., 55–66.
- Lénárt A. (2013): A bevándorlás és a spanyol identitásra gyakorolt hatásai a 20–21. században. *Mediterrán Világ*, 25/26., 67–77. <http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/5839/1/Spanyol%20identitas.pdf> (Letöltés: 2024. 07. 13.)
- Lénárt A. (2018): Carmentől Torrentéig, történelmi kontextusban. Identitás és mesterséges nemzet-tudat-változatok a spanyol filmben. *Filmszem*, 3., 6–19. <http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/14786/1/AspanyolnemzetfelfogasafilmvasznnonFilmszem.pdf> (Letöltés: 2024. 07. 13.)
- Lénárt A. (2021): *Egység és sokféleség. A 20. századi spanyol identitás kialakulása*. Habilitációs tudományos előadás, 2021. 04. 14. PTE BTK, Pécs
- Lénárt A. (2024): Sociocultural and Historical Perspectives on Diversity in Spain. *Ethnographica et Folkloristica Carpathia*, 26., 117–132. <https://doi.org/10.47516/ethnographica/26/2024/12490> (Letöltés: 2025. 01. 03.)
- Lénárt T. A. (2022): Az ibériai olvasztótégely. A diverzitás különböző felfogásai a spanyol nemzettudat és identitás alakulásában. In: Várkonyi G. et als. *Diverzitás és homogenitás a történelemben, a társadalomban és a környezetben. Dimenziók* 3. Martin Opitz Kiadó, Budapest, 9–17.
- Menéndez Pidal, R. (1969): *La España del Cid*. Espasa-Calpe, Madrid
- Muñoz Mendoza, J. (2012a): „La construcción política de la identidad española: del nacionalcatolicismo al patriotismo democrático?” *El Diario.es*, 11 de febrero. http://www.eldiario.es/agendapublicablogconstruccion-identidad-nacionalcatolicismo-patriotismo-democratico_6_99100092.html (Letöltés: 2024. 07. 13.)
- Muñoz Mendoza, J. (2012b): *La construcción política de la identidad española: ¿del nacionalcatolicismo al patriotismo democrático?* Centro de Investigaciones Sociológicas, Madrid

- Ortega y Gasset, J. (1921): *España invertebrada. Bosquejo de algunos pensamientos históricos*. Calpe, Madrid <https://archive.org/details/espaaainvertebr00orte/page/n12/mode/1up?view=theater> (Letöltés: 2024. 07. 13.)
- Paasi, A. (1986): The institutionalization of regions: a theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity. *Fennia - International Journal of Geography*, 1., 105–146. <https://fennia.journal.fi/article/view/9052> (Letöltés: 2025. 01. 03.)
- Paasi, A. (1989): A régiók fejlődése és a regionális identitás kialakulása. *Tér és Társadalom*, 3., 70–79.
- Palkó K. (2011): *Az identitás területi dimenziói a politika tükrében*. PhD értekezés, PTE Közgazdaságtudományi Kar, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs https://ktk.pte.hu/sites/ktk.pte.hu/files/images/kepzes/phd/Palko_Katalin_disszertacio.pdf (Letöltés: 2024. 07. 13.)
- Ruiz de la Peña, J. I. (2000): Las colonizaciones francas en el camino de Santiago. In: *El Camino de Santiago y la Sociedad Medieval*. IER, Logroño, Colección Logroño Nro. 25.
- Sánchez-Albornoz, C. (1956): *España: un enigma histórico*. Editorial Suramericana, Buenos Aires
- Sánchez-Conejero, C. (2004): De la identidad gallega nacional a la identidad gallega global: *Galicia, el bonsái atlántico* (1989) de Manuel Rivas y Finisterre (1998) de Xavier Villaverde. *Revista Hispánica Moderna*, vol. 57. Jun-Dec. 223–239.
- Szilágyi A. (2023): A katalán identitás kérdése. Corvinák – A Mathias Corvinus Collégium tudásbázisa. <https://corvinak.hu/velemeny/2023/04/20/a-katalan-identitas-kerdes-e> (Letöltés: 2024. 07. 13.)
- Szilágyi I. (2014): Nemzeti kisebbségek Spanyolországban: a katalán eset. In: Végh A. (szerk.): *A kisebbségek geopolitikája. VIII. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia*. PTE, Pécs, 10–18.
- Temesi I. (2006): *Regionalizmus és regionalizáció*. PhD értekezés, PTE ÁJK, Pécs. <https://ajk.pte.hu/files/file/doktori-iskola/temesi-istvan/temesi-istvan-vedes-ertekezes.pdf> (Letöltés: 2025. 01. 03.)
- Torreadella-Flix, X. (2021): 'Our race!': An account of physical education and school sports in Spain (1901–1950) In: Polenghi, S., Németh, A., Kasper, T. (eds.): *Education and the Body in Europe (1900–1950) Movements, public health, pedagogical rules and cultural ideas*. *Erziehung in Wissenschaft und Praxis*. Herausgegeben von Johanna Hopfner und Claudia Stöckl Band 14. Peter Lang GmbH, Berlin, 163–186.
- Villares, R. (2019): *Galicia. Una nación entre dos mundos*. Editorial Pasado y Presente, Barcelona